

**UVOD U MARKOVU
KRITIKU POLITIČKE
EKONOMIJE
MICHAEL HEINRICH**

SRS

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 000910370.

ISBN: 978-953-58399-1-0

Naslov originala:

*Michael Heinrich, Kritik der politischen Ökonomie: Eine Einführung,
Stuttgart: Schmetterling Verlag, 2004.*

Izdao:

CRS

Godina:

2015.

Urednik:

Stipe Ćurković

Prijevod:

Stipe Ćurković (predgovor, poglavlja 1-4) i Alen Sućeska (poglavlja 5-12)

Lektura:

Nikola Ptić

Korektura:

Stipe Ćurković

Dizajn:

Studio Borčić

Tiskara:

Denona

Tiraža:

2000

Izdanje ove publikacije finansijski je podržala
Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe

**ROSA
LUXEMBURG
STIFTUNG
SOUTHEAST
EUROPE**

UVOD U MARXOVU KRITIKU POLITIČKE EKONOMIJE

MICHAEL HEINRICH

SADRŽAJ

8	UREDNIČKI PREGOVOR
21	PREGOVOR
	1.KAPITALIZAM I "MARKSIZAM"
26	1.1 Što je kapitalizam?
30	1.2 Nastanak radničkog pokreta
32	1.3 Marx i "marksizam"
	2.PREDMET KRITIKE POLITIČKE EKONOMIJE
39	2.1 Teorija i povijest
42	2.2 Teorija i kritika
45	2.3 Dijalektika – marksističko čarobno oružje?
	3. VRIJEDNOST, RAD, NOVAC
48	3.1 Upotrebna vrijednost, razmjenska vrijednost i vrijednost
53	3.2 Dokaz za radnu teoriju vrijednosti? (individualno djelovanje i društvena struktura)
55	3.3 Apstraktni rad: realna apstrakcija i odnosi društvene potvrde
60	3.4 "Avetinjska predmetnost": proizvodna ili cirkulacijska teorija vrijednosti?
63	3.5 Oblik vrijednosti i novac (ekonomsko određenje oblika)
68	3.6 Novac i proces razmjene (djelovanje vlasnika roba)
70	3.7 Funkcije novca, novčana roba i suvremeni monetarni sustav
76	3.8 "Tajna" robnog i novčanog fetišizma
	4. KAPITAL, VIŠAK VRIJEDNOSTI I EKSPLOATACIJA
84	4.1 Tržišna ekonomija i kapital: "prijelaz s novca na kapital"
88	4.2 "Okultna kvaliteta" vrijednosti: N-R-N'

- 92 4.3 Klasni odnosi: "dvostruko slobodni" radnik
94 4.4 Vrijednost robe radne snage, višak vrijednosti i eksploatacija
98 4.5 Vrijednost rada – "imaginarni izraz"

5. KAPITALISTIČKI PROCES PROIZVODNJE

- 101 5.1 Konstantni i varijabilni kapital, stopa viška vrijednosti, radni dan
105 5.2 Apsolutni i relativni višak vrijednosti, željezni zakon konkurencije
110 5.3 Metode proizvodnje relativnog viška vrijednosti: kooperacija, podjela rada, strojevi
115 5.4 Destruktivni potencijal kapitalističkog razvoja proizvodnih snaga
118 5.5 Formalna i realna supsumpcija, fordizam, produktivni i neproduktivni rad
123 5.6 Akumulacija, industrijska rezervna armija, pauperizacija

6. CIRKULACIJA KAPITALA

- 130 6.1 Kružno kretanje kapitala. Troškovi cirkulacije, industrijski kapital i trgovački kapital
134 6.2 Obrat kapitala. Fiksni i cirkulirajući kapital
135 6.3 Reprodukcijska ukupnog društvenog kapitala

7. PROFIT, PROSJEČAN PROFIT I "ZAKON TENDENCIJSKOG PADANJA PROFITNE STOPE"

- 139 7.1 Cijena koštanja, profit i profitna stopa – kategorije i svakodnevne mistifikacije
142 7.2 Prosječni profit i cijene proizvodnje
146 7.3 Kritika "Zakona tendencijskog padanja profitne stope"

8. KAMATA, KREDIT I "FIKTIVNI KAPITAL"

- 152 8.1 Kamatonosni kapital, kamata i poduzetnička dobit – dovršenje fetiša kapitala
156 8.2 Kreditni novac, banke i "fiktivni kapital"
161 8.3 Kreditni sustav kao regulacijska instanca kapitalističke ekonomije

9. KRIZA

- 166 9.1 Ciklusi i kriza
171 9.2 Postoji li kod Marxa teorija sloma?

10. FETIŠIZAM GRAĐANSKIH ODNOSA

- 175 10.1 "Trinitarna formula"
181 10.2 Ekskurs o antisemitizmu
186 10.3 Klase, klasna borba i povijesni determinizam

11. DRŽAVA I KAPITAL

- 194 11.1 Država – instrument vladajuće klase?
197 11.2 Određenje oblika građanske države:
pravna država, socijalna država, demokracija
208 11.3 Svjetsko tržište i imperijalizam

12. KOMUNIZAM – DRUŠTVO S ONU STRANU ROBE, NOVCA I DRŽAVE

LITERATURA

UREDNIČKI PREGOVOR

Sudbinu Marxa u postsocijalističkom periodu karakterizira gotovo potpuni izostanak recepcije. Umjesto kritičke konfrontacije, sveden je na puku teorijsku glasinu. Ako se njegovo ime i evociralo, to se u pravilu činilo samo kako bi ga se već u sljedećem koraku diskvalificiralo, i to gotovo uvijek preko različitih, historijski s Marxovim imenom asociiranih instanci "posredovanja". Prva, ili barem po očiglednosti svojih političkih učinaka najupadljivija, asocijacija je Marxova imena s potonulim projektom historijskog socijalizma. Putanja i konačna sudbina potonjeg, tvrdilo se, dostatna je empirijska potvrda inherentne greške teorijskih premisa samoga Marxa. Gulag i teror, notorna neefikasnost planske ekonomije sovjetskog tipa, kronični demokratski deficit, kulturna i intelektualna sterilnost, partijski oktroirano jednonumlje, tako bi predstavljale samo nužne manifestacije fatalne kratkovidnosti utopizma koji fundamentalno proturječi "ljudskoj prirodi" (kojoj, dakako, odgovara samo društveni biotop kapitalistički organizirane proizvodnje i slobodnog tržišta).

Činjenica da "kritika" u takvoj argumentaciji poprima oblik igre zamjene objekata nije naštetila ni njenom širenju ni njenoj političkoj učinkovitosti. Dijelom sigurno i stoga što su se "kritičari" pritom uvelike mogli pozivati i na autoritet službenih političkih i teorijskih predstavnika nominalno socijalističkih društava – jer uzeti zdravo za gotovo tvrdnje o dosljednoj realizaciji "Marxove teorije" imalo je tu strateški neprocjenjivu prednost da izlišnim čini svako daljnje bavljenje s tom teorijom. Na tome ništa bitno nije promijenila ni rezignirana, implicitna samokritika Brežnjevljeve formule o "realno postojećem socijalizmu", koja je predstavljala i paradoksalni apel da se sovjetski tip socijalizma prestane mjeriti kriterijima teorije kojom se legitimirao. Većini "kritičara" Marxa to nije bilo dovoljno: karte su već bile podijeljene, a politički ulozi preveliki za reviziju vlastite argumentacijske logike.

Lanac identifikacija koji Marxa poistovjećuje s marksizmom, marksizam s *partijskim* marksizmom, a potonji s historijskim socijalizmom, tako ocrtava etape dislokacije diskusije s terena Marxove analize i kritike kapitalizma i njegove političke ekonomije na, za "kritičare" politički bitno komotniji, teren nabiranja grijeha i propusta Sovjetskog Saveza i njemu srodnih društava. Pa ipak, argument da nam karakter i povijesna sudbina historijskog socijalizma još uvijek ništa ne govore o sadržaju i vrijednosti Marxove *analize i kritike kapitalizma* u takvom recepcijskom kontekstu – koji bi ispravnije bilo nazvati kontekstom *izbjegavanja* recepcije – riskira ostati kontekstualno naivan ako ne uključuje i kritiku tog lanca dislokacijskih identifikacija. A barem dvije od triju ovdje navedenih daleko su od samorazumljivosti: identifikacija Marxa s marksizmom i identifikacija marksizma s *partijskim* marksizmom.

Kritika poistovjećenja marksizma s *partijskim* marksizmom kudikamo je jednostavniji zadatak. Već i površan pogled na povijest marksizma otkriva iluzornost teze o marksizmu kao monolitnoj i homogenoj tradiciji. Ako je i nedvojbeno da je marksizam u društvima historijskog socijalizma uvelike degradiran na legitimacijski diskurs i riznicu apologetskih fraza, jednako je nedvojbeno i povijest unutarmarksističkog otpora takvim tendencijama apologetske instrumentalizacije. Protivno karikaturama o monolitnosti i jednoulju, "marksizam" je uvijek bio (i ostao) polje intenzivnih i dugotrajnih interpretacijskih sukoba s gotovo nepreglednim brojem aktera, tabora i divergentnih pristupa. Štoviše, malo koja moderna teorijska "tradicija" po-

drazumijeva toliko unutarnjih, otvoreno antagonističkih račvanja. Stoga bi smislenije bilo govoriti o *marksizmima*, u pluralu. Raspon seže od po svojim naglascima (ili učincima) dominantno svjetonazorskih i političkih do primarno akademskih varijanti, s bezbroj "prijelaznih" oblika, u kojima su se te diskurzivne linije na različite načine miješale i/ili sukobljavale. No, protivno mitu o marksizmu kao zatvorenoj i nerefleksivnoj *ideologiji*, u svima njima je pitanje odnosa znanstvene analize i njenih političkih implikacija predstavljalo stalan izvor teorijske autorefleksije, ma koliko uvjerljivo ili neuvjerljivo odgovori u svakom pojedinačnom slučaju iz današnje perspektive izgledali. Tezu o pluralnosti marksiz(a)ma potvrđuje i raspon disciplina u kojima su se distinktivno marksistički pristupi razvijali. Teško da postoji humanistička disciplina ili društvena znanost u kojoj neka varijanta marksizma nije prisutna. Filozofija, sociologija, historiografija i ekonomija (ne nužno tim redosljedom) vjerojatno predstavljaju historijski najveća i najpropulzivnija disciplinarna polja formacije i djelovanja različitih marksizama, ali često označavaju i granice njihove međusobne komunikacije (ili njene same mogućnosti).

Ono što ih ujedinjuje, osim zajedničkog pozivanja na Marxa kao centralno ishodište, danas je prije svega njihova relativna potisnutost na disciplinarnu margine (dakako, s velikim razlikama između različitih disciplina: u historiografiji, primjerice, marksizam – svim političkim prijelomima i mijenama intelektualnih moda unatoč – ostaje prisutan kao legitiman pristup; dok je u ekonomiji potpuno potisnut iz znanstvene rasprave, koju je gotovo bezostatno kolonizirala neoklasika). U periodu poslije historijske erozije komunističkog pokreta kao političkog izazova svjetskoj dominaciji kapitalizma, marksizam opstaje prije svega kao niz manje ili više (ne)povezanih teorijskih enklava. U najboljem slučaju, one predstavljaju stalan kritički izazov pristupima koji dubinske implikacije kapitalizma kao dominantnog društvenog sustava ignoriraju pri tumačenju društvenog svijeta, ili ih zaklanjaju velom apologetike. No, kao što je istaknuo André Tosel, "tisuću marksizama"¹ danas se razvija bez gravitacijskog središta koje je tijekom većeg dijela 20. stoljeća predstavljala ortodoksija marksizma-lenjinizma, u odnosu na koju su se na različite načine i s različitim stupnjem polemičnosti pozicionirali kao

---

1

Usp. Tosel, André: "The Development of Marxism: From the End of Marxism-Leninism to a Thousand Marxisms – France-Italy", u: Bidet, Jacques; Kouvelakis, Stathis (ur.): *Critical Companion to Contemporary Marxism*, Chicago: Haymarket, 2009., str. 39-78.

heterodoksije². Ako to historijsko ispražnjenje središta na teorijskom planu predstavlja oslobođenje (uz rizik dezorijentacije u toj novostečenoj slobodi), na političkom ide ruku pod ruku s erozijom značaja, koji je počivao na vezi marksizma sa socijalističkim i komunističkim (a dijelom i antikolonijalnim) pokretom kao društvenom i političkom silom. Gubitak veze mnogih istaknutih varijanti marksizma s političkim procesima i njihovim nositeljima kritički je još krajem 1970-ih apostrofirao Perry Anderson u *Razmatranjima o zapadnom marksizmu*³. Taj se proces u 1980-ima, a posebno od 1989. samo još produbio⁴. S historijskim nestankom nominalno socijalističkih društava nestao je i partijski marksizam sa svojom legitimacijskom skolastikom. No to oslobođenje od uloge sekundanta u odnosu na partijsku i državnu politiku značilo je i presijecanje posljednje snažne organske spona sa sferom političkog djelovanja. Gdje je opstao, marksizam je danas uvelike zatvoren u rasute oaze unutar akademskog polja, ali i tu – nakon kratke epizode propulzivnosti u 1970-ima (kao akademskog odjeka političke radikalizacije 1960-ih) – u pravilu igra sve marginalniju ulogu. Njegova sudbina tako uvelike zrcali historijski poraz socijalističke ljevice, u čijoj je povijesti od sredine 19. stoljeća naovamo igrao tako centralnu ulogu.

No dijagnoze "krize" marksizam prate gotovo od njegovih početaka⁵. Unatoč tome, odbija nestati s historijske scene. Ta tvrdokornost proizlazi iz njegove neraskidive veze s društvenim sustavom u odnosu na koji se konstituirao kao njegova fundamentalna kritika: "dok god kapitalizam dominira, on zahtijeva kritiku, koju diktira njegova vlastita samokritika u oblicima

---

2 Usp. Van der Linden, Marcel: *Western Marxism and the Soviet Union*, Chicago: Haymarket, 2009.

3 Anderson, Perry: *Razmatranja o zapadnom marksizmu*, Beograd: BIGZ, 1985.

4 Dakako, značajan izazov su predstavljali već i tzv. Novi društveni pokreti od 1960-ih nadalje. U mjeri u kojoj su podrazumijevali (implicitnu ili eksplicitnu) kritiku klasnog diskursa i klasne borbe kao centralne okosnice lijeve politike, predstavljali su izazov i marksizmu u većini njegovih varijanti. Njihovo česta asocijacija s novim teorijskim tendencijama (poststrukturalizam, postmarksizam, itd.) stoga nije slučajnost. Teorijska panorama ljevice ostala je trajno obilježena tim iskustvima i afirmacijom nemarksističkih i/ili post-marksističkih pristupa; za pregled usp. Keucheyan, Razmig: *The Left Hemisphere: Mapping Critical Theory Today*, London i New York: Verso, 2013.; također: Therborn, Göran: "After Dialectics: Radical Social Theory in The North at the Dawn of the Twenty-first Century", u: Isti, *From Marxism to Post-Marxism?*, London i New York: Verso, 2008., str. 111-181. Za relativno ranu, ali i dalje relevantnu kritiku post-marksizma i njegovih teorijskih preteča unutar marksizma usp: Meiksins Wood, Ellen (1986): *The Retreat from Class: A New 'True' Socialism*, London i New York: Verso, 1998.

5 Usp. Kouvelakis, Stathis, "The Crises of Marxism and the Transformation of Capitalism", u: Bidet, Jacques; Kouvelakis, Stathis (ur.): *Critical Companion to Contemporary Marxism*, Chicago: Haymarket, 2009., str. 23-38.

njegova postojanja[,] [...] otvorena kriza liberalizma objektivna je osnova tisuću marksizama"⁶.

U uvjetima historijskog nestanka širokih političkih pokreta i režima koji su se na njega pozivale (i u tom pozivanju ga instrumentalizirale), marksizam je uvelike bačen natrag na svoje ishodište – na zadatak *kritike*: kritike kapitalizma i njegovih legitimacijskih teorija, ali i kritike vlastite teorijske povijesti. Pritom se, međutim, postavlja pitanje njena teorijskog uporišta. Neovisno o tome promiče li se kao odgovor "povratak Marxu" ili "nadilaženje Marxa", oboje pretpostavlja prethodnu identifikaciju Marxovih pozicija. To neizbježno vodi u zadatak rekonstrukcije, koja je moguća samo kroz lekturu Marxovih tekstova, naročito *Kapitala* i drugih sistematskih spisa iz "zrele" faze Marxova rada. No pokušaj rekonstrukcije teško će moći u potpunosti izbjeći i komparativno čitanje konkurentskih interpretacijskih tradicija, jer razlučivanje Marxa od interpretacijskog sedimenta koji se već sto pedeset godina oko njegova imena i rada formira traži i kritičko navigiranje kroz taj korpus.

To vrlo lako vodi u dezorijentaciju. Relevantne suvremene rasprave o tim problemima odvijaju se na vrlo tehničkoj razini, koja teorijski neiniciranima ne nudi mnogo uporišta i orijentira⁷. A i sam način prikaza i jezik *Kapitala*, koji je pogotovo u početnim poglavljima vrlo apstraktan, ne pogoduje lakom usvajanju. Centralne kategorije *Kapitala* poput vrijednosti i oblika vrijednosti ne korespondiraju s neposrednom percepcijom društvene stvarnosti, niti sa značenjima koje te riječi imaju u svakodnevnom govoru. Teorija fetišizma taj jaz još potencira, otkrivajući već vrlo rano u prvom tomu da je Marxova kritika političke ekonomije – što je i podnaslov *Kapitala* i formula njegova teorijskog programa – nerazdvojna od kritike pojavnih oblika te društvene stvarnosti. Interpretacijske intuicije i refleksi, formirani u svakodnevnom iskustvu, tako ne samo da ne doprinose orijentaciji, nego i sami moraju biti podvrgnuti kritici: neposredna percepcija i predodžbe koje na njoj počivaju

---

6 Tosel, "The Development of Marxism", str. 45.

7 Za prikaz globalne povijesti recepcije Marxove kritike političke ekonomije od sredine 1960-ih nadalje, vidi: Hoff, Jan: *Marx global. Zur Entwicklung des internationalen Marx-Diskurses seit 1965*, Berlin: Akademie Verlag, 2009. Za enciklopedijski prikaz (zapadno)njemačkih rasprava u istom periodu, s naglaskom na "tradiciji" Novog čitanja Marxa, vidi: Elbe, Ingo: *Marx im Westen. Die neue Marx-Lektüre in der Bundesrepublik seit 1965*, Berlin: Akademie Verlag, 2010. Koliko god korisne bile kao panoramski prikazi gotovo nepreglednog polja diskusija (i njihove kronologije), obje knjige su pisane u gustom tehničkom žargonu, i teško da će biti od koristi kao orijentir za one koji tek traže ulaz u problematiku.

prepreke su recepciji koje uvijek iznova treba otkloniti. Ta teorijska distanca od svakodnevnog iskustva i razine pojavnosti društvenih odnosa vrlo lako postaje izvorom čitateljskih frustracija. *Kapital* je sistematski prikaz systemske cjeline – kapitalističkog načina proizvodnje, u kojoj potpuno određenje svake prikazane kategorije već pretpostavlja svaku drugu kategoriju. No kako je njihov prikaz nužno gradualan (i do određene mjere nužno linearan), potpuno određenje kategorija dobivamo tek na samome kraju trećeg toma – ili, kao u slučaju pojma klase, *ni tada*. Jer, iako je nedvojbeno Marxov *opus magnum*, *Kapital* je po mnogočemu *nesavršeno* remek-djelo – golemo "teorijsko gradilište" na kojemu je Marx radio veći dio svoje zrele dobi, proizvedeći na stotine stranica različitih rukopisa, ali ga za života nije uspio dovršiti. Rezultat je golemi tekstualni labirint koji ne vodi uvijek do jednoznačnih odgovora.

To su samo neke od poteškoća koje čitanje *Kapitala* pretvaraju u zahtjevan pothvat s brojnim preprekama⁸. Utoliko nije teško shvatiti zašto je *Kapital*, iako Marxovo centralno djelo, u širokoj recepciji uvelike ostao nepročitana knjiga. U radničkom pokretu, ali i kod nekih komentatora, na mjesto lektire *Kapitala* često su stupili različiti "popularizacijski" uvodi, prije svega Engelsov *Razvitak socijalizma od utopije do nauke* i *Anti-Dühring* te *Ekonomsko učenje Karla Marxa* Karla Kautskog (a zatim i različiti partijski kompendiji u Sovjetskom Savezu). Ako je intencija tih knjiga bila da posluže kao polazište ili pomoćno sredstvo u lektiri *Kapitala*, na planu šire recepcijske povijesti efektivno su ga često istisnuli i zamijenili. A kada to i nije bio slučaj, uvelike su određivali dominantni smjer njegove interpretacije – a on (kao što Heinrich pokazuje u ovoj knjizi) nipošto nije neproblematičan. Kompleksnost i mjestimično teška prohodnost Marxovih spisa, posebno *Kapitala*, stvorile su potrebu za pristupačnijim uvodima i komentarima, s rezultatom da su (u danome trenutku i kontekstu) "kanonski" među njima često zaklonili pristup izvornom tekstu, a njegove brojne kompleksnosti reducirali na didaktički i/ili politički motivirana pojednostavljenja. Formacija i širenje marksizma kao društveno i politički globalno relevantne teorije (pa onda i "doktrine" ili "svjetonazora") u velikoj je mjeri konzekvenca recepcijskog uspjeha tih pop-

8

Za elaboriraniji prikaz ovih i drugih poteškoća s kojima se svaki novi čitatelj *Kapitala* neminovno susreće, vidi: Steckner, Anne: "Von Chemielaboren, Zoomobjekten und Affenanatomie. Die Hürden der Aneignung und Vermittlung des *Kapital*", u: Bonefeld, Werner; Heinrich, Michael (ur.): *Kapital & Kritik. Nach der "neuen" Marx-Lektüre*, Hamburg: VSA, 2011., str. 13-35.

ularizacijskih tekstova. No taj je politički uspjeh došao uz teorijsku cijenu. U najgorem slučaju, Marx je u tom procesu sveden na legitimacijsku instancu teorijskih i političkih pozicija onoga tko se na njega poziva. Status Marxovih spisa kao izvora legitimacije samozvanih nasljednika tako je postao snažnom preprekom znanstvenoj i kritičkoj rekonstrukciji i evaluaciji njegove teorije i putanje njena razvoja. Gašenje ambicioznog kritičkog izdanja sabranih djela Marxa i Englesa, *Marx-Engels Gesamtausgabe* – MEGA, tijekom Staljinovih čistki, najeklatantniji je primjer tog potiskivanja. U mjeri u kojoj se autoritet partije oslanjao na pozivanje na Marxa, svaki pothvat kritičke rekonstrukcije sa sobom je nosio i rizik erozije tog autoriteta, ukoliko bi doveo do otkrića diskrepancija između Marxa i njegovih službenih tumača. No nepoželjno i "opasno" je moglo biti već i dovođenje u pitanje konstrukcije o "jedinstvu Marxove misli", kao dovršene, unutar sebe koherentne cjeline, bez cezura, razvojnih stranputica, kritičkih revizija i proturječja. Teorijska kanonizacija, pokazalo se ne po prvi put, po svojim učincima može biti i implicitna ali učinkovita zabrana (kritičkog) čitanja. A kada je politički motivirana, u pravilu znači i efektivnu zabranu znanstvene rasprave. Ne čudi stoga da su kritičku lektiru i filološku rekonstrukciju u pravilu inicirali autori s heterodoksnih margina, čija motivacija je često bila da Marxom potkrijepe vlastitu kritičku distancu spram ortodoksija. Ni oni, međutim, nisu uvijek bili imuni na napast konstrukcije monolitnog Marxa...

Poteškoće pri svakom pokušaju razmrsivanja klupka odnosa Marxa i različitih marksizama, koji su ga po samoshvaćanju razvijali ili "dovršavali", ali efektivno često zaklanjali, velikim su dijelom posljedica političkih uloga koji su se za Marxovo ime vezivali i još uvijek vežu. No pritom ne treba zanemariti ni poteškoće koje proizlaze iz specifičnog karaktera Marxova opusa, koji se većim dijelom sastoji od različitih rukopisa iz različitih perioda rada i različitog stupnja dovršenosti. Mnogi tekstovi koji su kasnije stekli status kanonskih i inicirali nove valove recepcije i (re)interpretacije, objavljeni su posthumno: drugi i treći tom *Kapitala* 1885. odnosno 1894., u redakciji Englesa; *Teorije o višku vrijednosti* između 1905. i 1910. u redakciji Karla Kautskog; *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844.* objavljeni su prvi put 1932., pod uredništvom Davida Rjazanova (za Institut Marxa i Englesa u Moskvi) i Siegfrieda Landshuta; *Njemačka ideologija* također 1932., s Vladimirom Adoratskijem kao urednikom, poslije hapšenja i smjene Rjazanova; *Grun-*

drisse prvi put 1939-41. u izdanju moskovskog Instituta za marksizam-lenjinizam, no stvarno dostupni postaju tek osam godina po svršetku Drugog svjetskog rata, s reprintom moskovskog izdanja kod nakladnika Dietz Verlag u Istočnom Berlinu 1953. godine. *Marx-Engels Werke* (MEW), prvo izdanje sabranih djela poslije gašenja nedovršenog kritičkog izdanja (MEGA), počinje izlaziti tek 1956. godine, također u izdanju istočnoberlinskog Instituta za marksizam-lenjinizam i Dietz Verлага. MEW, na kojemu se temelje i jugoslavensko izdanje *Marx-Engels Dela* (MED) i izdanja sabranih djela na drugim jezicima, obuhvaća 43 toma, ali nipošto sve Marxove rukopise. Kritičko izdanje sabranih djela, ponovno se pokreće – sada kao MEGA² – tek krajem 1960-ih, u suradnji Institutâ za marksizam-lenjinizam CK KPSS-a (Moskva) i CK SED-a (Istočni Berlin), a prvi tomovi izlaze tek 1975. godine, opet kod istočnoberlinskog izdavača Dietz Verlag. Od 1990. MEGA² izdaje Međunarodna zaklada Marx-Engels iz Amsterdama⁹. Izdanje MEGA² i dalje nije u potpunosti dovršeno, ali jest njegov Drugi odjeljak (od ukupno četiri), koji obuhvaća sve pripremljene rukopise za *Kapital* u njihovom izvornom obliku, kao i sva (međusobno različita!) izdanja prvog toma *Kapitala* objavljena za vrijeme Marxova života i pod njegovim nadzorom. Izdavanje tog Drugog odjeljka, koji obuhvaća 15 tomova (u ukupno 23 fizička sveska), dovršeno je tek 2012. godine.

Sa svakim od tih posthumnih izdanja, slika o Marxu se mijenjala, poticala nove interpretacije i izazivala često burne rasprave o "pravom Marxu", koje su se vodile na uvijek usijanom sjecištu između teorijskih tumačenja i – eksplicitnih ili implicitnih – političkih uloga...

Tko danas traži ulaznu točku u Marxovu teoriju ili želi razumjeti zašto se – unatoč svim ispisanim teorijskim i političkim osmrtnicama na njegovo ime – mnogi i dalje referiraju na njegov rad kao nezaobilaznu analizu i kritiku kapitalizma, suočen je tako s golemim i disparatnim historijskim deponijem diskursa, velik dio kojih se samooglašavaju kao "marksizam". Pokušaj navigiranja kroz taj teren bez osnovnog teorijskog orijentira čini se gotovo nemogućim, pogotovo za one koji nemaju namjeru ili vrijeme da godine svoga života posvete toj problematici. Mnogi su autori pokušali odgovoriti

9

Za kratak prikaz turbulentne povijesti MEGA i MEGA², vidi: Marxhausen, Thomas: "Mega-Mega' und kein Ende", *UTOPIE kreativ*, br. 189/190, srpanj/kolovoz 2006., str. 596-617.

na taj problem pisanjem neke vrste uvoda u Marxa, bilo u obliku samostalne knjige¹⁰, bilo kao dio obuhvatnijih pregleda. Tih je pokušaja na globalnoj razni dosad vjerojatno bilo bezbroj. Nije pretjerivanje ako kažemo da tvore svojevrсни podžanr unutar marksističke (a dijelom i antimarksističke) literature.

Tko god je čitao više njih, vrlo se brzo susreo sa često upadljivo različitim, a ponekad i međusobno isključivim tumačenjima. Čak ako se iz tog korpusa isključe interpretacije i autori s jasnim partijskim afilijacijama i političkim agendama, i dalje ostaju brojne diskrepancije. Ideal "čiste" rekonstrukcije je dakako iluzija. Svaka je rekonstrukcija do određene mjere nužno interpretacija, a svaka je interpretacija obilježena kontekstom svoga nastanka. U kojoj mjeri, često postaje u potpunosti vidljivo tek s određene distance, kada je nereflektirana samorazumljivost perspektive iz koje nastaje dovedena u pitanje, bilo historijskim procesom, bilo konfrontacijom s konkurentskom interpretacijom. Ipak, to ne znači da ne postoje orijentiri za ocjenu plauzibilnosti prikaza. Prvi među njima je filološki: do koje mjere autor svoja tumačenja potkrepljuje odgovarajućim citatima izvornih tekstova? Na koji korpus izvornih tekstova se pritom dominantno oslanja? Vodi li računa o različitim teorijskim kontekstima nastajanja različitih tekstova? Koristi li i najrecentnija kritička izdanja (MEGA²)? Kako tretira teorijski bitne razlike između različitih izdanja i rukopisa? Da li – i kako – odgovara na argumentacijske rupe i prazna mjesta, nejasnoće, proturječja?

Uspješnost uvoda mjeri se i didaktičkim kriterijima. Kada je posrijedi tako kompleksan autor kao Marx, čiji opus se velikim dijelom sastoji od različitih neobjavljenih rukopisa, taj zahtjev može izgledati kao didaktički ekvivalent kvadrature kruga: kako izrazito kompleksne pojmove i njihove odnose prikazati sistematski, jasno i razumljivo, bez klizanja u falsificirajuće simplifikacije? Ako doista želi pripremiti za čitanje originalnih tekstova, uvod kompleksnosti, poteškoće ili nekoherentnosti koje će čitatelj u njima susresti ne smije preuranjeno zagladiti i gurati pod tepih, kao ni interpretacijske kontroverze iz povijesti recepcije radova koje prikazuje.

Mjeren težinom tog zadatka (koji si je sam zadao), *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije* Michaela Heinricha malo je didaktičko remek-djelo. Objavljivanje ove knjige u prijevodu trebalo bi doprinijeti zatvaranju jedne

---

¹⁰ Tu treba ubrojiti i brojne biografije Marxa.

goleme rupe u recepciji i čitateljima u jezičnoj regiji (nekoć srpskohrvatskoj/hrvatskosrpskoj, danas BHS) omogućiti da se susretnu s Marxom s onu stranu svih političkih karikatura i historijski nataloženih zamjena identiteta. No ova knjiga nije hagiografija. Marx se u njoj ne predstavlja kao nepogrešivi teorijski mag, niti se njegova kritika političke ekonomije stilizira u univerzalni ključ za razumijevanje svega pod suncem. No nije riječ ni o vježbi iz intelektualne arheologije: protivno opetovanim proglasima o Marxovom teorijskom projektu kao zastarjelom ili eksplanatorno mrtvom, Heinrich sistematski argumentira zašto je razumijevanje kapitalizma *bez Marxa* i danas nemoguće...

Posljednjih godina se i u Hrvatskoj – nakon dugog ideološkog bojkota – ponovno sve više prevode i otvoreno marksistički autori, iako teško možemo govoriti o nekom kvantitativno značajnom trendu. Ako taj i dalje nevelik broj knjiga suzimo na one koje se eksplicitno bave Marxom, ulov je vrlo skroman. Naklada Ljevak je 2011. objavila *Zašto je Marx bio u pravu* Terryja Eagletona. U njoj se Eagleton obračunava s mnogim široko rasprostranjenim predrasudama i karikaturama Marxa i marksizma. Knjiga je nedvojbeno mjestimice vrlo lucidna, ali na koncu ostavlja dojam da je autor svu svoju argumentacijsku i (pogotovo) retoričku domišljatost upregnuo kako bi Marxa politički i teorijski "deskandalizirao", prikazujući ga previše često kao neshvaćenog predstavnika dobrog (engleskog?) *common sensea*. Isti nakladnik je 2014. objavio *Kako promijeniti svijet: priče o Marxu i marksizmu* Erica Hobsbawma, zbirku autorovih eseja o Marx, Engelsu, Gramsciju, njihovoj recepciji i međunarodnom razvoju marksizma, izvorno pisanih u razdoblju od 1956. do 2009. godine. Knjiga daje nedvojbeno vrlo koristan prikaz osnovnih linija razvoja marksizma od kraja 19. do (približno) kraja 20. stoljeća, posebno na planu političke i društvena kontekstualizacije brojnih teorijskih mijena. Ipak, mnogo toga je i izostavljeno, pogotovo po pitanju rasprava i kontroverzi oko *Kapitala* i tumačenja kritike političke ekonomije od 1960-ih naovamo. Usporedba sa sadržajem primjerice knjige Jana Hoffa (vidi fn. 7) jasno pokazuje granice Hobsbawmova poznavanja tih rasprava ili barem granice njegova teorijskog interesa za tu problematiku. Nijedna od ove dvije knjige ne pokušava dati prikaz systemske logike Marxove kritike političke ekonomije, njenih kategorija i njihova međuodnosa. Ako se vratimo dublje u (jugoslavensku) prošlost, naići ćemo dakako na cijeli niz uvoda i popularnih prikaza Marxove teorije. Protivno onome što njegov naslov

sugerira, Althusserov i Balibarov *Kako čitati Kapital*, ne pripada u taj žanr. Ta je knjiga bitno utjecala na međunarodne rasprave, posebno 1970-ih i 1980-ih (jugoslavenski prijevod izašao je u izdanju zagrebačkog Centra za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine 1975. godine, deset godina nakon prvog francuskog izdanja), ali zasigurno ne predstavlja preporučljivu točku ulaza u problematiku. U Jugoslaviji su objavljeni i *Uvod u "Kapital": dvanaest predavanja* Wolfganga Fritza Hauga (1979. godine, u izdanju nakladnika Komunist iz Beograda), te bitno opsežnija i sadržajno ambiciozna *Rasprava o marksističkoj ekonomiji* Ernesta Mandela (1970. godine, kod izdavača "Veselin Masleša" iz Sarajeva). Njih ovdje izdvajamo ne samo zbog utjecajnosti njihovih autora (Haugova je primarno ograničena na njemački kontekst, Mandelova je bila međunarodna), nego i zato što Heinrich u svome *Uvodu* obje knjige kritizira kao tipične za interpretacije Marxa u "tradicionalnom marksizmu". No tko želi dublje zaći u interpretacijske kontroverze oko Marxova *Kapitala*, a neki od danas rijetkih primjeraka tih knjiga uspije pronaći u antikvarijatu ili knjižnica, neka ih svakako konzultira. Heinrich i Haug su 2003./2004. vodili i polemiku u Haugovom časopisu *Das Argument*. Njen prijevod je 2014. u cijelosti objavljen u prvom broju časopisa CRS-a *3k: kapital, klasa, kritika*¹¹.

Završno, nekoliko napomena o prijevodima brojnih Marxovih citata u ovoj knjizi. Korišteni su dakako postojeći prijevodi, pa su tako reference na MEW prevedene odgovarajućim mjestima iz MED-a. Ipak, rješenja iz MED-a nisu se uvijek činila najsretnija. Moša Pijade i Rodoljub Čolaković su "konstantes Kapital" prevodili kao "postojani kapital", a "variables Kapital" kao "promenljivi kapital", (pa su dobili i odgovarajuće kratice "P" i "PR"). Zbog veće blizine originalu (ali i engleskim prijevodnim varijantama "constant capital" i "variable capital"), ovdje smo se odlučili na prijevodnu varijantu "konstantni" i "varijabilni" kapital (i odgovarajuće kratice "kk" i "v"). "Trinitarische Formel" u prijevodu trećeg toma *Kapitala* prevedeno je kao "trojni obrazac". U direktnim citatima iz MED-a ostavili smo "trojni obrazac", ali smo u ostatku teksta koristili "trinitarna formula". "Zirkulation" je prevedeno kao "promet", dok smo se mi odlučili za cirkulaciju, jer je barem jednako razumljivo, a bliže je originalu. "Fixes" i "zirkulierendes Kapital" u postojećem prijevodu su "stalni

---

11 Digitalna verzija je dostupna na: <http://www.rosalux.rs/bhs/3k-kapital-klasa-kritika>

i optičajni kapital", ali i tu smo se odlučili za varijante koje su bliže originalu: "fiksni i cirkulirajući" kapital.

U postojećim domaćim prijevodima *Kapitala* "Kapitalverwertung" je prevedeno kao "oplodnja" ili "oplođavanje kapitala". Time se ne gubi samo važna jezična i konceptualna spona s riječju "Wert" – "vrijednost", nego se uvodi i vrlo problematična biologistička metaforika. Moguća alternativa poput "valorizacije" nije jezično najelegantnija, ali bi u njen prilog govorilo barem to što bi otklonila nepoželjne biologističke konotacije i opasnost da se društvene fenomene jezično "naturalizira". I tu bi se, međutim, izgubila veza s korijenom "vrijednosti". A slično kao "vrednovanje", sugerirala bi *svjestan* proces procjene ili (pri)davanja vrijednosti, pa onda i subjektivističku poziciju. Marx, međutim, govori o objektivnom, nesvjesnom društvenom procesu, koji se odvija "iza leđa" samih aktera. Pošto su sva ta moguća "rješenja" na različite načine manjkava, odlučili smo, nakon konzultacije s Michaelom Heinrichom, ostaviti već uhodanu "oplodnju". Ipak, nedostatak bolje alternative ne umanjuje problematičnost konotacija koje "oplodnja" sa sobom nosi. Neka čitatelji to imaju na umu.

Prijevi nisu imuni na historijske mijene. Dojam jezične arhaičnosti i udaljenosti od današnjih terminoloških i stilskih standarda lako se, u pravilu nesvjesno, prevodi u zaključak o zastarjelosti teksta i na sadržajnoj razini. Pledirati za aktualnost koncepata Marxove kritike političke ekonomije, a pritom se uvijek iznova morati referirati na citate koji već na jezičnoj razini prividno demantiraju svaku suvremenost, sigurno ne doprinosi uvjerljivosti takvog pledoajea, ma koliko dobro argumentiran bio. "Klasike" uvijek iznova treba prevoditi, ako se ne želi da njihovu recepciju onemoguću ili obilježi patina muzealnosti zastarjelog prijevoda. No kako novih prijevoda Marxovih glavnih tekstova nema (niti ih u skorijoj budućnosti treba očekivati), pokušaji "modernizacije" nekih prijevodnih rješenja u ovoj knjizi ostat će nužno provizorni, nedostatni, a dijelom i nedosljedni. Činjenica da se time uvijek iznova pozornost usmjerava na sam prijevod i pitanje njegove adekvatnosti, neki će čitatelji – a možda posebno prevoditelji među njima – doživjeti kao smetnju, možda i kao nedopustivu grešku. Diskrepancija između terminologije u citatima iz MED-a i alternativnih formulacija, njeno mjestimično dupliranje, sigurno ne doprinosi eleganciji, a možda ni prohodnosti teksta. No ne treba skrivati stanje stvari. Ako će se čitatelji u ovoj knjizi uvijek iznova susretati s

podsjeticima na provizornost i historijsku uvjetovanost prijevoda, nadamo se će taj dodatni refleksivni rad, koji se od njih zahtijeva, u konačnici ipak obogatiti recepciju, a ne samo otežati je...

Stipe Ćurković

PREDGOVOR

Svijet ne stoji na mjestu. Svjedoci smo brojnih prosvjeda. U proljeće 2011. "Arapsko proljeće" svrgnulo je nekoliko vlastodržaca za koje se dotad činilo da su nepobjedivi. U ljeto 2011. u SAD-u nastaje *Occupy Wall Street* pokret koji je inspirirao i nastanak različitih *Occupy* pokreta u zapadnoj Europi. Politika štednje u Grčkoj, Španjolskoj i Portugalu izazvala je snažne proteste. U ovome trenutku doduše nije jasno u kojem će se smjeru kretati razvoj u arapskim zemljama, a u Europi su uspjesi protestnih pokreta zasad prilično skromni, no društvene promjene se u pravilu ionako ne odvijaju jednostavno i jednodimenzionalno.

Skoro pa religijska vjera u blagoslove tržišta i kapitalizma, koja se u 1980-im i 1990-im širila na sve strane, pa je duboko zahvatila i socijaldemokratske i sindikalne krugove, danas je ozbiljno potresena. Sada se i s onu stranu lijevih krugova govori o destruktivnim konzekvencama kapitalizma. Čak se i izdavač konzervativnih dnevnih novina *Frankfurter Allgemeine*

Zeitung 2011. u članku koji će izazvati mnoge rasprave zapitao nije li ljevica sa svojom kritikom kapitalizma možda ipak u pravu.

To nipošto nije samorazumljivo. Početkom 1990-ih, nakon kolapsa Sovjetskog Saveza, izgledalo je kao da se kapitalizam diljem svijeta i definitivno nametnuo kao ekonomski i društveni model bez alternative. Postojali su doduše uvijek i oni na ljevici koji sovjetski "realsocijalizam" nikad nisu smatrali poželjnom alternativom kapitalizmu, no takve finese u tom trenutku naizgled više nisu igrale nikakvu ulogu. Društvo s onu stranu kapitalističke tržišne privrede većini se ljudi činila od realnosti potpuno udaljenom utopijom. Umjesto protesta dominirali su prilagođavanje i rezignacija.

No upravo su 1990-te demonstrirale da kapitalizam i nakon svoje prividne "konačne pobjede" ide ruku pod ruku s kriznim procesima i procesima osiromašenja velikog broja ljudi; a pokazalo se da ni ratovi, u koje razvijene kapitalističke zemlje nisu bile samo indirektno nego i sasvim neposredno upletene, nipošto nisu stvar prošlosti. Novi su pokreti te činjenice na različite načine učinili polazištem svoje kritike. Pritom je međutim često bila riječ o protestima fokusiranim na pojedina pitanja i zahtjeve za poboljšanjem unutar postojećeg sustava, a kritika je nerijetko počivala na simplificirajućoj moralnoj podjeli na crno i bijelo.

No s vremenom su se sve više počela postavljati i fundamentalna pitanja: o načinu funkcioniranja suvremenog kapitalizma, o vezama između kapitalizma, države i rata, ali i o tome koje su promjene unutar kapitalizma uopće moguće.

Posljednjih godina lijeva teorija ponovno postaje sve važnija. Svaka praksa usmjerena na promjene polazi od određenog shvaćanja postojećeg. Ako se, primjerice, traži uvođenje tzv. *Tobinova poreza* (tj. oporezivanje trgovanja devizama) kao presudnog sredstva "pripitomljenja" "raskalašenog" kapitalizma, samim time se pretpostavljaju i određeni teorijski koncepti o značaju financijskih tržišta, o pripitomljenom i raskalašenom kapitalizmu, bili oni eksplicitno izrečeni ili ne. Pitanje o tome kako suvremeni kapitalizma funkcionira nije apstraktno akademsko pitanje. Odgovor na njega od neposrednog je praktičnog značaja za svaki pokret koji je kritičan spram kapitalizma.

A kada fundamentalne rasprave o kapitalizmu jednom započnu, prije ili poslije se ponovno otkriva i Marxov rad. Iako je Marx već stotinama

puta proglašen mrtvim, njegovu analizu kapitalizma nije moguće ignorirati. Pritom međutim i kritičari i neki sljedbenici često barataju vrlo površno s Marxovim kategorijama, koje se onda nerijetko svode na puke floskule. Ozbiljno bavljenje originalom stoga je i više nego poželjno, ne samo kako bi se kritizirale takve površnosti, već i zato što je *Kapital*, pisan prije više od stotinjak godina, po mnogočemu i danas aktualniji nego mnoga pompozno hvalisava suvremena djela.

Knjiga koju držite u rukama zamišljena je kao uvod u *Kapital* – njezin cilj je razjasniti fundamentalne pojmove i učiniti razvidnim glavne linije argumentacije. No ovaj uvod nipošto ne može zamijeniti čitanje samoga *Kapitala*. Otkad je 2004. prvi put objavljena, u Njemačkoj je doživjela 11 izdanja. Godine 2008. uslijedio je španjolski prijevod, 2012. u SAD-u engleski, a 2013. švedski. Da knjiga sada izlazi i u zemljama nasljednicama bivše Jugoslavije posebno me raduje, s obzirom na to da je jugoslavenski model za onaj dio zapadnonjemačke ljevice koji je kritički gledao na sovjetski sustav predstavljao zanimljiv (a ponekad i idealiziran) društveni eksperiment, koji je međutim u ratovima i prevratima 1990-ih u potpunosti nestao iz vidokruga.

IZ PREGOVORA PRVOM NJEMAČKOM IZDANJU

Kada počnemo čitati *Kapital*, ubrzo nailazimo na poteškoće. Upravo na početku tekst nije uvijek lako razumljiv. Obeshrabruje vjerojatno i opseg triju tomova. Pa ipak se ni u kojem slučaju ne bi trebali zadovoljiti čitanjem samo prvog toma. Pošto Marx svoj predmet prikazuje na različitim razinama apstrakcije, koje se međusobno pretpostavljaju i nadopunjavaju, teoriju vrijednosti i viška vrijednosti obrađenu u prvom tomu moguće je potpuno shvatiti tek na kraju trećeg toma. Ono što mislimo da shvaćamo nakon izoliranog čitanja prvog toma nije samo nepotpuno nego je i iskrivljeno.

A nipošto samorazumljiva nije ni ambicija *Kapitala*, izražena u njegovom podnaslovu, koji ujedno predstavlja karakterizaciju koju je Marx dao svom ukupnom znanstvenom projektu: *kritika političke ekonomije*. Kao *političku ekonomiju* u 19. se stoljeću tematski opisivalo otprilike ono što se danas naziva ekonomikom ili ekonomskom znanošću. Koristeći naziv *kritika političke ekonomije* Marx daje naslutiti da njegov cilj nije samo prikaz

političke ekonomije, nego i fundamentalna *kritika* sveukupne dotadašnje ekonomske znanosti. Marx cilja na "znanstvenu revoluciju", ali one vrste koja je motivirana političkim i društveno-revolucionarnim namjerama. Unatoč tim poteškoćama, čitanje *Kapitala* je izazov koji treba prihvatiti. Kao što smo već rekli, uvod koji slijedi to čitanje originala ne može zamijeniti, njegov je skromni cilj samo ponuditi prvu orijentaciju.

Čitatelji i čitateljice bi pritom trebali osvijestiti da čitanju pristupaju s određenim već formiranim *pretpostavkama* o tome što je kapital, što su krize, o čemu se u Marxovoj teoriji zapravo radi. Te pretpostavke, koje se automatski oblikuje tijekom školovanja, kroz medije, razgovore i sukobljavanja, treba kritički propitati. Ne radi se samo o tome da se suočimo s novim, nego i o tome da ono prividno poznato i samorazumljivo provjerimo.

Ta bi provjera trebala započeti već s prvim poglavljem ovog uvoda. Tu se s jedne strane stvara prvi privremeni pojam kapitalizma, koji se u mnogočemu razlikuje od "svakodnevnih" predodžbi o kapitalizmu. S druge se strane radi o ulozi marksizma u radničkom pokretu. Pritom bi trebalo postati jasno da marksizam u singularu uopće ne postoji. Oduvijek su postojali sporovi oko pitanja o čemu se u jezgri Marxove teorije zapravo radi – i to ne samo između "marksista" i "kritičara Marxa", nego i među samim "marksistima".

Nakon također pripremnog drugog poglavlja, koje daje privremenu karakterizaciju predmeta *Kapitala*, ostala poglavlja u grubim crtama slijede argumentacijski slijed triju tomova *Kapitala*: poglavlja tri do pet bave se materijom prvog toma, šesto poglavlje materijom drugog, a poglavlja sedam do deset materijom trećeg toma.

Analizu države, koja je trebala biti izvedena na sličnoj razini sistematičnosti kao njegova analiza ekonomije, Marx je doduše planirao, ali je nikad nije stigao realizirati. U *Kapitalu* nalazimo svega nekoliko izoliranih komentara o državi. No kritika kapitala bez kritike države nije samo nepotpuna, nego i širom otvara vrata nesporazumima. U jedanaestom poglavlju stoga ću se, makar vrlo sažeto, baviti kritikom države. U završnom dvanaestom poglavlju slijedi kratka rasprava o tome što socijalizam/komunizam kod Marxa znače – ali i što *ne* znače.

Posebno posljednjih nekoliko desetljeća mnogi su redukcionizmi "svjetonazorskog" marksizma (za definiciju tog pojma vidi poglavlje 1.3) pod-

vrgnuti ozbiljnoj kritici. Pritom se, u opreci spram tradicionalne perspektive, Marxa više ne shvaća tek kao boljeg ekonomistu, nego prvenstveno kao kritičara preko vrijednosti posredovanog a time i "fetišiziranog" podružtvljenja. To novo čitanje ekonomsko-kritičkih tekstova Marxa čini i osnovu ovog uvoda. Svojim prikazom se dakle nadovezujem na određene interpretacije Marxove teorije, dok druge odbacujem. No kako se ne bi nadmašio zadani okvir ovog uvoda, od direktne konfrontacije s drugačijim čitanjima u najvećem sam dijelu morao odustati. Svoje tumačenje kritike političke ekonomije iscrpno sam argumentirao drugdje (Heinrich 1999), dok se prikaz najvažnije literature na tu temu može naći u Heinrich (1999a).

U trećem se poglavlju bavim Marxovom teorijom vrijednosti. Preporučam naročito pažljivo čitanje tog poglavlja – i to i za one koji misle da teoriju vrijednosti već poznaju, a htjeli bi se samo informirati o, na njoj temeljenim, temama poput kredita i krize. To poglavlje nije samo pretpostavka za sve ostalo što slijedi, nego tu i značajke "Novog čitanja Marxa" (Neue Marx-Lektüre) koje sam već naznačio ujedno postaju naročito jasne.

Pri radu na ovom uvodu uživao sam različite oblike podrške s mnogih strana. Za ponekad i višestruka kritička čitanja pojedinih dijelova rukopisa, za intenzivne kružoke i rasprave te važne poticaje posebno sam dužan zahvaliti Marcusu Bröskampu, Alexu Gallasu, Janu Hoffu, Martinu Krzywdzinskom, Ines Langemeyer, Henriku Lebuhnu, Kolji Lindner, Ursu Lindneru, Arnou Netzbandtu, Bodou Niendlu, Sabini Nuss, Alexisu Petrioliju, Thomasu Sablowskom, Dorotheji Schmidt, Anne Steckner i Ingou Stützleu.

1. KAPITALIZAM I "MARKSIZAM"

1.1 ŠTO JE KAPITALIZAM?

Trenutno postojeća društva prožeta su brojnim odnosima moći i podjarmljivanja koji se očituju na različite načine. Nalazimo asimetrične rodne odnose, rasističku diskriminaciju, goleme razlike u vlasništvu s odgovarajućim razlikama u društvenom utjecaju, antisemitske stereotipe, diskriminaciju određenih seksualnih orijentacija. O vezama između svih tih odnosa moći, s posebnim fokusom na pitanje je li jedan od njih fundamentalniji od drugih, već su se vodile mnoge rasprave. Ako u ovome što slijedi ekonomski utemeljeni odnosi moći i izrabljivanja stoje u prvom planu, onda to zasigurno nije stoga što bi oni predstavljali jedine relevantne odnose moći. Jednostavno, nije moguće govoriti o svemu istovremeno. Marxova kritika političke ekonomije u prvom se redu bavi ekonomskim strukturama kapitalističkog društva, pa oni stoga i u ovom uvodu stoje u središtu. No pritom se ne bi trebali odati iluziji da je s analizom temelja *kapitalističkog načina proizvodnje* već rečeno sve presudno što se o *kapitalističkim društvima* ima kazati.

Da li uopće živimo u "klasnom društvu" posebno se spornim čini u Njemačkoj. Već i sama upotreba pojma "klase" ovdje je tabuizirana. Dok se nekadašnja, arhi-reakcionarna, britanska premijerka Margaret Thatcher nije ustručavala govoriti o "radničkoj klasi", tu riječ u Njemačkoj čak i socijaldemokrati teško prevaljuju preko usta. Ovdje postoje samo posloprimci (*Arbeitnehmer*), poduzetnici (*Unternehmer*), službenici (*Beamte*) i prije svega "srednji sloj" (*Mittelstand*). No govoriti o klasama samo po sebi ne znači da se to čini i kritično. Isto vrijedi ne samo za predodžbe o "socijalnoj pravdi", kojima se teži ostvariti određena ravnoteža među klasama, nego i za mnoge navodno "lijeve" predodžbe o građanskoj politici kao svojevrsnoj zavjeri "vladajućih" klasa protiv ostatka društva.

Da "vladajuća" klasa stoji nasuprot klase onih nad kojima vlada i koje izrabljuje možda za ponekog konzervativnog učitelja prirode i društva, koji

poznaje samo "građane", doista predstavlja iznenađenje, no time još nismo puno rekli. Sva nama poznata društva su "klasna društva". "Izrabljivanje" u prvoj instanci znači samo to da klasa nad kojom se vlada ne proizvodi samo sredstva za vlastiti opstanak, nego i sredstva za opstanak vladajuće klase. Historijski, te su klase poprimale vrlo različite oblike: robovi i ropkinje u antičkoj su Grčkoj stajali nasuprot robovlasnika, kmetovi u srednjem vijeku nasuprot feudalnih gospodara, dok u kapitalizmu jedni nasuprot drugih stoje buržoazija (posjedničko građanstvo) i proletarijat (o nadnici ovisni najamni radnici). Presudno je međutim *kako* klasna vladavina i izrabljivanje u ne-kome društvu funkcioniraju. A po tom se pitanju kapitalizam u dvije točke fundamentalno razlikuje od pretkapitalističkih društava:

(1) U pretkapitalističkim društvima izrabljivanje je počivalo na *personalnim odnosima dominacije i zavisnosti*: rob je bio vlasništvo svoga gospodara, kmet je bio vezan za svoga feudalca. "Gospodar" je imao neposrednu vlast nad svojim "slugama". Na temelju te vlasti, "gospodar" je prisvajao dio proizvoda koje je "sluga" proizvodio. U kapitalističkim odnosima, najamni radnici potpisivanjem ugovora o radu stupaju u ugovorni odnos s kapitalistima. Najamni su radnici *formalno slobodni* (ne postoji izvanjska sila koja bi ih prisiljavala na stupanje u ugovorni odnos, a ugovore je moguće i razvrgnuti) i *formalno jednaki* kapitalistima (postoje doduše faktičke prednosti uslijed velike imovine, ali ne i pravne privilegije koje bi proizlazile iz činjenice rođenja u određenoj klasi, kao što to bio slučaj u aristokratskim društvima). *Personalni* odnos dominacije – bar u razvijenim kapitalističkim zemljama – nije pravilo. Mnogi društveni teoretičari *građansko društvo*, s njegovim slobodnim i jednakim građanima, stoga smatraju suprotnošću srednjovjekovnih feudalnih društava, s njihovim staleškim privilegijama i personaliziranim odnosima zavisnosti. A mnogi ekonomisti osporavaju da nešto poput izrabljivanja u kapitalizmu uopće postoji, pa zbog toga – barem u Njemačkoj – radije govore o "tržišnoj privredi". Tu, tvrdi se, različiti "faktori proizvodnje" (rad, kapital i zemlja) djeluju u kombinaciji, pa onda primaju i odgovarajući dohodak (nadnicu, profit i zemljišnu rentu). Kako se dominacija i izrabljivanje u kapitalizmu ostvaruju upravo *posredstvom* formalne slobode i jednakosti "partnera razmjene" raspraviti ćemo nešto kasnije.

(2) U pretkapitalističkim društvima izrabljivanje dominirane klase prvenstveno služi potrošnji vladajuće: njezini članovi vode luksuzan život, koriste prisvojeno bogatstvo za vlastito ili javno uzdizanje (kazališne predstave u antičkoj Grčkoj, priredbe u koloseumima u starom Rimu) ili za vođenje ratova. Proizvodnja služi *neposrednom zadovoljenju* potreba – zadovoljenju (silom prilika) skromnih potreba dominirane klase i opsežnih, luksuznih i ratnih potreba vladajuće. Samo se u iznimnim slučajevima bogatstvo koje je prisvojila vladajuća klasa koristi kako bi se povećala osnova izrabljivanja, primjerice odustajanjem od konzumacije u korist kupnje još većeg broja robova, koji će onda proizvoditi još veće bogatstvo. U kapitalističkim uvjetima to međutim predstavlja tipičan slučaj. Dobit nekog kapitalističkog poduzeća *ne* služi prvenstveno tome da kapitalistu osigura lagodan život, nego bi je trebao ponovno ulagati kako bi osigurao još veću dobit u budućnosti. Neposredna svrha nije zadovoljenje potreba, nego oplodnja kapitala. Zadovoljenje potreba i s njom povezan lagodan život kapitalista samo je nusproizvod tog procesa, ne i njegov smisao: ako je dobit dovoljno velika, onda već i njezin mali dio dostaje za financiranje luksuznog života kapitaliste, dok se veći dio može koristiti za akumulaciju (povećanje kapitala).

Da dobit *ne* služi prvenstveno potrošnji kapitalista, nego kontinuiranoj oplodnji kapitala, tj. neprestanom pokretu stvaranja uvijek-još-veće dobiti, može zvučati apsurdno, no tu se ne radi ni o kakvoj individualnoj ludosti. Konkurencija drugih kapitalista je ta koja pojedinačne kapitaliste *prisiljava* na neprestani pokret stalnog stvaranja dobiti (kontinuirana akumulacija, proširenje proizvodnje, uvođenje novih tehnika itd.). Ako ne akumulira, ako neprestano ne modernizira proizvodni aparat, prijeti mu opasnost da će njegovo poduzeće zgaziti konkurencija koja proizvodi jeftinije ili bolje proizvode. Kapitalistu koji bi htio umaknuti neprestanoj akumulaciji i inovaciji prijetit će bankrot. Stoga je prisiljen sudjelovati, htio on to ili ne. "Bezgranična težnja za profitom" u kapitalizmu nije pitanje moralnih manjkavosti pojedinaca – ona je neophodna kako bi se preživjelo kao kapitalist. Kao što će u narednim poglavljima postati još jasnije, kapitalizam počiva na *sistemsom* odnosu dominacije koji proizvodi imperativе kojima su podčinjeni kako radnici i radnice, tako i sami kapitalisti. Stoga je i svaka kritika kapitalizma koja se fokusira na pretjeranu ili "bezgraničnu težnju za profitom" pojedinačnih

kapitalista, a zanemaruje kapitalistički sistem kao cjelinu, previše uska i stoga promašuje metu.

Pod *kapitalom* mislimo (provizorno, kasnije će određenje postati preciznije) na određenu sumu vrijednosti čija svrha je "oplodnja", tj. stvaranje dobiti. Pritom je tu dobit moguće ostvariti na različite načine. Kod *kamatonosnog kapitala* novac se posuđuje uz kamate. Kamate tu predstavljaju dobit. Kod *trgovinskog kapitala* proizvodi se na jednom mjestu ili u određeno vrijeme jeftino kupuju kako bi ih se drugdje ili kasnije prodalo po višoj cijeni. Razlika između nabavne cijene i prodajne cijene (minus eventualni transakcijski troškovi) čini dobit. U slučaju *industrijskog kapitala* sam proces proizvodnje organiziran je na kapitalistički način: kapital se koristi za kupnju proizvodnih sredstava (strojeva, sirovina) i zapošljavanje radne snage, čime se pokreće proces proizvodnje pod vodstvom kapitalista (ili njegovih zastupnika). Tako proizvedeni proizvodi se onda prodaju. Ako je prihod od prodaje veći od ukupnih troškova za sredstva za proizvodnju i nadnice, onda se izvorno uloženi kapital nije samo reproducirao, nego je donio i dobit.

Kapital u upravo skiciranom značenju postojao je u praktički svim društvima (posebno kao kamatonosni i trgovinski kapital) koja su poznavala razmjenu i novac, no pritom je u pravilu igrao samo podređenu ulogu, a dominirala je proizvodnja za zadovoljenje neposrednih potreba. O *kapitalizmu* možemo govoriti tek kada su trgovina i – prije svega – proizvodnja organizirane pretežno kapitalistički, tj. kada su orijentirane na dobit, a ne više na zadovoljenje potreba. Kapitalizam u *tom* smislu prije svega je novovjekovno-europska pojava.

Korijeni tog novovjekovnog kapitalističkog razvoja u Europi sežu natrag sve do visokog srednjeg vijeka. Isprva je međunarodna trgovina organizirana na kapitalističkim osnovama, pri čemu su srednjovjekovni "križarski ratovi" – vojno-pljačkaški pohodi velikih razmjera – igrali važnu ulogu u širenju trgovine. Trgovci, koji su izvorno samo kupovali proizvode koje bi zatekli kako bi ih drugdje prodavali, s vremenom su sve više kontrolirali i samu proizvodnju: naručivali su određeni tip proizvoda, pokrivali troškove sirovina i diktirali cijenu po kojoj su preuzimali gotov proizvod.

Razvoj europske kulture i europskog kapitala zatim je doživio presudan uzlet tijekom 16. i 17. stoljeća. Ono što se u školskim udžbenicima rado naziva

"doba otkrića", Marx je sažeo na sljedeći način: "Otkriće zlatnih i srebrnih zemalja u Americi, istrebljivanje, porobljavanje i zakopavanje urođenika u rudnike, početak osvajanja i pljačkanja Istočne Indije, pretvaranje Afrike u jedan zabran za trgovinski lov na crnokošce, eto šta je navestilo zoru ere kapitalističke proizvodnje. [...] Blago koje je izvan Evrope sticano neposrednom pljačkom, porobljavanjem i razbojništvom, pritalo je u maticu zemlju i tu se pretvaralo u kapital." (MED 21, str. 662, 664-665)

Unutar Europe kapitalistička je proizvodnja zahvaćala sve više područjâ, nastajale su manufakture i tvornice, a pored trgovinskog kapitala na koncu su se etablirali i industrijski kapitalisti koji su u sve većim proizvodnim pogonima zapošljavali sve veći broj najamnih radnika. U kasnom 18. i ranom 19. stoljeću industrijski se kapitalizam isprva razvijao u Engleskoj, a u 19. su se stoljeću priključili Francuska, Njemačka i SAD. U 20. stoljeću dolazi do temeljite kapitalizacije gotovo čitavog svijeta, ali i do pokušaja nekoliko zemalja poput Rusije ili Kine da tom razvoju izmaknu izgradnjom "socijalističkog sistema" (usp. 12. poglavlje). S kolapsom Sovjetskog Saveza i reorijentacijom Kine prema tržišno-privrednim i kapitalističkim strukturama, kapitalizam na početku 21. stoljeća barem geografski više ne poznaje granice. Svijet doduše još uvijek nije do kraja kapitaliziran (kao što pokazuje i letimičan pogled na velike dijelove Afrike), no to nije rezultat eventualnog otpora s kojim bi se kapitalizam susretao, nego posljedica činjenice da uvjeti oplodnje kapitala nisu u svim dijelovima svijeta jednako povoljni, a kapital uvijek traži najbolje uvjete za stvaranje dobiti, zbog čega manje povoljna područja neko vrijeme mogu ostati po strani (usp. za uvod u razvojnu povijest kapitalizma – Conert 1998).

1.2 NASTANAK RADNIČKOG POKRETA

Preduvjet za razvoj *industrijskog kapitalizma* nije bio samo nastanak adekvatno velikih bogatstava, nego i "oslobođenje" radne snage: stvaranje skupine ljudi koji s jedne strane više nisu podliježali feudalnim odnosima zavisnosti, nego su bili formalno slobodni i time uopće u mogućnosti prodavati svoju radnu snagu, a s druge strane "oslobođeni" svakog izvora prihoda, što prije

svoga znači da nisu posjedovali nikakvu zemlju od čijeg su obrađivanja mogli živjeti, pa su bili *prisiljeni* prodati svoju radnu snagu kako bi preživjeli.

Osiromašeni ili sa svoje zemlje protjerani sitni seljaci (vlastelini su obrađivanu zemlju često pretvarali u zemlju za ispašu stoke jer je to za njih bilo isplativije), bankrotirane zanatlije i nadničari činili su jezgru tog "proletarijata". Oni su, često uz primjenu najbrutalnijeg državnog nasilja (progon "skitnica" i "prosjaka", stvaranje tzv. "*workhouses*" ["radnih kuća"]), prisiljavani na permanentni najamni rad. Nastanak novovjekovnog kapitalizma nije bio miran, nego duboko nasilan proces o kojemu Marx u *Kapitalu* piše: "Ako novac, kako veli Augier [francuski novinar – nap. M.H.], 'dolazi na svet s mrljama krvi na jednom obrazu', kapital se rađa lijući krv i prljavštinu iz svih svojih pora, od glave do pete." (MED 21, str. 670)

Uz cijenu strahovitih ljudskih žrtava, početkom 19. stoljeća u Europi se (najranije u Engleskoj) razvija industrijski kapitalizam: radno vrijeme od petnaest do šesnaest sati dnevno, dječji rad na koji se prisiljavalo već šestogodišnjake ili sedmogodišnjake, bili su jednako tako uobičajeni i rašireni kao i po zdravlje ekstremno štetni i opasni radni uvjeti. A sve to uz nadnice koje su jedva dostajale za golo preživljavanje.

Protiv tih se uvjeta javljao otpor s različitih strana. Radnici i radnice su pokušali postići veće nadnice i bolje uvjete rada. Sredstva kojima su to pokušavali ostvariti bila su vrlo različita i sezala su od peticija, preko štrajkova do militantnih sukobljavanja. Štrajkovi su često bili nasilno gušeni mobilizacijom policije i vojske, prvi sindikati su proganjani kao "prevratnička" udruženja, a "kolovođe" osuđivane na zatvorske kazne. Tijekom cijelog 19. stoljeća vodila se borba za priznanje sindikata i štrajkova kao legitimnih sredstava borbe.

S vremenom su i prosvjećeniji građani, pa čak i pojedini kapitalisti, počeli kritizirati bijedne uvjete u kojima je velik dio u zamahu industrijalizacije stalno rastućeg proletarijata bio prisiljen životariti. A na koncu je i država morala uvidjeti da mladi muškarci koji su kao djeca bili podvrgnuti pretjerano dugom radnom vremenu u tvornicama zdravstveno nisu bili sposobni za vojnu službu. Dijelom pod pritiskom sve snažnije radničke klase, dijelom kao rezultat uvida da i kapital i država kao radnike i vojnike trebaju koliko-toliko zdrava ljudska bića, u 19. stoljeću počinju se donositi prvi "tvornički zakoni": cijelim nizom zakona (opet prvo u Engleskoj) propisana

je minimalna zdravstvena zaštita za zaposlene, minimalna dob za dječji rad je podignuta, a maksimalno dnevno radno vrijeme sniženo. Naposljetku je ograničeno i radno vrijeme za odrasle. U većini branši uveden je radni dan u trajanju od dvanaest, a kasnije od deset sati.

Tijekom 19. stoljeća radnički je pokret ojačao, nastajali su sindikati, radničke udruge, a na koncu i radničke stranke. S proširenjem glasačkog prava, koje je isprva bilo privilegija posjedničkih klasa (točnije: muškaraca među njima), i parlamentarne frakcije tih radničkih stranaka počele su sve više rasti. Stalni predmet sporova bio je cilj borbe radničkog pokreta: je li ga trebalo ograničiti na reformiranje kapitalizma ili težiti njegovu ukidanju? Jednako sporno bilo je pitanje jesu li država i vlada protivnici protiv kojih se treba boriti kao i protiv kapitala ili je riječ o mogućim saveznicima koje je samo trebalo pridobiti za vlastite, ispravne ciljeve.

Od početka 19. stoljeća nastaje cijeli niz analiza kapitalizma, utopijskih koncepcija socijalizma, reformskih prijedloga i strategijskih nacрта o pitanju kako te ciljeve najbolje postići. U tim konfrontacijama Marx i Engels od sredine 19. stoljeća stječu sve veći utjecaj. Do kraju stoljeća, kada su obojica već bila mrtva, "marksizam" će se etablirati kao dominantna unutar međunarodnog radničkog pokreta. Pritom međutim moramo postaviti i pitanje koliko je taj "marksizam" još imao veze s Marxovom teorijom.

1.3 MARX I "MARKSIZAM"

Karl Marx (1818-1883) je rođen u Trieru. Potjecao je iz obrazovane malograđanske obitelji, njegov otac je bio odvjetnik. U Bonnu i Berlinu Marx je formalno studirao pravo, ali se pretežno bavio još uvijek dominantnom filozofijom Hegela (1770-1831) i mladohegelijanaca (radikalnom grupom Hegelovih učenika). Godine 1842/43. Marx je bio urednik novine *Rheinische Zeitung*, koja se kao organ liberalne buržoazije Rajnske pokrajine opozicijski postavila spram autoritarne pruske monarhije (koja je tada vladala i Rajnskom pokrajinom). U svojim člancima Marx je kritizirao prusku politiku, pri čemu mu je kao mjerilo kritike poslužilo Hegelovo shvaćanje "biti" države, naime kao ostvarenja "razumne slobode" s onu stranu i iznad svih klasnih interesa. Marx se u svom publicističkom radu sve više susretao s ekonomskim pitanjima,

što je za posljedicu imalo da mu je Hegelova filozofija države počela izgledati sve upitnija.

Pod utjecajem radikalne kritike Hegela Ludwiga Feuerbacha (1804-1872), Marx je sada pokušao umjesto od Hegelovih apstrakcija polaziti od "zbijskog čovjeka". Tako su 1844. nastali tek posthumno objavljeni *Ekonomsko-filozofski rukopisi*. Tu je razvio svoju "teoriju otuđenja", koja će u 20. stoljeću uživati izvanredno bogatu recepciju. Marx je pokušao pokazati da su zbijski ljudi u kapitalističkim odnosima "otuđeni" od svoga "rodnog bića" (*Gattungswesen*), dakle od onoga što ih razlikuje od životinja, naime da kroz rad razvijaju svoje sposobnosti i snage: kao najamni radnici ne raspolazu ni proizvodima svoga rada, niti kontroliraju vlastiti radni proces, jer oboje podliježe dominaciji kapitalista. *Komunizam*, ukidanje kapitalizma, Marx stoga shvaća kao nadilaženje otuđenja, kao ponovno prisvajanje ljudskog rodnog bića od strane zbijskih ljudi.

Već za vrijeme rada za *Rheinische Zeitung* Marx je upoznao Friedricha Engelsa (1820-1895), sina tvorničara iz Barmena (danas dio Wuppertala). Roditelji su Engelsa 1842. poslali u Englesku na dovršetak školovanja za trgovca. Engels je tamo vidio svu bijedu engleskog industrijskog proletarijata. Krajem 1844. Marx i Engels uspostavljaju blizak prijateljski odnos koji će opstati do kraja njihovih života.

Godine 1845. skupa pišu (posthumno objavljenu) *Njemačku ideologiju*, spis koji se trebao obračunati ne samo s "radikalnom" mladohegelijanskom filozofijom, nego i, kako će Marx kasnije istaknuti, njihovom vlastitom "nekadašnjom ... filozofskom savešću" (MED 20, str. 333). Kao i u Marxovim kratko vrijeme prije toga napisanim *Tezama o Feuerbachu*, tu kritiziraju posebno filozofsko shvaćanje o "ljudskoj biti" i njezinu "otuđenju". Umjesto toga istražuju stvarne društvene odnose u kojima ljudi žive i rade. Pojam ljudskog rodnog bića ili ljudske biti kasnije se više ne pojavljuje u Marxovu radu, a otuđenje spominje samo vrlo rijetko i neodređeno. No u diskusijama oko Marxa i dalje plamte žestoki sporovi o pitanju da li je teoriju otuđenja doista napustio ili je samo više nije gurao u prvi plan. Sporovi o postojanju ili nepostojanju konceptualnog raskida između spisa "mladog" i "kasnog" Marxa tiču se prije svega tog pitanja.

Marx i Engels su postali naširoko poznati kao autori *Komunističkog manifesta*, programatskog teksta koji je objavljen 1848., netom prije izbijanja

revolucije iste godine, pisanog po nalogu Saveza komunista, male revolucionarne organizacije koja je postojala tek kratko vrijeme. U *Manifestu* su vrlo sažeto i na iznimno pregnantnom jeziku skicirali uspon kapitalizma, sve oštrije izbijanje klasnog antagonizma između buržoazije i proletarijata te neizbježnost proleterke revolucije. Ta je revolucija trebala dovesti do komunističkog društva, društva utemeljenog na ukidanju privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju.

Nakon poraza revolucije iz 1848. Marx je morao bježati iz Njemačke. Na koncu se nastanio u Londonu, tada neospornom središta kapitalizma, a time i na najboljem mjestu za studij razvoja kapitalizma. Pored toga, život u Londonu omogućio mu je pristup golemoj biblioteci British Museuma.

Komunistički manifest bio je više rezultat genijalne intuicije nego iscrpnog znanstvenog poznavanja materije (neke iskaze, primjerice tvrdnju o tendenciji apsolutne imizeracije radnika, kasnije je revidirao). Marx se dođuše već tijekom 1840-ih bavio ekonomskom literaturom, ali obuhvatno i produbljeno bavljenje političkom ekonomijom započinje tek u Londonu. To je krajem 1850-ih rezultiralo planovima za projekt "Kritike političke ekonomije" u nekoliko knjiga. Tako od 1857. nastaje niz prilično obuhvatnih rukopisa koje Marx međutim nije ni dovršio ni objavio (između ostalog *Uvod iz 1857.*, *Grundrisse [Osnovi kritike političke ekonomije]* iz 1857/58. i *Teorije o višku vrijednosti* iz 1861-1863.).

Marx je do kraja svoga života radio na tom projektu, ali je samo vrlo malo toga uspio objaviti: kao svojevrsni preludij 1859. izlazi *Prilog kritici političke ekonomije*, kratak spis o robi i novcu koji međutim nije nastavio. Umjesto toga, 1867. izlazi prvi tom *Kapitala*, a 1872. njegovo izmijenjeno drugo izdanje. Drugi i treći tom izlaze tek nakon Marxove smrti, 1885. odnosno 1894. godine, a izdaje ih Friedrich Engels (za prikaz izdavačke i uredničke povijesti, vidi Hecker 1999).

No Marx se nije ograničio samo na znanstveni rad. Godine 1864. igrao je ulogu u osnivanju Međunarodne udruge radnike (Prve Internacionale) u Londonu, a formulirao je i njezinu Inauguralnu adresu, koja je sadržavala programatske ideje, kao i nacрте statuta. Kao član Generalnog vijeća Internacionale i u narednim je godinama vršio presudan utjecaj na njezinu politiku. Internacionala je putem svojih različitih nacionalnih sekcija podržavala osnivanje socijaldemokratskih radničkih stranaka u mnogim

europskim zemljama. Internacionala je 1870-ih raspuštena, dijelom zbog internih sukoba, a dijelom i zbog toga što je kao centralistička organizacija, koja je postojala pored tih pojedinačnih stranaka, postala suvišna.

Za socijaldemokratske stranke Marx i Engels su fungirali kao svojevrsni *think tank*: preko pisama su bili u kontaktu s mnogim vođama tih stranaka i pisali su članke za socijaldemokratski tisak. Tražilo se njihovo očitovanje o najrazličitijim političkim i znanstvenim pitanjima. Njihov utjecaj bio je najveći u 1869. osnovanoj njemačkoj Socijaldemokratskoj partiji (SPD), koja se posebno brzo razvijala, pa je uskoro postala i uzorom za sve druge stranke.

Engels je za njemačke socijaldemokrate napisao niz popularizatorskih spisa, među kojima se posebno ističe takozvani *Anti-Dühring*. Taj spis, posebno u njegovoj na mnoge jezike prevedenoj skraćenoj verziji *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, prije Prvog svjetskog rata je bio jedan od najčitanijih tekstova u radničkom pokretu. Nasuprot tome, *Kapital* je recipirala samo vrlo mala manjina. Engels se u *Anti-Dühringu* kritički bavi nazorima berlinskog privatnog docenta Eugena Dühringa. Dühring je tvrdio da je stvorio novi obuhvatni sistem filozofije, političke ekonomije i socijalizma i počeo stjecati sve više poklonika unutar njemačke Socijaldemokratske partije.

Dühringov uspjeh počivao je na u radničkom pokretu sve snažnijom potrebom za "svjetonazorom", za obuhvatnim objašnjenjem svijeta koje bi osiguralo orijentaciju, a na svako pitanje pružalo odgovor. Pošto su najgori ekscesi ranog kapitalizma bili uklonjeni, a svakodnevno preživljavanje namjernih radnika bilo koliko-toliko osigurano, počela se razvijati specifično socijaldemokratska radnička kultura: u radničkim četvrtima su nastajali radnički sportski klubovi, radnički pjevački zborovi i udruge za radničko obrazovanje. Velikim dijelom isključenoj iz višeg građanskog društva i uzvišene građanske kulture, u radničkoj su se klasi razvile paralelna kultura svakodnevice i obrazovna kultura, koje su se svjesno pokušavale distancirati od svog građanskog pandana, ali su ga ipak često nesvjesno kopirale. Tako je krajem 19. stoljeća August Bebel, dugogodišnji vođa SPD-a, obožavan u maniri punoj strahopoštovanja, sličnoj onoj kojom se sitno građanstvo odnosilo prema *Kaiseru* Wilhelmu II. U toj je klima nastala potreba za obuhvatnom duhovnom orijentacijom koju bi se moglo suprotstaviti dominantnim

građanskim vrijednostima i građanskoj slici svijeta, u kojima se radnička klasa nije pojavljivala ili se javljala samo u vrlo podređenoj poziciji.

Kako Engels Dühringa nije samo kritizirao, nego mu je na različitim područjima htio suprotstaviti i "ispravne" pozicije "znanstvenog socijalizma", položio je temelje za "svjetonazorski marksizam" koji je socijaldemokratska propaganda sa zahvalnošću primila, a s vremenom samo učinila sve plošnijim i plošnijim. Takav "marksizam" je svog najvažnijeg predstavnika pronašao u liku Karla Kautskog (1854-1938), koji je nakon Engelsove smrti pa sve do Prvog svjetskog rata važio za najvažnijeg marksističkog teoretičara. Ono što je na kraju 19. stoljeća u socijaldemokraciji dominiralo pod oznakom "marksizam" sastojalo se od skupa prilično shematskih shvaćanja: krajnje simplistički materijalizam, građanska filozofija napretka, nekoliko jako pojednostavnjenih elemenata Hegelove filozofije i izmješteni pojmovi Marxove teorije kombinirani su u jednostavne formule i objašnjenja svijeta. Posebno istaknute značajke tog popularnog marksizma bile su često prilično rigidni ekonomizam (tj. ideologija i politika se reduciraju na neposredno i svjesno prevođenje ekonomskih interesa) i vrlo naglašen povijesni determinizam koji je kraj kapitalizma i proletersku revoluciju smatrao događajima koji će nastupiti s nužnošću prirodnih zakona. Ono što je u radničkom pokretu bilo rasprostranjeno nije bila Marxova kritika političke ekonomije, nego taj "svjetonazorski marksizam", koji je prije svega pružao identitet: pokazao je gdje kao radnik i socijalist pripadaš, a sve probleme je objašnjavao na najjednostavniji mogući način.

Nastavak i daljnje pojednostavnjenje tog svjetonazorskog marksizma zbili su se u okviru "marksizma-lenjinizma". Lenjin (1870-1924), početkom dvadesetog stoljeća najutjecajniji predstavnik ruske socijaldemokracije, cijelim je svojim mišljenjem bio ukorijenjen u upravo skiciranom svjetonazorskom marksizmu. Prenapuhano samopoimanje tog "marksizma" Lenjin iznosi bez ikakva uvijanja: "Marksistička doktrina je svemoćna jer je istinita. Ona je celovita i harmonična, i daje ljudima integralnu koncepciju sveta." (Lenjin, 1913)

Politički, Lenjin je prije 1914. uvijek podržavao socijaldemokratski centar oko Karla Kautskog, protiv lijevog krila koje je reprezentirala Rosa Luxemburg (1871-1919). Raskid nastupa tek s početkom Prvog svjetskog rata, kada SPD u parlamentu glasa u korist ratnih kredita koje je tražila

njemačka vlada. S tim trenutkom počinje cijepanje radničkog pokreta: na socijaldemokratsko krilo, koje će se u nadolazećim desetljećima i teorijski i praktično sve više udaljavati od Marxove teorije i cilja nadilaženja kapitalizma, te komunističko krilo, koje je doduše njegovalo marksističku frazeologiju i revolucionarnu retoriku, ali se njima služilo prije svega za unutarnjopolitičke i vanjskopolitičke zaokrete Sovjetskog Saveza (primjerice, nešto kasnije, povodom pakta između Hitlera i Staljina).

Nakon njegove smrti, komunističko krilo radničkog pokreta Lenjina je vrlo brzo pretvorilo u svog marksističkog sveca zaštitnika. Njegovi, najčešće aktualnim povodima motivirani, polemički spisi proglašeni su najvišim izrazom "marksističke znanosti" i, spojeni s već postojećim "marksizmom", pretvoreni u dogmatičan sistem filozofije ("dijalektički marksizam"), povijesti ("historijski materijalizam") i ekonomije – u "marksizam-lenjinizam". I ta varijanta svjetonazorskog marksizma služila je prije svega stvaranju identiteta i, naročito u Sovjetskom Savezu, legitimiranju vlasti partije i gušenju svake otvorene diskusije.

Danas naširoko rasprostranjene predodžbe o tome o čemu se kod Marxa i u Marxovoj teoriji zapravo radi – bez obzira na to je li sud pozitivan ili negativan – počivaju u bitnome na tom svjetonazorskom marksizmu. I mnogi čitatelji i čitateljice ovog uvoda vjerojatno dobar dio svojih, njima sasvim samorazumljivih, nazora o Marxovoj teoriji crpe iz tog svjetonazorskog marksizma. Za velik dio onoga što je u 20. stoljeću važno za "marksizam" ili "marksizam-lenjinizam" vrijedi međutim vrlo vjerojatno ono što je Marx izjavio pred svojim zetom Paulom Lafargueom kada ga je ovaj obavijestio o francuskom "marksizmu": "ako je to marksizam, onda ja nisam marksist." (MED 42, str. 336)¹²

Nije međutim ostalo na tom svjetonazorskom marksizmu. Na pozadini cijepanja radničkog pokreta na socijaldemokratsko i komunističko krilo te razočaranja revolucionarnih nada nakon Prvog svjetskog rata, 1920-ih i 1930-ih godina razvile su se različite (i različito dalekosežne) varijante "marksističke" kritike svjetonazorskog marksizma. Te nove struje, povezane, između ostalih, s imenima Karla Korsch, Georga Lukácsa i Antonija Gramscija (čije su

---

12

Izvor anegdote je Engelsovo pismo Bernsteinu od 2./3. studenog 1882. u kojemu Engels preporučava Marxov razgovor s Lafargueom. (nap. ur.)

Zatvorske bilježnice, međutim, objavljene tek poslije Drugog svjetskog rata), ali i s "Frankfurtskom školom", koju su osnovali Max Horkheimer, Theodor W. Adorno i Herbert Marcuse, retrospektivno se često sažima pod etiketom "Zapadni marksizam" (vidi knjigu Dietharda Behrensa).

No taj Zapadni marksizam dugo se vremena ograničavao na kritiku filozofskih i povijesno-teorijskih temelja tradicionalnog marksizma – "dijalektičkog" i "historijskog materijalizma". Da je u svjetonazorskom marksizmu kritika političke ekonomije reducirana na "marksističku političku ekonomiju", uz gubitak obuhvatnijeg smisla riječi "kritika", stvarno je u fokus dospjelo tek 1960-ih i 1970-ih. Uslijed studentskog pokreta i prosvjeda protiv američkog rata u Vijetnamu, 1960-ih dolazi do globalnog uspona lijevih pokreta, s onu stranu socijaldemokratskih ili komunističkih stranaka radničkog pokreta te do ponovnog otvaranja diskusija o Marxovoj teoriji. Tek tada počinje i iscrpna rasprava o Marxovoj kritici političke ekonomije. Pritom su vrlo utjecajni bili i spisi Louisa Althussera i njegovih suradnika (Althusser 1965; Althusser/Balibar 1965). Osim toga, diskusija se sada više nije ograničavala samo na *Kapital*, nego je obuhvatila i druge ekonomsko-kritičke spise poput *Grundrisse*, rukopisa koji su postali vrlo popularni zahvaljujući knjizi Romana Rosdolskog (1968). Za zapadnonjemačke rasprave o teorijskoj strukturi Marxove kritike političke ekonomije centralnu su ulogu prije svega imali članci Hansa-Georga Backhaus (sabrani u Backhaus 1997) i knjiga Helmuta Reichelta (1970), koji su pružali važne poticaje za *ново čitanje* Marxovih ekonomsko-kritičkih spisa o kojemu je već ranije bila riječ. I ovaj uvod sadržajno stoji u kontekstu tog "Novog čitanja Marxa"¹³. Dosad tek naznačene razlike između "kritike političke ekonomije" i "marksističke političke ekonomije" postat će jasnije u poglavljima koja slijede.

---

13 Izraz "ново čitanje Marxa" prvi je koristio Hans-Georg Backhaus u predgovoru svojih sabranih članaka (Backhaus 1997). Zgusnut pregled pojedinih stupnjeva razvoja Novog čitanja Marxa daje Elbe (2003). Noviji prilozii raspravi su, između ostalog, Brentel (1989), Behrens (1993a, 1993b), Heinrich (1999), Backhaus (2000), Rakowitz (2000), Milios/Dimoulis/Economakis (2002), Reichelt (2002). I Postone (2003) pripada u taj kontekst.

2. PREDMET KRITIKE POLITIČKE EKONOMIJE

Marx u *Kapitalu* istražuje kapitalistički način proizvodnje. Pitanje međutim glasi *na koji način* kapitalizam ovdje postaje predmetom istraživanja: u tekstu nailazimo i na apstraktno-teorijska istraživanja novca i kapitala i na povijesne dijelove, primjerice o pitanju nastanka kapitalističkih odnosa u Engleskoj. Je li dakle u prvom redu riječ o temeljnim crtama *opće povijesti razvoja* kapitalizma, *određenoj* fazi kapitalizma ili *apstraktno-teorijskom prikazu načina funkcioniranja* kapitalizma? Ili, općenitije formulirano: u kakvom odnosu stoji teorijski prikaz i povijest unutar kritike političke ekonomije?

Daljnje pitanje tiče se odnosa Marxova prikaza kapitalističkog načina proizvodnje i građanske ekonomske teorije: daje li Marx samo još jednu teoriju o načinu funkcioniranja kapitalizma? Svodi li se "kritika" u projektu kritike političke ekonomije samo na to da se u postojećim teorijama ukaže na ovu ili onu grešku, kako bi se na koncu ponudilo bolju varijantu te teorije? Ili "kritika" ovdje nastupa s bitno obuhvatnijim ambicijama? Općenitije formulirano: što uopće znači "kritika" u okviru kritike političke ekonomije?

2.1 TEORIJA I POVIJEST

Već je Engels sugerirao "historizirano" čitanje Marxova prikaza. U recenziji ranog spisa *Prilog kritici političke ekonomije* iz 1859. napisao je da Marxov "logički" (u smislu – *pojmovni, teorijski*) prikaz kategorija nije ništa drugo "do istorijski način tretiranja, samo oslobođen istorijske forme i svih slučajnosti koje smetaju" (MED 20, str. 468). Karl Kautsky, koji je 1887. objavio popularan sažetak prvog toma *Kapitala*, piše da je *Kapital* "u bitnome historijsko djelo" (Kautsky 1887, str. XI).

Početak 20. stoljeća među vodećim teoretičarima radničkog pokreta važno je za opće mjesto da je kapitalizam stupio u novu razvojnu fazu – "imperijalizam". Marxov *Kapital* je shvaćen kao analiza "konkurentskog kapitalizma", faze razvoja kapitalizma koja je prethodila imperijalizmu. Marxovo istraživanje bi, sukladno tome, bilo potrebno historijski nastaviti analizom imperijalizma kao nove faze kapitalizma. Rudolf Hilferding (1910), Rosa Luxemburg (1913) i Lenjin (1917) na različite su se načine onda prihvatili tog zadatka.

I od današnjih se ekonomista često može čuti da je Marxova analiza, ukoliko je unaprijed ne odbijaju, u najboljem slučaju do određene mjere primjenjiva na 19. stoljeće. U 20. su se stoljeću, međutim, ekonomski odnosi navodno do te mjere promijenili da Marxa čine potpuno beskorisnim (zbog čega ga se onda na većini ekonomskih fakulteta i ne spominje).

Toj vrsti "historizirajućih" čitanja, koja su tipična i za mnoge uvode u *Kapital*, u najmanju ruku proturječi Marxovo shvaćanje vlastitog rada. U predgovoru prvog toma *Kapitala* Marx o predmetu svoga istraživanja piše: "Ono što ja u ovom delu imam da istražim jesu kapitalistički način proizvodnje i odnosi proizvodnje i prometa koji mu odgovaraju. Dosad je Engleska klasična zemlja toga načina proizvodnje. To je razlog što ona služi kao glavna ilustracija za moje teorijsko izlaganje. [...] U samoj stvari, ne radi se o višem ili nižem stupnju razvitka društvenih antagonizama koji proističu iz prirodnih zakona kapitalističke proizvodnje. Radi se o samim tim zakonima" (MED 21, str. 14).

Marx ovdje eksplicitno kaže da se ne kani baviti ni poviješću ni određenom historijskom fazom kapitalizma, nego njegovom *teorijskom* analizom: predmet istraživanja su bitna određenja kapitalizma, ono što pored svih historijskih promjena mora ostati isto da bi uopće mogli govoriti o *kapitalizmu*. Cilj dakle nije prikazati neki (vremenski ili geografski) određeni kapitalizam, nego, kako to Marx kaže na kraju trećeg toma *Kapitala*, "samo unutrašnju organizaciju kapitalističkog načina proizvodnje, tako reći njegov idealni presek" (MED 23, str. 691).

No Marx je time formulirao tek zahtjev koji postavlja vlastitom prikazu. Hoće li ga na koncu i ispuniti, hoće li doista uspjeti prikazati kapitalistički način proizvodnje "u njegovom idealnom presjeku", pitanje je kojim ćemo se još baviti kada se budemo bavili detaljima tog prikaza.

U svakom slučaju, navedeni iskazi jasno daju do znanja na kojoj razini apstrakcije se krećemo: ako se analiza odvija na razini "idealnog presjeka" kapitalističkog načina proizvodnje, onda tek s njom dobivamo kategorije na kojima bilo kakvo istraživanje određene faze i povijesti kapitalizma mora počivati.

Tvrđnja da je potrebno poznavati povijest kako bi se razumjela sadašnjost do određene je mjere opravdana kada govorimo o čisto događajnoj povijesti, ali ona ne vrijedi za strukturnu povijest nekog društva. Tu prije vrijedi obrnuto: da bi se povijesno formiranje određene socijalne i ekonomske strukture uopće moglo istraživati, potrebno je već poznavati dovršenu strukturu – tek tada uopće možemo znati što u povijesti uopće trebamo tražiti. Marx je tu misao formulirao uz pomoć metafore: "U anatomiji čovjeka ključ je za anatomiju majmuna. U nižim životinjskim vrstama mogu se, međutim, nagovještaji ka nečem višem razumjeti samo ako je to više već poznato." (MED 19, str. 22)¹⁴

Iz tog razloga svi "historijski" dijelovi u *Kapitalu* dolaze tek *poslije* teorijskog prikaza odgovarajućih kategorija, a ne *prije* njega: tako se, primjerice, slavno poglavlje o "Takozvanoj prvobitnoj akumulaciji", u kojemu je riječ o nastanku "slobodnih" najamnih radnika kao preduvjeta kapitalističkog odnosa, ne nalazi na početku prvog toma, nego na njegovom kraju. Povijesni pasaži *dopunjavaju* teorijski prikaz, ali ga ne *konstituiraju*.

No, iako je *Kapital* u prvom redu teorijsko djelo (koje analizira *potpuno razvijeni* kapitalizam), a ne historijsko (koje bi se bavilo *nastankom* kapitalizma), prikaz u njemu ipak nije ahistorijski u onom smislu u kojemu to vrijedi za velik dio suvremene ekonomske znanosti. Potonja pretpostavlja da postoji opći problem ekonomske aktivnosti koji vrijedi za svako društvo – mora se proizvoditi, mora se vršiti distribucija oskudnih resursa itd. Tom problemu, za koji se pretpostavlja da je u svim povijesnim fazama u osnovi isti, onda se pristupa i uz pomoć u osnovi uvijek istih kategorija (pa tako neki ekonomisti i kameni alat neandertalaca već smatraju kapitalom). Nasuprot tome, Marx je svjestan da kapitalizam predstavlja poseban povijesni način

---

14 Prijevod izmijenjen. U citiranom prijevodu *Grundrisse* u izdanju beogradske Prosvete pod naslovom *Osnovi kritike političke ekonomije* druga citirana rečenica glasi: "Nasuprot tome, u nižim životinjskim vrstama mogu se nagovještaji ka nečem višem razumjeti samo ako je to više već poznato." Sintagma "nasuprot tome" je prevoditeljski dodatak koji ne samo da nema pokrića u njemačkom originalu, nego i pogrešno sugerira opreku s prethodnom rečenicom, a radi se o elaboraciji iste teze. (nap. ur.)

proizvodnje, koji se fundamentalno razlikuje od antičkih robovlasničkih društava ili srednjovjekovnog feudalizma. Utoliko svaki način proizvodnje sadrži specifične odnose čiji prikaz zahtijeva kategorije koje su valjane samo za taj način proizvodnje. U tom su smislu i kategorije koje opisuju kapitalistički način proizvodnje "historijske", a ne transhistorijske kategorije – one vrijede samo za povijesnu fazu u kojoj kapitalizam predstavlja dominantan način proizvodnje (vidi Kößler/Wienold 2001, str. 165).

2.2 TEORIJA I KRITIKA

U "svjetonazorskom" marksizmu, o kojemu je već bila riječ, Marx je važio za najvećeg ekonomistu radničkog pokreta, za utemeljitelja "marksističke političke ekonomije" koju je bilo moguće suprotstaviti "građanskoj ekonomskoj teoriji" (tj. onim školama ekonomske teorije koje su se pozitivno referirale na kapitalizam). Prema tom tumačenju, Marx je od Adama Smitha (1723-1790) i Davida Ricarda (1772-1823), najvažnijih predstavnika takozvane klasične političke ekonomije, preuzeo radnu teoriju vrijednosti, po kojoj je vrijednost robe određena radnim vremenom potrebnim za njezinu proizvodnju. No za razliku od klasičnih političkih ekonomista, razvio je navodno i teoriju eksploatacije radne snage i teoriju koja otkriva inherentno krizni karakter kapitalizma. Prema tom viđenju, ne postoje fundamentalne kategorijalne razlike između klasične i marksističke političke ekonomije, već se razlike svode samo na njihove teorijske *rezultate*.

To je u osnovi i shvaćanje suvremene ekonomike: za nju je Marx po sadržaju svoje teorije predstavnik klasične političke ekonomije, koji samo izvodi drugačije zaključke od Smitha i Ricarda. A pošto je klasična politička ekonomija za modernu ekonomiku zastarjela (moderna se teorija oprostila od određenja vrijednosti preko radnog vremena), današnji su ekonomisti uvjereni da se ni Marxovom teorijom više nisu dužni ozbiljno baviti.

Međutim, već sam podnaslov *Kapitala* jasno daje do znanja da Marx nije htio ponuditi alternativnu "političku ekonomiju", nego "*kritiku* političke ekonomije". Svaki novi znanstveni pristup, doduše, nužno uključuje i kritiku dotad postojećih teorija, već i stoga da bi potvrdio vlastito pravo na postojanje, no Marxova ambicija bitno nadilazi takav oblik kritike. Nije htio kritizirati

samo pojedine teorije (iako i toga naravno ima u *Kapitalu*). Marxova kritika cilja na *cjelokupno* polje političke ekonomije: htio je kritizirati *kategorijalne pretpostavke* cijele jedne znanosti. Obuhvatan karakter svoje kritike razjasnio je još krajem 1850-ih u pismu Ferdinandu Lassalleu: "Rad o kojemu je prvenstveno riječ, jest *kritika ekonomskih kategorija* ili, if you like; sistem građanske ekonomije kritički prikazan. To je u isti mah i prikaz sistema i njegova kritika uz pomoć prikaza." (MED 36, str. 502)

Ta kritika kategorija počinje već kod najapstraktnije kategorije političke ekonomije – vrijednosti. Marx političkoj ekonomiji doduše priznaje da je "analizovala vrednost i veličinu vrednosti i otkrila sadržinu koja se u ovim oblicima krije", dakle vezu između rada i vrijednosti, ali si "nikad nije ni postavila pitanje zašto ta sadržina uzima onaj oblik, odnosno zašto se rad predstavlja u vrednosti, a merenje rada njegovim vremenskim trajanjem u veličini vrednosti proizvoda rada." (MED 21, str. 81) Marx ovdje u prvom redu ne kritizira rezultate političke ekonomije, nego način na koji postavlja *sama pitanja*, tj. razliku između onoga što politička ekonomija želi objasniti i onoga što prihvaća kao toliko samorazumljivo da ne zahtijeva nikakvo objašnjenje (primjerice robni oblik proizvoda rada). Tako je Adam Smith, jedan od utemeljitelja klasične političke ekonomije, pretpostavljao da ljudi za razliku od životinja posjeduju "sklonost ka razmjeni". Tretiranje svih stvari kao robe prema tome bi spadalo među najopćenitije ljudske karakteristike.

Društveni odnosi poput razmjene i robne proizvodnje u političkoj se ekonomiji "naturaliziraju" i "postvaruju", tj. društvene se odnose shvaća kao kvazi-prirodne karakteristike, u konačnici – kao karakteristike samih stvari (stvari razmjensku vrijednost ne stječu tek unutar određene društvene strukture, nego im je ona navodno svojstvena sama po sebi). Kroz tu naturalizaciju društvenih odnosa izgleda kao da *stvari* posjeduju karakteristike i autonomiju *subjekata*.

Marx je takve odnose okarakterizirao kao "ludost"¹⁵ (MED 21, str. 77), govori o "avetinjskoj predmetnosti" (MED 21, str. 46) ili "tajnom svojstvu"¹⁶ (MED 21, str. 144). Što svaka od tih sintagmi znači još ćemo razmotriti u

---

15 Marx u originalu koristi glagol *verrückt* i izvedenu imenicu *Verrücktheit*. *Verrückt* može značiti "ludo" i/ili "iracionalno", ali i "izmješteno" (npr. *etwas verrücken* – izmjestiti ili pomjeriti nešto). Drugo se značenje u citiranom prijevodu gubi, ali bi ga u ovom kontekstu uvijek trebalo imati na umu. (nap. ur.)

16 U originalu "*okulte Qualität*", dakle, doslovno – "okultno svojstvo". (nap. ur.)

narednim poglavljima. U svjetonazorskom marksizmu, kao i u građanskoj kritici Marxa, preko takvih se koncepcija u pravilu prelazilo ili ih se svodilo na puke stilističke osebnosti. No Marx je s takvim izrazima ciljao na za kritiku političke ekonomije centralnu činjenicu. Naime, da *naturalizacija i postvarenje* društvenih odnosa nipošto nisu posljedica grešaka pojedinačnih ekonomista, nego su rezultat slike stvarnosti koja se kod članova građanskog društva razvija sama od sebe na temelju njihova svakodnevnog iskustva. Na kraju trećeg toma *Kapitala*, Marx stoga može zaključiti da ljudi u građanskom društvu "žive u začaran[om], izvrnut[om] i na glavu postavljen[om] svet[u]" te da ta "religij[a] svakidašnjeg života" (MED 23, str. 690) ne predstavlja samo temelj svakodnevne svijesti, nego tvori i pozadinu kategorija političke ekonomije.

Nešto ranije smo postavili pitanje što riječ "kritika" u kritici političke ekonomije zapravo označava. Na to sada možemo dati privremen odgovor: kritika cilja na razgradnju *teorijskog polja* (tj. samorazumljivih nazora i spontano nastajućih predodžbi) kojemu kategorije političke ekonomije duguju svoju prividnu plauzibilnost – "ludost" (*Verrücktheit*) političke ekonomije treba postati razvidna. Ovdje se susreću kritika spoznaje (dakle pitanje – kako je spoznaja moguća?) i analiza kapitalističkih proizvodnih odnosa, a nijedna od njih nije moguća bez druge.¹⁷

No Marx s *Kapitalom* nije namjeravao dati samo kritiku građanske znanosti i građanske svijesti, nego i kritiku građanskih društvenih odnosa. U jednome pismu svoje djelo – ne baš skromno – opisuje kao "sigurno najstrašnije missile [projektil – op. prev.] koje je ikad bačeno na glave buržoazije (uključujući i sopstvenike zemlje)" (MED 38, str. 498).

U tu svrhu, Marx želi ukazati na ljudsku i socijalnu cijenu koja je neizbježno povezana s kapitalističkim razvojem. Pokušava dokazati da se "u okviru kapitalističkog sistema svi metodi za uvećavanje društvene proizvodne snage rada izvode na račun individualnog radnika; sva sredstva za razvijanje proizvodnje izopačavaju se u sredstva za eksploataciju proizvođača i gospodarenje nad njima" (MED 21, str. 571). Ili kao što je to formulirao na drugome

17

U povijesti svjetonazorskog "marksizma" (baš kao i u građanskoj kritici Marxa), spoznajnoteorijska strana Marxove argumentacije u pravilu je zanemarena. Tek s obnovom diskusija o Marxovoj teoriji 1960-ih i 1970-ih godina spoznajnokritička strana – u opreci spram ekonomistički reducirane recepcije Marxa (koja je u Marxu htjela vidjeti samo "boljeg" ekonomista) – dospijeva u prvi plan.

mjestu: "Kapitalistička proizvodnja razvija, dakle, tehniku i kombinaciju društvenog procesa proizvodnje samo istovremenim potkopavanjem izvora svakog bogatstva: zemlje i radnika." (MED 21, str. 446)

No Marx s takvim iskazima ne cilja na *moralnu* kritiku. Kapitalizmu (ili čak pojedinačnim kapitalistima) ne predbacuje da krše nekakve vječne norme pravednosti. Umjesto toga, cilj mu je *konstatirati činjenično stanje*: kapitalizmu je *imanentan* duboko *destruktivan potencijal*, koji se uvijek iznova aktivira (vidi poglavlja 5 i 9). Zbog svog načina funkcioniranja, kapitalizam uvijek iznova mora povrijediti elementarne životne interese radnika i radnica. U kapitalizmu je te elementarne životne interese moguće samo ograničeno i privremeno štiti. Temeljita promjena te situacije stoga bi zahtijevala njegovo ukidanje.

Marx bezobzirnostima kapitalizma ne suprotstavlja zagovor moralnog "prava" na neoštećen život ili nešto tome slično. Umjesto toga, polaže nadu u to da će s rastućom spoznajom o destruktivnoj prirodi kapitalističkog sustava (koju je moguće konstatirati i bez ikakva prizivanja morala) radnička klasa krenuti u borbu protiv tog sustava – ne iz *moralnih* razloga, nego iz vlastitog *interesa*. No taj interes nije interes za poboljšanje vlastitog položaja unutar kapitalizma, nego interes za dobrim i sigurnim životom, koji je moguće ostvariti samo s onu stranu kapitalizma.

2.3 DIJALETIKA – MARKSISTIČKO ČAROBNO ORUŽJE?

Kad god se govori o Marxovoj teoriji, prije ili poslije pada i riječ "dijalektika" (ili: dijalektički razvoj, dijalektička metoda, dijalektički prikaz), a da se pritom najčešće ne objašnjava pretjerano precizno na što se pod tim uopće misli. Posebno u raspravama unutar "partijskog marksizma" suprotstavljene su se strane često međusobno optuživale za "nedijalektičko shvaćanje" spornih tema. I danas se u marksističkim krugovima rado ističe da neka stvar s nekom drugom stoji u "dijalektičkom odnosu", čime je onda navodno sve već objašnjeno. A na kritička potpitanja kao odgovor se nerijetko dobiva samo sveznadarski nalog da ovu ili onu stvar jednostavno treba "promatrati dijalektički". No u tim se situacijama ne bi trebalo dati zastrašiti, nego dežurnog sveznadara uvijek iznova nervirati s pitanjem što pod "dijalektikom" zapravo

misli i kako to "dijalektičko gledište" zapravo izgleda. Nadmeni govor o "dijalektici" tada se nerijetko vrlo brzo svede na priprostu činjenicu da sve na neki način ovisi o svemu drugom, stoji u odnosu uzajamne zavisnosti neke vrste, i dojam da je cijela priča prilično komplicirana. To je doduše u većini slučajeva točno, ali i dalje ne govori puno.

Kada se govori o dijalektici u manje površnom smislu, možemo razlikovati dvije različite upotrebe tog pojma. S jedne strane, dijalektika, slijedeći Engelsov već spomenuti *Anti-Dühring*, biva shvaćena kao "nauka o opštim zakonima kretanja i razvitka prirode, ljudskog društva i mišljenja" (MED 31, str. 109). Dijalektički razvoj prema tom se shvaćanju ne odvija ravnomjerno i linearno, već je posrijedi "kretanje u proturječjima". Za to kretanje naročito vrijede "prelazak kvantiteta u kvalitet" i "negacija negacije".¹⁸ Dok je Engels bio svjestan da s tom vrstom općih iskaza još ništa nismo spoznali o konkretnim individualnim procesima¹⁹, u okviru "svjetonazorskog marksizma" to je bilo sve samo ne jasno. Tu se "dijalektiku" shvaćalo kao opću znanost razvoja, često i kao svojevrsni kamen mudrosti pomoću kojega se baš sve može objasniti.

Drugi način govora o dijalektici odnosi se na oblik prikaza u kritici političke ekonomije. Marx na različitim mjestima govori o svojoj "dijalektičkoj metodi", pri čemu odaje priznanje i Hegelovim postignućima, u čijoj je filozofiji dijalektika igrala centralnu ulogu. No pritom Hegela istovremeno optužuje da je dijalektiku "mistificirao", pa stoga ni Marxova dijalektika nije identična s Hegelovom (MED 21, str. 25). Ta metoda postaje važna pri "dijalektičkom prikazu" kategorija. To znači da se u tijeku prezentacije pojedine kategorije *razvijaju* iz drugih kategorija: ne predstavlja ih se jednostavno jedne pored drugih ili jedne za drugima – cilj je učiniti razvidnim njihov unutarnji odnos (u kojoj mjeri jedna kategorija čini drugu nužnom). *Struktura* prikaza za Marxa stoga nije puko pitanje didaktike, nego i sama posjeduje

---

18 *Prelazak kvantiteta u kvalitet* – neka veličina kvantitativno raste dok se na koncu ne promijeni njezin kvalitet. Kada zagrijavamo vodu, njezina temperatura raste, ali ona i dalje ostaje u tekućem stanju, dok na 100 stupnjeva Celzijusa na koncu ne postane parom. *Negacija negacije* – u razvoju nakon negacije izvornog stanja slijedi daljnja negacija. Sjeme izraste u biljku, biljka je "negacija" sjemena; ako biljka daje plodove i proizvodi novo sjeme u većem broju, to je negacija biljke, pa time dobivamo negaciju negacije. Ona nas međutim ne vraća ishodišnoj točki, nego je reproducira na višoj razini – sjeme se umnožilo.

19 Engels tako u *Anti-Dühringu* piše: "Razume se samo od sebe da još ništa ne kažem o *specijalnom* procesu razvitka kroz koji prolazi, na primer, zrno ječma počev od klijanja pa do smrti biljke koja je donela plod, ako kažem da je to negacija negacije." (MED 31, str. 108)

presudan *sadržajni* značaj. Taj dijalektički prikaz, međutim, nipošto nije rezultat "primjene" neke postojeće gotove "dijalektičke metode" na materijal političke ekonomije. Takvu je "primjenu" na umu imao Ferdinand Lassalle, što je Marxa navelo na to da u jednom pismu Engelsu napiše sljedeće: "On će na svoju štetu uvideti da je jedna stvar kritikom dovesti jednu nauku prvo do tačke da bi se ona mogla dijalektički izložiti, a sasvim druga – apstraktni, gotovi sistem logike primeniti na slabe predstave o jednom takvom sistemu." (MED 36, str. 255)

Pretpostavka dijalektičkog prikaza nije *primjena* metode (što je i u svjetonazorskom marksizmu bila vrlo raširena predodžba), nego kritika kategorija o kojoj je prethodno već bila riječ. A takva kritika kategorija pretpostavlja vrlo precizno i detaljno poznavanje građe na koju se te kategorije odnose.

Preciznija rasprava o Marxovu "dijalektičkom prikazu" stoga je moguća samo kada se već nešto zna o prikazanim kategorijama: sve dok se nismo počeli baviti prikazom koji Marx daje, nije moguće govoriti ni o njegovom "dijalektičkom" karakteru, a još manje o odnosu između Marxove i Hegelove dijalektike. I česta karakterizacija Marxova prikaza kao "uspona od apstraktnog ka konkretnome" onima koji tek počinju s čitanjem *Kapitala* neće puno značiti. No prije svega – stvarna struktura prikaza u Kapitalu kudikamo je kompleksnija, nego što ta rana formula iz *Uvoda* iz 1857. daje naslutiti.

Osim u predgovoru i pogovoru, Marx u *Kapitalu* izrazito rijetko eksplicitno govori o dijalektici. Prakticira dijalektički prikaz, ali pritom od svojih čitatelja ne traži da se prije čitanja *Kapitala* bave dijalektikom. Što je na tom prikazu ustvari "dijalektičko" zapravo je moguće utvrditi samo naknadno. Zbog toga ni ovaj uvod ne počinje zasebnim poglavljem o dijalektici.

3. VRIJEDNOST, RAD, NOVAC

3.1 UPOTREBNA VRIJEDNOST, RAZMJENSKA VRIJEDNOST I VRIJEDNOST

Iako Marx u *Kapitalu* želi istražiti kapitalistički način proizvodnje, njegova analiza ne počinje odmah s kapitalom. U prva tri poglavlja isprva je riječ samo o robi i novcu, dok se kapitalom eksplicitno bavi tek u četvrtom poglavlju. U okviru ranije spomenutog "historizirajućeg" načina čitanja, prva tri poglavlja stoga su shvaćena kao apstraktan opis pretkapitalističke "jednostavne robne proizvodnje". No već prve dvije rečenice prvog poglavlja pokazuju da tu nije riječ o pretkapitalističkim odnosima: "Bogatstvo društava u kojima vlada kapitalistički način proizvodnje ispoljava se kao ogromna zbirka roba, a pojedinačna roba kao njegov osnovni oblik. Zbog toga će naše istraživanje početi analizom robe." (MED 21, str. 43)

Marx ovdje ukazuje na specifičnost *kapitalističkih* društava: u njima – i samo u njima – "roba" predstavlja *tipičan* oblik bogatstva. Roba (koju zasad možemo provizorno definirati kao dobra namijenjena razmjeni) postoji i u drugim društvima, ali samo u kapitalističkim društvima najveći dio dobara postaje robom. U feudalnim društvima ranog srednjeg vijeka samo mali dio dobara se razmjenjivao, robni oblik je prije bio iznimka nego pravilo. Najveći dio dobara činili su poljoprivredni proizvodi, koji su proizvedeni ili za vlastitu potrošnju ili su predani feudalnim gospodarima (plemstvu ili crkvi), dakle – nisu razmjenjivani. Tek u kapitalizmu razmjena postaje općim, obuhvatnim fenomenom, a time i robni oblik dobara. Stoga bogatstvo tek u kapitalizmu poprima oblik "ogromne zbirke roba", a pojedinačna roba postaje njegovim "osnovnim oblikom". *Ta* roba, roba u kapitalističkim društvima, je ono što Marx želi analizirati.

Robom se naziva samo nešto što se razmjenjuje, što dakle osim *upotrebne vrijednosti* posjeduje još i *razmjensku vrijednost*. Upotrebna vrijednost neke stvari nije ništa drugo do njezina korisnost: upotrebna vrijednost stolice,

primjerice, sastoji se u tome da na njoj možemo sjediti. Upotrebna vrijednost ne ovisi o tome razmjenjujemo li neku stvar ili ne.

No razmijenim li tu stolicu za, primjerice, dva platna, onda razmjenska vrijednost stolice iznosi – dva platna. Razmijenim li stolicu za 100 jaja, onda je razmjenska vrijednost stolice – 100 jaja. No ako stolicu uopće ne razmijenim, nego je samo koristim, onda ta stolica nema ni razmjensku vrijednost, a ona tada nije ni roba, nego samo upotrebna vrijednost – stolica na kojoj je manje ili više komotno sjediti.

Bivanje robom, dakle – posjedovanje razmjenske vrijednosti pored upotrebne, nije nikakvo "prirodno" svojstvo stvari, nego "društveno" svojstvo: samo u društvima u kojima se stvari razmjenjuje ona postaju robom. Kao što Marx napominje: "Upotrebne vrednosti čine materijalnu sadržinu bogatstva ma kakav mu bio društveni oblik." (MED 21, str. 44)

Time smo dospjeli do vrlo važne distinkcije. "Materijalni sadržaj" neke stvari (njezin "prirodni oblik") razlikuje se od njezina "društvenog oblika" (ponekad Marx govori i o "ekonomskom određenju oblika"). "Prirodni oblik" stolice jednostavno čini njezin materijalni sastav (je li, primjerice, načinjena od drva ili metala), dok se pod "društvenim oblikom" misli na to da je stolica "roba" – predmet koji se razmjenjuje pa time posjeduje i "razmjensku vrijednost". Da je stolica roba, ne proizlazi iz nje same kao stvari, nego iz društva u kojemu ta stvar postoji.

Pojedinačni činovi razmjene postoje u svim oblicima društva koja su nam poznata. No da se gotovo sve razmjenjuje specifičnost je kapitalističkih društava. A to ima posljedice za kvantitativne relacije razmjene. Kod razmjene kao pojedinačnom fenomenu mogu postojati najrazličitiji kvantitativni odnosi razmjene: stolicu mogu u jednoj prilici razmijeniti za dva platna, a u drugoj za tri, itd. No ako je razmjena normalni oblik kojim se dobra prenose s jedne osobe na drugu, relacije razmjene između dobara na neki si način moraju "odgovarati". U ranije navedenom primjeru, jedna se stolica razmjenjivala za 100 jaja. Ako je to slučaj, onda se i 100 jaja mora razmjenjivati za dva platna. Zašto? Kada to ne bi bio slučaj, kada bi se primjerice 100 jaja razmijenilo za samo jedno platno, onda bih pukom lukavošću u redoslijedu uzastopnih činova razmjene neprestano mogao ostvarivati dobit: razmjenjujem jedno platno za 100 jaja, zatim 100 jaja za jednu stolicu, pa onda stolicu za dva platna. Pukom razmjenom tako bih udvostručio količinu platna koju

posjedujem, a opetovanim ponavljanjem tog redoslijeda činova razmjene, svoje bih bogatstvo sve više uvećavao. To bi, međutim, bilo moguće samo toliko dugo dok mi uspijeva nalaziti razmjenske partnere koji bi bili spremni izvršiti recipročne činove razmjene. No nakon kratkog vremena, ostali će tržišni sudionici htjeti oponašati moj profitabilan lanac razmjena, a više ne bi bilo moguće naći nikoga tko bi bio spreman razmjenjivati u obrnutom smjeru. Stabilni mogu biti samo odnosi razmjene koji isključuju da dobici odnosno gubici proizlaze iz određenog *redoslijeda* činova razmjene.

Za *kapitalistička* društva, u kojima je razmjena pravilo, stoga možemo zaključiti: različite razmjenske vrijednosti iste robe moraju predstavljati i razmjenske vrijednosti jedna za drugu. Ako se stolica s jedne strane razmjenjuje za dva platna, a s druge za 100 jaja, onda se i dva platna moraju razmjenjivati za 100 jaja.

A ako takva regularnost razmjene postoji (a mora postojati kako bi razmjena funkcionirala bez trenja), onda se nameće i pitanje što to stolica, dva platna i 100 jaja imaju zajedničkog. Odgovor koji nam sugerira naše svakodnevno iskustvo glasi: oni imaju "istu vrijednost". Na temelju našeg iskustva u razmjeni, imamo prilično dobru procjenu vrijednosti mnogih stvari. Ako ono što u razmjeni za njih moramo dati odstupa od te procjene, zaključujemo da je ta stvar bila "jeftina" ili "skupa". No pitanja kojima se sada moramo baviti su što to točno čini tu "vrijednost" i kako se određuje veličinu vrijednosti nečega.

Dugo prije Marxa, ekonomisti su se već bavili tim pitanjem, ali su pritom došli do dva fundamentalno različita odgovora. Jedan odgovor glasi: vrijednost neke stvari određena je njezinom korisnošću. Za nešto što za mene posjeduje veliku korisnost spreman sam i puno dati, dok za ono čija korisnost je za mene mala nisam spreman dati ništa ili samo vrlo malo. Ta teorija vrijednosti kao "teorije korisnosti" suočena je međutim s velikim problemom, koji je već Adam Smith jasno formulirao: voda za mene ima veliku korisnost, bez vode ne mogu živjeti, no njezina je vrijednost ipak mala. U usporedbi s vodom, korisnost dijamanta je gotovo beznačajna, ali je njegova vrijednost ipak golema. Smith je iz toga zaključio da korisnost ne može biti ono što određuje vrijednost neke stvari. Ono što po Smithu određuje vrijednosti stvari jest količina rada koja je potrebna da bi je se proizvelo. A to je ujedno drugi temeljni odgovor na pitanje o čemu vrijednost ovisi.

Ta "radna teorija vrijednosti" u Marxovo je doba predstavljala uobičajeno shvaćanje u političkoj ekonomiji.²⁰ Prenesena na naš gornji primjer, radna teorija vrijednosti kaže da jedna stolica, dva platna i 100 jaja imaju istu vrijednost zato što je za njihovu proizvodnju potrebna ista količina rada.

Takvoj radnoj teoriji vrijednosti moguće je uputiti dva vrlo očito prigovora. Prvo, da se razmjenjuju i stvari koje nisu proizvodi rada (npr. nekultivirana zemlja). Drugo, da postoje i proizvodi rada (npr. umjetnička djela) čija je razmjenska vrijednost potpuno neovisna o količini radnog vremena koje je bilo potrebno za njihovu proizvodnju.

Po pitanju prve točke, treba napomenuti da radna teorija vrijednosti doista objašnjava samo vrijednost proizvoda rada. Stvari koje nisu proizvodi rada ne posjeduju "vrijednost". Ako ih se razmjenjuje, posjeduju razmjensku vrijednost ili cijenu, a nju onda treba i zasebno objasniti (što je Marx učinio u trećem tomu *Kapitala*).

Po pitanju druge točke: umjetničko djelo doduše jest proizvod rada, ali za razliku od normalne robe radi se o unikat, o nečemu što postoji samo jednom. Cijena koju je kupac spreman platiti za nj, kolekcionarska je cijena koja nema nikakve veze s utrošenim radnim vremenom umjetnika. No ekonomski proizvodi nisu unikati, nego masovno proizvedena dobra, a upravo njihovu vrijednost je potrebno objasniti.

I za Marxa se vrijednost robe temelji na radu koji je proizvodi. Kao opredmećenje "jednagog ljudskog rada" robe su *vrijednosti*. *Veličina* vrijednosti određena je "količinom 'supstancije koja stvara vrednost' a koja se sadrži u njoj [robi] [...] – količinom rada" (MED 21, str. 46).

No Marx odmah dodaje da vrijednost ne stvara *individualno* utrošeno radno vrijeme pojedinog proizvođača (u tom bi slučaju stol sporog stolara vrijedio više od stola brzog), nego samo "društveno potrebno radno vrijeme", tj. ono radno vrijeme koje je potrebno "da bi se, uz postojeće društveno-normalne uslove proizvodnje i uz prosečni društveni stupanj umešnosti i intenzivnosti rada, izradila koja bilo upotrebna vrednost" (MED 21, str. 47).

Društveno potrebno radno vrijeme za proizvodnju neke upotrebne vrijednosti ne ostaje međutim uvijek isto. Ako poraste produktivnost rada,

---

20

Danas u ekonomskoj teoriji ponovno dominira varijanta teorije korisnosti – "teorija granične korisnosti".

ako dakle postaje moguće u istom vremenu proizvesti više proizvoda, onda se smanjuje i društveno potrebno radno vrijeme za proizvodnju pojedinog proizvoda, pa se sukladno tome smanjuje i njegova vrijednost. Ako međutim produktivnost rada pada, onda raste i društveno potrebno radno vrijeme za proizvodnju određenog proizvoda, pa veličina vrijednosti pojedinačnog proizvoda raste. To može, primjerice, biti posljedica pogoršanja prirodnih uvjeta: ako tuča uništi dio žetve, onda je ista količina rada dala manju količinu proizvoda – za proizvodnju svakog pojedinačnog ploda bilo je potrebno više rada, njegova vrijednost raste.

Ako postoji razmjena implicirana je i podjela rada. Razmjenom stječem samo ono što ne proizvodim sam. Podjela rada je preduvjet razmjene, ali razmjena nije preduvjet podjele rada. To otkriva pogled u svaku tvornicu: tamo ćemo pronaći visok stupanj podjele rada, no njegovi proizvodi se ne razmjenjuju jedni za druge. Kada je dosad bila riječ o "robi", mogao se steći dojam da se to odnosi isključivo na materijalne stvari, stvari koje se razmjenjuje. No ono što je u tom kontekstu važno jest sam čin razmjene, a ne da se radi o materijalnim stvarima. I usluge se naime mogu razmjenjivati i time postati robom. Razlika između materijalnog proizvoda i "nematerijalne" usluge sastoji se isključivo u različitom vremenskom odnosu između proizvodnje i potrošnje: materijalni proizvod se prvo proizvodi, a tek zatim konzumira (pecivo bi trebalo konzumirati istog dana kada je proizvedeno, auto nakon proizvodnje može još tjednima ili mjesecima ostati kod proizvođača prije nego što ga počnem koristiti), dok se kod usluge (bilo da se radi o vožnji taksijem ili kazališnoj predstavi) čin proizvodnje vremenski neposredno poklapa s činom konzumacije (dok taksist proizvodi promjenu mjesta, ja je konzumiram). Razlika između materijalnih objekata i usluga samo je razlika *materijalnog* sadržaja. No pitanje radi li se pritom o robi ili ne, isključivo je pitanje njihovog *društvenog oblika*: razmjenjuju li se te stvari i usluge ili se ne razmjenjuju. Time smo odgovorili i na često ponavljani argument da je s "prijelazom s industrijskog na društvo uslužnih djelatnosti" – ili u "lijevoj" varijanti, primjerice kod Hardta i Negrija, s "materijalne" na "nematerijalnu proizvodnju" – Marxova teorija vrijednosti postala zastarjela.

Aspekte teorije vrijednosti koje smo dosad izložili Marx je uglavnom predstavio na prvih sedam (od ukupno pedeset) stranica prvog poglavlja *Kapitala*. Za mnoge marksiste i većinu Marxovih kritičara, to već predstavlja

jezgro Marxove teorije vrijednosti (roba kao upotrebna vrijednost i vrijednost, vrijednost kao opredmećenje ljudskog rada, veličina vrijednosti ovisi o "društveno potrebnom radnom vremenu" – potonje se često naziva i "zakonom vrijednosti"). Da je to doista već sve što je o tome imao za reći, Marxova teorija vrijednosti ne bi bitno nadilazila klasičnu političku ekonomiju. Ostatak ovog poglavlja će međutim pokazati da centralne uvide Marxove teorije vrijednosti nije moguće svesti na te jednostavne izjave, da ono presudno u njoj leži s onu stranu dosad skiciranog.

3.2 DOKAZ ZA RADNU TEORIJU VRIJEDNOSTI? (INDIVIDUALNO DJELOVANJE I DRUŠTVENA STRUKTURA)

S pitanjem o razlici između Marxove i klasične teorije vrijednosti povezano i jedno drugo pitanje, pitanje je li Marx radnu teoriju vrijednosti "dokazao", tj. je li s onu stranu svake sumnje uspio dokazati da u temelju vrijednosti robe leži rad i ništa drugo. U literaturi o Marxu o tom se pitanju već često raspravljalo, no kao što ćemo uskoro vidjeti, Marxa takvo "dokazivanje" uopće nije zanimalo.

Adam Smith je određenje vrijednosti robe radom bio "dokazao" argumentom da je rad naporan i da vrijednost neke stvari procjenjujemo prema tome koliko je napora potrebno da bi je se proizvelo. Vrijednost se ovdje neposredno svodi na *racionalne prosudbe* izoliranih pojedinaca. Suvremena neoklasična teorija postupa vrlo slično kada polazi od pretpostavke pojedinaca koji maksimiraju korisnost, a razmjenske odnose objašnjava njihovim procjenama korisnosti pojedine robe. I klasika i neoklasika tako, kao da je to potpuno samorazumljivo, kreću od izoliranih pojedinaca i njihovih naizgled univerzalno-ljudskih strategija djelovanja kako bi zatim iz njih objasnile društvo u cjelini. Pritom međutim dobar dio društvenih značajki koje bi tek trebale objasniti moraju projicirati u same pojedince: tako primjerice Adam Smith, kao što je ranije već spomenuto, "sklonost prema razmjeni" proglašava onom značajkom koja čovjeka razlikuje od životinje, pa onda dakako nije teško iz racionalnosti *takvog* čovjeka (naime – vlasnika robe) izvesti strukture ekonomije temeljene na robnoj razmjeni i tim strukturama pripisati univerzalno-ljudski značaj.

Za Marxa, međutim, fundamentalni nisu misaoni procesi pojedinaca, nego *društveni odnosi* u kojima ti pojedinci stoje. U *Osnovama kritike političke ekonomije (Grundrisse)* Marx je to formulirao na sljedeći, zaoštren način: "Društvo se ne sastoji od individua, već izražava sumu onih povezanosti, odnosa u kojima se te individue međusobno nalaze." (MED 19, str. 147)

Ti odnosi zadaju određeni oblik racionalnosti kojega se svi pojedinci moraju držati ako u tim uvjetima žele opstati. Ako onda djeluju u skladu s tom racionalnošću, time se reproduciraju i temeljni društveni odnosi na kojima ona počiva.

Ilustrirajmo tu vezu jasnim primjerom. U društvu koje počiva na robnoj razmjeni, svatko mora slijediti logiku razmjene ako želi preživjeti. Činjenica da vlastitu robu želim prodati što skuplje, a tuđu kupiti što jeftinije, nije jednostavno rezultat mog na "maksimiranje korisnosti" usmjerenog ponašanja, nego mi ništa drugo zapravo ni ne preostaje (ako baš nisam toliko bogat da me razmjenski odnosi više ne moraju zanimati). A pošto ne vidim alternative, svoje ponašanje možda čak i sam doživljavam kao "prirodno". A kada se većina ponaša na opisani način, onda se reproduciraju i društveni odnosi koji počivaju na robnoj razmjeni, pa time i prinuda na svakoga pojedinačno da se i dalje tako ponaša.

Marx svoju teoriju vrijednosti dakle ne temelji na misaonim procesima onih koji ulaze u razmjenu. Nasuprot vrlo raširenoj krivoj interpretaciji, njegova teza *nije* da vrijednosti roba odgovaraju za njihovu proizvodnju društveno potrebnom radnom vremenu jer bi oni koji ih razmjenjuju to tako htjeli. Upravo suprotno, Marx ističe da ljudi u procesu razmjene upravo *ne* znaju što zapravo čine (usp. MED 21, str. 76).

Marx s teorijom vrijednosti želi otkriti određenu društvenu strukturu čiju logiku pojedinci *moraju* slijediti, neovisno o tome *što oni pritom mislili* (usp. poglavlja 3.6 i 3.8). Već je Marxovo ishodišno pitanje stoga potpuno različito od onoga klasike i neoklasike: Adam Smith je u principu promatrao *izoliran* čin razmjene i pritom se zapitao kako odrediti razmjenske odnose između razmijenjenih roba. Marx, nasuprot tome, pojedinačni razmjenski odnos vidi kao dio *određenog društvenog totaliteta* – totaliteta u kojemu je reprodukcija društva posredovana razmjenom – i onda postavlja pitanje što to znači za ukupni utrošeni rad *društva u cjelini*. Kao što je vrlo jasno objasnio u pismu svome prijatelju Ludwigu Kugelmannu, pritom mu uopće nije stalo do

"dokazivanja" radne teorije vrijednosti: "Brljanje o neophodnosti dokazivanja pojma vrednosti zasniva se jedino na potpunom nepoznavanju i same stvari o kojoj je reč i naučnog metoda. Svako dete zna da bi skapala svaka nacija koja bi, neću da kažem za godinu dana, nego za nekoliko nedelja obustavila rad. Isto tako svako dete zna da mase proizvoda, koje odgovaraju različitim masama potreba, iziskuju različite i kvantitativno određene mase ukupnog društvenog rada. Da *određeni oblik* društvene proizvodnje ni u kom slučaju ne ukida ovu *neophodnost podela* društvenog rada u određenim proporcijama, nego da samo može izmeniti njen *način ispoljavanja* – očigledno je samo po sebi. [...] A oblik u kom se ova proporcionalna podela rada ispoljava u društvenom stanju u kome povezanost društvenog rada postoji u vidu *privatne razmene* individualnih proizvoda rada, i jest *prometna* [razmjenska – op. prev.] *vrednost* tih proizvoda." (MED 39, str. 502)

Ako je u uvjetima robne proizvodnje distribucija privatno utrošenog rada na pojedine grane proizvodnje posredovana vrijednošću roba (jer svjesno upravljanje ili tradicijom propisana distribucija ne postoje), uistinu zanimljivo pitanje jest kako je to uopće moguće, ili općenitije formulirano – *kako privatno utrošeni rad postaje dijelom ukupnodruštvenog rada?* Cilj teorije vrijednosti dakle nije da "dokaže" da je pojedinačni razmjenski odnos određen količinama rada potrebnim za proizvodnju roba koje se razmjenjuje.²¹ Nasuprot tome, ona želi objasniti *specifično društveni karakter* rada koji proizvodi robu – a Marx to čini uglavnom poslije prvih sedam stranica prvog poglavlja prvog toma *Kapitala* o kojima je već bila riječ, a koje i tradicionalni marksizam i mnogi kritičari Marxa smatraju najvažnijim za njegovu teoriju vrijednosti.

3.3 APSTRAKTNI RAD: REALNA APSTRAKCIJA I ODNOSI DRUŠTVENE POTVRDE

Kako bi razumjeli specifično društveni karakter rada koji proizvodi robu, moramo se baviti distinkcijom između "konkretnog" i "apstraktnog" rada. U većini prikaza Marxove teorije vrijednosti tu se distinkciju doduše kratko

---

21

U trećem tomu *Kapitala*, Marx čak pokazuje da stvarni odnosi razmjene nipošto ne odgovaraju količinama rada utrošenim na proizvodnju roba (usp. poglavlje 7.2).

spominje, no njezin puni značaj često ostaje neshvaćen. I to unatoč činjenici da je sam Marx ukazao na njezinu fundamentalnu važnost: "Ovu dvorodnu prirodu rada sadržanog u robi prvi sam ja kritički dokazao. Pošto je ova tačka stožer oko kojega se okreće razumevanje političke ekonomije, rasvetličemo je ovde izbliže." (MED 21, str. 49)

O čemu se tu radi? Ako je roba nešto dvostruko, i upotrebna vrijednost i vrijednost, onda i *rad koji robu proizvodi* mora posjedovati dvostruki karakter: on je rad koji ne proizvodi samo upotrebnu vrijednost, nego i vrijednost. (Ovdje je važno naglasiti da dvostruki karakter ne posjeduje svaki rad, nego samo rad koji *proizvodi robu*.)

Kvalitativno različite vrste "konkretnog rada" proizvode kvalitativno različite upotrebne vrijednosti: stolarski rad proizvodi stolicu, tkalački rad platno itd. Kada "učimo neki posao", učimo posebnosti neke konkretne aktivnosti; kada neku osobu promatramo pri radu, promatramo je pri izvođenju nekog konkretnog rada. Vrijednost, međutim, ne stvaraju ni određeni konkretni rad ni neki određeni aspekt konkretnog rada. *Svaki rad čiji se proizvod (koji može biti i usluga) razmjenjuje proizvodi vrijednost*. Kao vrijednosti, robe su *kvalitativno* iste, pa stoga i različite vrste rada koje proizvode vrijednost moraju važiti za *kvalitativno jednak ljudski rad*. Stolarski rad ne proizvodi vrijednost kao stolarski rad (kao stolarski rad proizvodi stolicu), nego vrijednost proizvodi kao ljudski rad čiji proizvod se razmjenjuje s proizvodom drugog ljudskog rada. Stolarski rad vrijednost dakle proizvodi upravo kao rad *u apstrakciji od svoje konkretne manifestacije* kao stolarski rad. Marx stoga rad koji proizvodi vrijednost naziva "apstraktnim radom".

Apstraktni rad prema tome ne predstavlja *neku posebnu vrstu* radnog napora, poput primjerice jednoličnog rada na pokretnoj traci nasuprot zanatski bogatog stolarskog rada.²² Kao *rad koji stvara upotrebne vrijednosti*, rad na pokretnoj traci u istoj je mjeri konkretni rad kao i rad stolara. Rad na pokretnoj traci (baš kao i stolarski rad) vrijednost stvara *samo kao jednak*

22

Takvo shvaćanje apstraktnog rada, primjerice, Robert Kurz barem sugerira kada u jednom pojmovniku uz pojam apstraktnog rada navodi da ljudi "apstraktnu radnu snagu" (pojam koji dalje ne objašnjava) troše u "najvišem stupnju međusobne ravnodušnosti i otuđenja" (Kurz 1991, str. 273). No za apstraktni rad je potpuno irelevantno na koji način ljudi surađuju, nego je važno to da li njihov rad društveno važi kao rad koji stvara vrijednost. Kratak uvod u pojam apstraktnog rada koji se kritički osvrće na rasprostranjena pojednostavljenja i krive interpretacije može se naći u Reitter (2002).

ljudski rad, dakle u apstrakciji od njezinog konkretnog karaktera, ukratko: vrijednost stvara samo kao *apstraktni rad*.

Kao "kristali" (MED 21, str. 46) apstraktnog rada robe su "vrijednosti". Marx apstraktni rad stoga naziva i "supstancijom koja stvara vrijednost" ili, kraće, "supstancijom vrijednosti". Figura govora o "supstanciji vrijednosti" često se interpretirala kvazi-fizički i "supstancijalistički": radnik ili radnica bi prema tom shvaćanju trošili određene kvantitete apstraktnog rada, a te se kvantitete apstraktnog rada onda nalaze u *svakoj pojedinačnoj* robi kao supstancija vrijednosti koja izolirani artikl pretvara u objekt vrijednosti. Da stvari ipak nisu toliko jednostavne trebalo bi biti razvidno već iz činjenice da Marx predmetnost vrijednosti naziva "avetinjska predmetnost" (MED 21, str. 46), dok u manuskriptu izmjena prvog toma *Kapitala* za drugo izdanje govori čak i o "čisto fantastičnoj predmetnosti" (MEGA 11.6, str. 32). No kada bi supstancijalističko shvaćanje bilo točno, bilo bi teško shvatiti što bi to na predmetnosti vrijednosti trebalo biti "avetinjsko" ili "fantastično".

Apstraktnim radom ćemo se dakle morati pozabaviti još detaljnije. Apstraktni rad nije vidljiv, vidljiv je uvijek samo određeni konkretni rad – isto kao što nije vidljiv koncept "stabla", nego uvijek samo konkretna biljka preda mnom. No iako se i kod apstraktnog rada i kod pojma "stabla" radi o apstrakcijama, posrijedi su ipak potpuno različite vrste apstrakcije. U normalnim slučajevima, apstrakcije se stvaraju u procesu ljudskog mišljenja. Referiramo se na ono što je zajedničko individualnim primjercima i onda na temelju toga stvaramo apstraktnu kategoriju (poput "stabla"). No kod apstraktnog rada nije posrijedi takva "misaona apstrakcija", nego "realna apstrakcija", tj. apstrakcija koja se odvija u stvarnom ljudskom djelovanju, bili mi to toga svjesni ili ne.

U činu razmjene apstrahira se od upotrebne vrijednosti roba, one se izjednačavaju *kao vrijednosti*. (Pojedini kupac dakako kupuje samo ako je zainteresiran za upotrebnu vrijednost robe, odnosno ne ulazi u razmjenu ako ga upotrebna vrijednost robe ne zanima; no ako do čina razmjene dođe, onda se robe izjednačavaju kao vrijednosti.) Tek s izjednačavanjem robâ kao vrijednosti, *faktički* se apstrahira od svih posebnosti rada koji ih je proizveo i on se sada računa samo kao "apstraktni" rad koji proizvodi vrijednost. Apstrakcija se dakle odvija *realno*, neovisno o tome što uključeni vlasnici robe pritom mislili.

Marx po tom pitanju, međutim, nije uvijek toliko jasan. Tako ponekad govori o apstraktnom radu kao "utrošku ljudske radne snage u fiziološkom smislu" (MED 21, str. 53). No redukcija različitih vrsta rada na rad u fiziološkom smislu bila bi čisto misaona apstrakcija, kojoj je uostalom moguće podvrgnuti svaku vrstu rada, neovisno o tome proizvodi li robu ili ne. Osim toga, tom se formulacijom sugerira da apstraktni rad ima potpuno nedruštvenu, takoreći prirodnu osnovu, što je onda izazvalo i odgovarajuće "naturalističke" interpretacije apstraktnog rada.²³ No na drugim mjestima Marx prilično nedvosmisleno ističe nenaturalističku osnovu apstraktnog rada: "Redukcija različitih vrsta konkretnog privatnog rada na tu apstrakciju jednakog ljudskog rada odvija se samo u razmjeni, koja proizvode različitih vrsta rada doista izjednačava jedne s drugima." (MEGA II.6, str. 41)²⁴

Sukladno tome, tek razmjena ostvaruje apstrakciju koja je u temelju apstraktnog rada (neovisno o tome jesu li uključene osobe svjesne te apstrakcije ili ne). No to onda znači i da *apstraktni* rad nije moguće mjeriti radnim satima: svaki radni sat mjeren satom predstavlja sat vremena vrlo određenog *konkretnog* rada koji neki pojedinac utroši radeći (i neovisno o tome razmjenjuje li se proizvod njegova rada ili ne). Nasuprot tome, apstraktni rad uopće nije moguće "utrošiti". Apstraktni rad je *društveni odnos potvrde* (*Geltungsverhältnis*) koji se uspostavlja razmjenom: u razmjeni utrošeni konkretni rad *vrijedi* kao određena kvantiteta apstraktnog rada koji stvara vrijednost, *potvrđen* je kao određena kvantiteta apstraktnog rada, a time i kao dio ukupnog društvenog rada.

Ta validacija utrošenog konkretnog rada kao određene kvantitete apstraktnog rada koji stvara vrijednost uključuje tri različite "redukcije":

(1) Individualno utrošeno radno vrijeme reducira se na društveno radno vrijeme. Kao rad koji stvara vrijednost važi samo onaj rad koji je u prosječnim

---

23 Tako primjerice Wolfgang Fritz Haug u svojoj knjizi *Uvod u Kapital: dvanaest predavanja* (Haug 1989, str. 121) izjavljuje da je Marx apstraktni rad slijedio natrag do njegove "prirodne osnove". Međutim, u svojoj knjizi *Die Wissenschaft vom Wert* (Heinrich 1999) pokušao sam pokazati zašto je tu (i na nekim drugim mjestima) ipak posrijedi samo nesretan izbor formulacije s Marxove strane. U Marxovoj kritici političke ekonomije s jedne strane nailazimo na znanstvenu revoluciju, raskid s teorijskom poljem klasične političke ekonomije; s druge strane u nekim njegovim formulacijama nailazimo na ostatke shvaćanja koje je zapravo već nadišao. Takvim ambivalencijama u Marxovoj argumentaciji se, međutim, u okviru ovakvog uvoda možemo baviti samo na marginama.

24 Ta je centralna rečenica na koncu uvrštena i u francuski prijevod prvog toma *Kapitala* (MEGA II.7, S. 55), tj. u posljednje izdanje *Kapitala* koje je sam Marx kontrolirao.

uvjetima potreban za proizvodnju neke upotrebne vrijednosti. No razina prosječne produktivnosti ne ovisi o pojedinačnom proizvođaču, nego o ukupnosti proizvođača neke upotrebne vrijednosti. Taj prosjek se neprestano mijenja, a vidljivim postaje tek u razmjeni: tek tada pojedinačni proizvođač saznaje u kojoj mjeri njegovo individualno utrošeno radno vrijeme odgovara društveno potrebnom radnom vremenu.

(2) U tradicionalnom je marksizmu tehnološki determinirano "društveno potrebno radno vrijeme" najčešće smatrano jedinom determinantom rada koji stvara vrijednost. Da li je nasuprot proizvedenim upotrebim vrijednostima stajala i odgovarajuća platežno sposobna potražnja, za određenje njihove vrijednosti nije igralo nikakvu ulogu. Marx je, međutim, istaknuo da za proizvodnju robe nije dovoljno proizvesti bilo kakvu upotrebnu vrijednost, "već upotrebnu vrednost za druge, društvenu upotrebnu vrednost" (MED 21, str. 48). Ako se od neke upotrebne vrijednosti (primjerice platna) proizvede više od količine za kojom u društvu postoji (platežno sposobna) potražnja, onda to znači "da je u obliku tkanja platna utrošen prevelik deo celokupnog društvenog radnog vremena. Učinak je istovetan kao kad bi svaki tkač posebice na svoj individualan proizvod utrošio više radnog vremena no što je društveno potrebno" (MED 21, str. 104).

Vrijednost stvara samo ono radno vrijeme koje je utrošeno pod prosječnim postojećim proizvodnim uvjetima a *istovremeno* je nužno za zadovoljenje platežno sposobne društvene potražnje. U kojoj je mjeri privatno utrošeno radno vrijeme doista bilo potrebno za zadovoljenje potražnje s jedne strane ovisi o veličini potražnje, a s druge o opsegu proizvodnje drugih proizvođača – oboje, međutim, postaje vidljivo tek u razmjeni.

(3) Pojedinačni utrošci radnog vremena razlikuju se ne samo po svom konkretnom karakteru (kao stolarski ili šivački rad itd.), nego i po kvalifikacijama radne snage koja je potrebna za njihovo obavljanje. "Prosečni prosti rad" je "utrošak proste radne snage koju u svom organizmu prosečno ima svaki običan čovek" (MED 21, str. 51). Što sve točno ulazi u kvalifikacije jednostavne ili proste radne snage – podrazumijeva li primjerice pismenost ili sposobnost rada s kompjuterom – mijenja se od zemlje do zemlje i kroz različite kulturne epohe, ali je u određenoj zemlji u određeno vrijeme zada-

no. Rad više kvalificirane radne snage računa se kao "kompliciraniji" rad i smatra se radom koji stvara više vrijednosti od prosječnog prostog rada. U kojem opsegu određena količina kompliciranog rada stvara više vrijednosti od iste količine jednostavnog rada također postaje vidljivo tek u razmjeni. Za taj kvantitativni odnos, međutim, nije važno samo pitanje kvalifikacije radne snage koje Marx naglašava (usp. MED 21, str. 179-180); od presudne su važnosti i društveni procesi hijerarhizacije koji se primjerice mogu očitovati u tome da "ženska zanimanja" imaju niži status od "muških zanimanja", što povratno opet utječe na to koje aktivnosti važe kao "jednostavne" a koje kao "komplicirane".

Mjera u kojoj će privatno utrošeni, individualni rad *važiti* ili se *efektivno potvrditi* kao apstraktni rad koji stvara vrijednost, rezultat je tih triju *istovremenih* redukcija koje se zbivaju u razmjeni.

3.4 "AVETINJSKA PREDMETNOST": PROIZVODNA ILI CIRCULACIJSKA TEORIJA VRIJEDNOSTI?

Roba predmetnost vrijednosti (*Wertgegenständlichkeit*) ne posjeduje kao opredmećenje konkretnog rada, nego kao opredmećenje apstraktnog rada. Ako je međutim, kao što smo upravo skicirali, apstraktni rad društveni odnos potvrđivanja (privatno utrošeni rad potvrđuje se kao apstraktni rad, rad koji proizvodi vrijednost) koji postoji samo u razmjeni, onda i predmetnost vrijednosti robe postoji tek u razmjeni. Štoviše, predmetnost vrijednosti uopće nije svojstvo koje neka stvar može posjedovati u izolaciji od drugih stvari, sama po sebi. Supstancija vrijednosti koja tu predmetnost utemeljuje nije inherentna pojedinačnim robama, nego je posjeduju samo *zajedno*, u uzajamnoj razmjeni.

Marx je tu činjenicu najjasnije formulirao u manuskriptu revizija prvog izdanja prvog toma *Kapitala*. Tamo kaže: kada se kaput i platno razmjenjuju, oni se "reduciraju na opredmećenje ljudskog rada kao takvog". Pritom se međutim ne smije zaboraviti "*da nijedno od to dvoje samo po sebi nije predmetnost vrijednosti*, nego je posjeduju samo ukoliko im je ta *predmetnost zajednička*. Izvan svoga odnosa – odnosa u kojemu se izjednačavaju – ni

kaput ni platno ne posjeduju predmetnost vrijednosti ili svoju predmetnost kao zgasnuće ljudskog rada kao takvog" (MEGA 11.6, str. 30).

A to za posljedicu ima da "proizvod rada, promatran izolirano, nije vrijednost niti je roba. Vrijednošću postaje tek u jedinstvu s drugim proizvodom rada" (MEGA II.6, str. 31).

Time smo se malo više približili i "avetinjskom" karakteru predmetnosti vrijednosti o kojemu Marx govori na samome početku *Kapitala* (MED 21, str. 46). Supstancija vrijednosti robama nije zajednička na način na koji je primjerice crvena boja zajednička vatrogasnom vozilu i jabuci (i svako uzeto za sebe je crveno, a kada ih gledamo jedno pored drugoga primjećujemo da imaju nešto zajedničko). Nasuprot tome, supstanciju vrijednosti, a time i predmetnost vrijednosti, stvari stječu samo kada u razmjeni stupaju u odnos. Dakle, kao da su vatrogasno vozilo i jabuka crveni samo kada doista stoje jedno pored drugoga, dok razdvojeni (vatrogasno vozilo u garaži, jabuka na stablu) ne bi imali nikakvu boju.

U normalnom slučaju stvari posjeduju inherentna predmetna svojstva sama po sebi, neovisno o svojim odnosima s drugim stvarima. Svojstva koja postoje samo u vezi s drugim stvarima ne smatramo inherentnim predmetnim svojstvima samih stvari, nego odnosima. Ako vojnikom A komandira vodnik B, onda je A podčinjeni, a B nadređeni. Svojstva podčinjenosti ili nadređenosti rezultat su specifičnog *odnosa* A-a i B-a unutar vojne hijerarhije, ali im ne pripadaju i kao osobama izvan te hijerarhije.

Kod predmetnosti vrijednosti *izgleda*, međutim, kao da svojstvo koje postoji samo unutar određenog odnosa predstavlja inherentno predmetno svojstvo stvari i izvan tog odnosa. No potražimo li tu predmetnost i izvan razmjenskog odnosa, ona izmiče našem zahvatu. Predmetnost vrijednosti tako doista u gotovo doslovnom smislu riječi predstavlja "avetinjsku" predmetnost.

Prividu da je predmetnost vrijednosti svojstvo *pojedi načne*, izolirane robe, našeo je i velik dio tradicionalnog marksizma. Supstancija vrijednosti "supstancijalistički" je shvaćena kao svojstvo pojedinačne robe i vjerovalo se da je – neovisno o razmjeni – isključivo određuje u njezinoj *proizvodnji* utrošena količina društveno potrebnog radnog vremena. Shvaćanjima koja su, nasuprot tome, isticala važnost razmjene, predbacivalo se da zastupaju

"cirkulacijsku teoriju vrijednosti" i da u svome pristupu vrijednosti naglasak stavljaju upravo na navodno zanemariv aspekt.²⁵

No već samo pitanje da li vrijednost i veličina vrijednosti bivaju određene u sferi cirkulacije (tj. u sferi kupnje i prodaje) ili u sferi proizvodnje posljedica je fatalne redukcije. Vrijednost ne "nastaje" negdje, pa je onda "tu". Kod peciva se (iako je odgovor jasan) pitanje nastaje li ono u pekarskoj radnji ili činom prodaje u njezinom prodajnom dijelu barem može smisleno postaviti. No vrijednost nije stvar poput peciva, nego društveni odnos koji *izgleda kao predmetno svojstvo* neke stvari. Društveni odnos koji je izražen u vrijednosti i veličini vrijednosti konstituira se u proizvodnji i cirkulaciji, pa je pitanje "ili-ili" besmisleno.

Veličina vrijednosti prije razmjene doduše još nije određena, ali ona ne nastaje ni pukom koincidencijom u samom činu razmjene. Ona je rezultat gore skicirane trostruke redukcije privatno utrošenog, individualnog rada na apstraktni rad. Veličina vrijednosti neke robe nije jednostavno odnos između *individualnog* rada proizvođača i proizvoda (a na to se "supstancijalističko" shvaćanje u konzekvenci svodi), nego odnos između *individualnog* rada proizvođača i *ukupnog društvenog rada*. Ne radi se dakle o tome da razmjena proizvodi vrijednost, nego ona posreduje odnos individualnog rada s ukupnim društvenim radom. No u društvu temeljenom na privatnoj proizvodnji, to posredovanje se može zbivati samo u razmjeni i nigdje drugdje.²⁶

Prije razmjene veličinu vrijednosti moguće je samo više ili manje dobro procijeniti. Ta procjena odlučuje i o tome hoće li neki proizvođač pokrenuti proizvodnju određene robe ili ne. Samo što procjena vrijednosti

---

25 Upravo tu optužbu mi je uputio Norbert Trenkle, pored Roberta Kurza jedan od najvažnijih zastupnika Krisis grupe (Trenkle 1998, usp. i Heinrich 1999b). To je utoliko čudnije što se upravo Krisis uvijek predstavljao kao kritičar tzv. "marksizma radničkog pokreta" (pod time misle na nešto slično gore skiciranom svjetonazorskom marksizmu). No Krisis nažalost ne ostaje samo po tom pitanju na pozicijama sličnima "marksizmu radničkog pokreta", kojega toliko kritizira (usp. poglavlje 9.2).

26 Kao dokaz da je i Marx smatrao da se vrijednost određuje već u proizvodnji i prije razmjene, često se navodi izjava da je "očevidno da ne reguliše veličinu robne vrednosti razmena, već da, obrnuto, veličina robne vrednosti reguliše njene odnose razmene" (MED 21, str. 67). Pritom se, međutim, previđa da se u toj rečenici radi o *odnosu regulacije*, a ne o *vremenskom odnosu* (prvo je roba tu, onda se razmjenjuje). Što se vremenskog odnosa tiče, Marx argumentira vrlo jasno: "*Tek u okviru svoje razmene* dobijaju proizvodi rada društveno jednaku predmetnost vrednosti odvojenu od njihove čulno različite upotrebne predmetnosti." (MED 21, str. 75; kurziv M.H.) Za proizvođača robe predmetnost vrijednosti međutim igra presudnu ulogu, pa stoga "*već pri samoj njihovoj proizvodnji* uzima u obzir njihov karakter kao vrednosti" (ibid.; kurziv M.H.). No da se vrijednost "uzima u obzir", da proizvođači procjenjuju buduću vrijednost svoje robe, nešto je sasvim drugo od tvrdnje da ta vrijednost već postoji.

neke robe ni izbliza nije isto što i postojanje te vrijednosti, kao što su već mnogi proizvođači bili prisiljeni spoznati na vlastitoj koži.

Nakon ovih razmatranja trebalo bi biti jasno da Marxovu figuru govora o "supstanciji vrijednosti" ne treba shvaćati "supstancijalistički", u smislu da bi se supstancija nalazila u pojedinačnim stvarima. Predmetnost vrijednosti nije moguće pronaći u pojedinačnoj stvari. Tek u razmjeni vrijednost dobiva predmetni oblik vrijednosti. Otud važnost "analize oblika vrijednosti" za Marxovu teoriju vrijednosti.²⁷

Nasuprot tome, supstancijalistička shvaćanja Marxove teorije vrijednosti zapravo ne znaju što bi s analizom oblika vrijednosti započela. Za njih su svi problemi teorije vrijednosti već riješeni prostim iskazom da vrijednost robe ovisi o za njezinu proizvodnju društveno potrebnom radnom vremenu.

3.5 OBLIK VRIJEDNOSTI I NOVAC (EKONOMSKO ODREĐENJE OBLIKA)

Marx je tvrdio da mu je s analizom oblika vrijednosti uspjelo nešto što u buržoaskoj ekonomskoj znanosti nema ekvivalenta. Marx svoje otkriće najavljuje sljedećim riječima: "Svako, makar ne znao ništa drugo, zna da robe imaju zajednički oblik vrednosti koji je do krajnosti upadljivo suprotan šarenim prirodnim oblicima njihovih upotrebnih vrednosti – novčani oblik. Ali tu sad treba dati ono što buržoaska ekonomija nije čak ni pokušavala, treba, naime, dokazati kako je postao ovaj novčani oblik" (MED 21, str. 54).

Te su rečenice često shvaćene kao da Marx ovdje na viskom nivou apstrakcije želi opisati historijsku pojavu novca, polazeći od jednostavne razmjene proizvoda. U tom bi slučaju, međutim, njegova tvrdnja da postiže nešto što buržoaska ekonomska teorija nije ni pokušala bila krajnje pretjerana. Jer već u Marxovo vrijeme takve su apstraktno-historijske skice spadale u standardni repertoar ekonomista.²⁸

---

27 Analizu oblika vrijednosti Marx daje u obuhvatnoj trećoj glavi prvog poglavlja (ili odjeljka) prvog toma *Kapitala*.

28 I mnogi uvodi u *Kapital* analizu oblika vrijednosti shvaćaju na takav apstraktno-historijski način i time promašuju jezgru Marxova argumenta. Tako primjerice Haug (1989, str. 151) "stvarnim historijskim razvojem" suprotstavlja analizu oblika vrijednosti koja "zakon razvoja oblika vrijednosti izolira u laboratorijski čistom obliku", čime se ujedno afirmativno izjašnjava i o Engelsovoj formuli, prema

Sjetimo se, međutim, da je Marx već u prvoj rečenici *Kapitala* razjasnio da ne misli analizirati pretkapitalističku robu, nego robu u kapitalizmu (usp. početak poglavlja 3.1). Iz toga jasno proizlazi da ni sada pod "postajanjem" ne misli na *historijski nastanak novca*, nego na *pojmovni odnos razvoja*: ne zanima ga povijesni razvoj novca (čak ni u nekom vrlo apstraktnom smislu), nego pojmovna rekonstrukcija veze između "jednostavnog oblika vrijednosti" (roba svoju vrijednost izražava u drugoj robi) i "novčanog oblika". A to nije historijska veza, nego veza unutar *suvremenog kapitalizma*. Općenitije rečeno, radi se o pitanju je li novac u društvu temeljenom na robnoj proizvodnji samo praktično pomoćno sredstvo (bez kojega bi zapravo i mogli) ili novac u njemu doista predstavlja *nužnost*.

U Marxovo vrijeme to pitanje nije bilo samo od znanstvenog interesa. Različita socijalistička strujanja težila su, kao alternativni kapitalizmu, društvu u kojemu bi doduše i dalje postojala privatna robna proizvodnja, ali bi novac bio ukinut ili zamijenjen bonovima za određena dobra ili certifikatima koji bi navodili odrađenu satnicu. Dokaz da robnu proizvodnju i novac nije moguće razdvojiti trebao je poslužiti i kao kritika tih strujanja.

Pri svojoj analizi novca, Marx argumentira u tri koraka. (1) U prvom koraku *formalnoanalitički* (zanemarujući vlasnike robe analizira formalna određenja) razvija *opći ekvivalentski oblik* (odnosno *novčani oblik*). (2) Zatim prelazi na *aktivnosti vlasnika robe*: stvarni novac, koji mora odgovarati određenjima općeg ekvivalentskog oblika, nastaje tek na temelju tih aktivnosti. (3) I naposljetku razvija različite funkcije koje novac poprima unutar "jednostavne cirkulacije" (tj. cirkulacije ili prometa roba uz apstrahiranje od kapitala).

Građanska ekonomija tretman novca obično počinje s nabranjem različitih funkcija novca. Da novac uopće postoji objašnjava se time da bi bez novca bilo prilično teško organizirati razmjenu, tj. objašnjenje se izvodi na razini djelovanja vlasnika robe. Formalnoanalitička razmišljanja o vezi između vrijednosti i oblika vrijednosti kod građanske ekonomije ne nalazi-

---

kojoj logičko (pojmovni razvoj) predstavlja samo od smetnji slučajnosti očišćeno historijsko (usp. poglavlje 2.1 o problemu Engelsova čitanja Marxa). Između ostalog i o toj točki sporili smo se Haug i ja u raspravi u časopisu *Argument*, usp. Haug (2003a, b), Heinrich (2003; 2004). (Prijevod rasprave između Hauga i Heinricha iz *Argumenta* dostupan je u: *3k: kapital, klasa, kritika*, br. 1, str. 7-107, 2014. – nap. ur.)

mo nigdje, a upravo to je "geneza" o kojoj je Marx u gore navedenom citatu govorio.

No i mnogi marksisti imaju poteškoća s razumijevanjem Marxove analize. Supstancijalističke interpretacije u pravilu stavljaju težište, slično građanskoj ekonomiji, na funkcije novca, a s pojmovnim razvojem novčanog oblika i novca ne znaju što bi radili. Ali i ne-supstancijalistički interpretatori ignoriraju često razlike između prvog i drugog koraka (pojmovni razvoj novčanog oblika, pojmovni razvoj novca). S prvim korakom ćemo se baviti u ovom paragrafu, s drugim i trećim korakom u sljedećim paragrafima.

Marx analizu oblika vrijednosti započinje s analizom "jednostavnog, pojedinačnog ili slučajnog oblika vrijednosti". To je izraz vrijednosti jedne robe u drugoj:

x robe A vrijedi y robe B

ili Marxov najpoznatiji primjer:

20 aršina platna vrijedi 1 kaput

Vrijednost platna treba biti izražena, kaput služi kao sredstvo izraza vrijednosti platna. Te dvije robe, dakle, u izražavanju vrijednosti igraju potpuno različite uloge, koje Marx označava različitim pojmovima. Vrijednost prve robe (platna) izražava se kao "relativna vrijednost" (tj. u odnosu na nešto drugo); ona se nalazi u relativnom obliku vrijednosti. Druga roba (kaput) služi kao "ekvivalent" za vrijednost prve robe; ona se nalazi u ekvivalentskom obliku vrijednosti.

U jednostavnom izrazu vrijednosti moguće je izraziti uvijek samo vrijednost jedne jedine robe: samo vrijednost platna se izražava – kao određena količina kaputa. Nasuprot tome, vrijednost kaputa se ne izražava. Međutim, izraz vrijednosti "20 aršina platna vrijedi 1 kaput" uključuje i inverziju "1 kaput vrijedi 20 aršina platna". Sada se kaput nalazi u *relativnom obliku vrijednosti*, a platno u *ekvivalentskom obliku vrijednosti*.

Na pojedinačnoj upotrebnoj vrijednosti vrijednost nije moguće zahvatiti, predmetni oblik dobiva tek u izrazu vrijednosti: roba koja se nalazi u ekvivalentskom obliku (roba B) sada vrijedi kao otjelovljenje vrijednosti

robe koja se nalazi u relativnom obliku vrijednosti (roba A). Promatrana izolirano i druga je roba jednako tako upotrebna vrijednost kao i prva. *Unutar izraza vrijednosti* druga roba, koja se nalazi u ekvivalentskom obliku, igra međutim specifičnu ulogu. Ona ne važi samo kao određena upotrebna vrijednost, nego je njezino tijelo upotrebne vrijednosti ujedno neposredno otjelovljenje vrijednosti: "u odnosu vrednosti u kome je kaput ekvivalent za platno, kaputski oblik važi kao oblik vrednosti" (MED 21, str. 57).

Samo zato što vrijednost poprima oblik jednog kaputa, vrijednost platna dobiva predmetni oblik, njena vrijednost postaje opipljiva, vidljiva, mjerljiva kao određena količina kaputa. Marx rezultat sažima na sljedeći način: "Unutrašnja suprotnost između upotrebne vrednosti i vrednosti, skrivena u robi, predstavlja se, dakle, spoljašnjom suprotnošću, tj. odnosom dveju roba, u kojem ona čiju vrednost valja izraziti važi neposredno samo kao upotrebna vrednost, a, naprotiv, ona druga *kojom* se vrednost izražava, neposredno samo kao razmenska vrednost." (MED 21, str. 65)

Vrijednost je nešto čisto društveno, ona izražava *jednako važenje* dvaju potpuno različitih radova, dakle određeni *društveni odnos*. Taj društveni odnos u ekvivalentskom obliku poprima lik jedne stvari, u našem se primjeru čini da je vrijednost neposredno identična s kaputom. Kaput doduše važi za otjelovljenje vrijednosti, ali je to samo unutar izraza vrijednosti. Da kaput unutar izraza vrijednosti ima druge značajke nego izvan njega, kod kaputa je još transparentno, no kod novca to više nije tako.

Jednostavni oblik vrijednosti doduše predmetno izražava vrijednost robe A, čini je opipljivom i mjerljivom, no on je ipak još uvijek nedostatan, jer robu A stavlja samo u odnos s *jednom jedinom* robom, robom B, ali još ni približno sa svim drugim robama.

Razmotrimo li sada odnos vrijednosti robe A (ovdje platna) sa svim drugim robama, onda dobivamo "totalni ili razvijeni oblik vrijednosti":

20 aršina platna vrijedi 1 kaput,
20 aršina platna vrijedi 10 funti čaja,
20 aršina platna vrijedi 40 funti kave itd.

Vrijednost platna sada je stavljena u odnos s cjelokupnim robnim svijetom (a ne više samo s jednom jedinom robom) a istovremeno postaje očito da je

vrijednost robe indiferentna prema posebnom obliku upotrebne vrijednosti u kojemu se pojavljuje: kao otjelovljenje vrijednosti platna može poslužiti kaput, ali i čaj i kava itd. Vrijednost platna ostaje ista, neovisno o tome prikazuje li se u kaputu ili kavi. Time postaje jasno i to da kvantitativni razmjenski odnos nipošto nije slučajan, što se kod jednostavnog oblika vrijednosti još nije moglo vidjeti.

No i razvijeni oblik vrijednosti je nedostatan: izraz vrijednosti robe A nije dovršen i nikad ne dolazi do kraja. Osim toga, i izrazi vrijednosti su potpuno različiti, imamo mnogo posebnih ekvivalentskih oblika koji se uzajamno isključuju.

Totalni oblik vrijednosti nije ništa drugo nego niz jednostavnih oblika vrijednosti. Svaki pojedinačni od tih oblika vrijednosti sadrži međutim i svoju inverziju. Izokrenemo li niz jednostavnih oblika vrijednosti, dobivamo "opći oblik vrijednosti":

1 kaput vrijedi	}	20 aršina platna
10 funti čaja vrijedi		
20 funti kave vrijedi		

Vrijednost roba sada je izražena *jednostavno* i *jedinstveno* jer jedna jedina roba, "opći ekvivalent", služi kao izraz vrijednosti za sve ostale. Time taj oblik obavlja nešto presudno: "Kao nešto jednako platnu sada se vrednost svake robe razlikuje ne samo od njene vlastite upotrebne vrednosti, već od svake upotrebne vrednosti, te je baš time izražena kao ono što je njoj zajedničko sa svima ostalim robama. *Zbog toga tek ovaj oblik stvarno i dovodi robe u uzajamni odnos kao vrednosti.*" (MED 21, str. 69; kurziv M.H.)

Predmetnost vrijednosti nije svojstvo koje pripada pojedinačnoj robi, nego je društvenog karaktera, jer izražava odnos pojedinačne robe (odnosno individualnog rada koji je proizvodi) s ukupnim robnim svijetom (odnosno s ukupnim društvenim radom). Vrijednost stoga čini nužnim ne samo neki *predmetni* oblik vrijednosti, nego čini nužnim oblik vrijednosti koji izražava taj društveni karakter, a to uspijeva tek s *općim oblikom vrijednosti*.

Specifična društvenost općeg oblika vrijednosti očituje se u još jednom svojstvu, koje opći oblik vrijednosti razlikuje i od jednostavnog i od razvijenog oblika vrijednosti. Kod ta dva oblika vrijednosti "takorekuć

je privatna stvar svake robe da si daje oblik vrijednosti". No sada stvar stoji drugačije: "opšti oblik vrednosti nastaje samo kao zajedničko delo robnog sveta. Izvesna roba dobija opšti izraz vrednosti samo zato što u isto vreme i sve druge robe izražavaju svoju vrednost istim ekvivalentom, a i svaka nova vrsta robe mora ići za njihovim primerom. S tim izlazi na videlo da se i vrednosna predmetnost roba *može da izrazi samo njihovim svestranim društvenim odnosom*, jer je ona samo 'društveno postojanje' tih stvari, pa zbog toga mora i njihov oblik vrednosti da bude oblik od društvene važnosti." (MED 21, str. 69-70; kurziv M.H.)

Ono što ovdje izbija na vidjelo nije nešto što je očito za svakodnevnu svijest, nego je tek rezultat znanstvene analize: *društvenost vrijednosti* izražava se u specifično *društvenom* obliku vrijednosti.

Vrijednosti i veličina vrijednosti – koje zapravo nisu svojstva pojedinačne robe – sada se uz pomoć *općeg ekvivalenta* daju izraziti kao da su takva jednostavna svojstva. Kvalitativno: vrijednost kaputa (čaja, kave itd.) postoji u njihovoj jednakosti s platnom kvantitativno: vrijednost jednog kaputa (10 funti čaja, 20 funti kave) je 20 aršina platna.

Novčani oblik se od općeg oblika vrijednosti razlikuje samo u tome da je ekvivalentni oblik "društvenom navikom" (MED 21, str. 73) definitivno srastao sa specifičnim naturalnim oblikom jedne robe (povijesno je to bilo zlato, a u manjem opsegu i srebro). Ta roba time postaje "novčanom robom".

Referiranje na "društvenu naviku" pokazuje da se s novčanim oblikom već nalazimo na razini djelovanja vlasnika roba. O vlasnicima robe dosad nije bila riječ. Promatrali smo *robnii oblik* proizvoda rada i *razmjenske odnose roba*, ali ne *činove razmjene vlasnika robe*.

3.6 NOVAC I PROCES RAZMJENE (DJELOVANJE VLASNIKA ROBA)

Marx se eksplicitno bavi vlasnicima roba i njihovim djelovanjem tek u drugom poglavlju *Kapitala*: kao vlasnici robe osobe su samo reprezentanti roba, stoga je prvo trebalo istražiti robu.

Promatra li se samo razmjenski odnos roba, onda svakoj robi druga roba s kojom se razmjenjuje postaje javni oblik njene vrijednosti. Vlasnik

robe međutim svoju robu ne želi razmijeniti za bilo koju drugu robu, nego za vrlo određenu robu: vlastita roba za njega nije upotrebna vrijednost, njena razmjena tek mu treba osigurati upotrebnu vrijednost koja mu treba. Vlasnik robe svoju robu dakle želi tretirati kao opći ekvivalent, ona bi trebala biti *neposredno razmjenjiva* za svaku drugu robu. Pošto to međutim svaki vlasnik robe želi za vlastitu robu, nijedna roba nije opći ekvivalent. Time vlasnici roba u procesu razmjene stoje pred prividno nerješivim problemom. *Faktičko* rješenje Marx sažima na vrlo pregnantan način: "U svojoj nedoumici, naši vlasnici roba misle kao Faust. U početku beše delo. Oni su, dakle, već delali pre no što su počeli misliti. Zakoni robne prirode sprovedoše se u prirodnom nagonu vlasnika roba. Svoje robe mogu oni dovoditi u uzajamni odnos kao vrednosti, pa, sledstveno, kao robe samo ako ih dovode u odnos suprotnosti prema ma kojoj drugoj robi kao opštem ekvivalentu. To je pokazala analiza robe [tj. analiza oblika vrijednosti u prvom poglavlju, kojom smo se bavili u prethodnom dijelu. M.H.]. *Ali samo akcija društva može neku određenu robu učiniti opštim ekvivalentom.* Stoga društvena akcija svih drugih roba isključuje neku određenu robu u kojoj one svestrano prikazuju svoje vrednosti. Time prirodni oblik te robe postaje ekvivalentskim oblikom koji važi u čitavom društvu. Funkcija opšteg ekvivalenta postaje putem društvenog procesa specifičnom društvenom funkcijom isključene robe. Tako ona postaje novac." (MED 21, str. 87; kurziv M.H.)

Analiza robe pokazala je nužnost općeg ekvivalentskog *oblika*. Da bi se prema stvarima doista odnosili kao prema robama, tj. da bi stvari kao vrijednosti stavili u odnos, vlasnici robe svoju robu stoga *moraju* staviti u odnos s nekim općim ekvivalentom. Njihova "društvena akcija" dakle neku robu mora pretvoriti u opći ekvivalent, a time u stvarni "novac".

Osobe koje razmjenjuju u svome su djelovanju doduše slobodne, ali kao *vlasnici robe* moraju slijediti "zakone robne prirode". Kao što je Marx primijetio već u predgovoru *Kapitalu*, osobe se pojavljuju "samo ukoliko su one oličenje ekonomskih kategorija" (MED 21, str. 17). Započne li se analiza djelovanjem i sviješću vlasnika roba, onda se društvenu vezu koju tek treba objasniti već pretpostavlja. Zbog toga je bilo potrebno da Marx u svom prikazu razlikuje formalna određenja robe od djelovanja vlasnika robe i isprva ta formalna određenja prikazuje kao takva, jer predstavljaju zadane

pretpostavke djelovanja i razmišljanja vlasnika robe – koje oni onda međutim svojim djelovanjem uvijek iznova reproduciraju (usp. poglavlje 3.2).

Stvarni novac doduše rezultira iz djelovanja vlasnika roba, ali on nipošto ne počiva na prešutnom ugovoru, kao što je to vjerovao John Locke, jedan od najvažnijih filozofa ranog građanstva. Novac se ne uvodi čak ni svjesnom kalkulacijom, što pretpostavljaju oni ekonomisti koji smatraju da se novac koristi kako bi se pojednostavilo razmjenu. Vlasnici robe, naglašava Marx, "već su djelovali prije nego što su mislili", njihovo djelovanje je *moralo* kao rezultat imati pojavu novca – jer drugačije robe nije uopće moguće staviti u uzajaman odnos kao vrijednosti.²⁹

Novac dakle nipošto nije samo pomoćno sredstvo razmjene na praktičnoj razini, a na teorijskoj razini samo privjesak teorije vrijednosti. Štoviše, Marxova teorija vrijednosti je *monetarna teorija vrijednosti*: bez oblika vrijednosti robe se ne mogu kao vrijednosti odnositi jedna prema drugoj, a tek novčani oblik predstavlja vrijednosti primjeren oblik vrijednosti. "Supstancijalistička" shvaćanja vrijednosti, koja vrijednost žele fiksirati na pojedinačnoj stvari, nasuprot tome su predmonetarne teorije vrijednosti. Misle da vrijednost mogu razviti bez referiranja na novac. Predmonetarna je i rasprostranjena "marksistička" teorija vrijednosti, koja vjeruje da je vrijednost već gotovo određena "društveno potrebnim radnim vremenom".³⁰

3.7 FUNKCIJE NOVCA, NOVČANA ROBA I SUVREMENI MONETARNI SUSTAV

Marx je razlikovao tri temeljne funkcije novca koje proizlaze iz "jednostavne cirkulacije" robe i novca. Promatra li se ukupni proces kapitalističke proizvodnje i reprodukcije, treba dodati još nekoliko funkcija novca (usp. poglavlje 8).

Prva funkcija novca sastoji se u tome da fungira kao opća mjera vrijednosti za robe – vrijednost robe izražava se kao određena kvantiteta novca.

---

29 Tek pošto je novac razvijen kao nužan (iako nesvjestan) rezultat djelovanja vlasnika robe, možemo se dati u potragu za povijesnim procesima koji su taj rezultat proizveli: za kategorijalnim razvojem kod Marxa slijedi kratka skica povijesne pojave novca (MED 21, str. 88-90).

30 Pogotovo je Hans-Georg Backhaus 1970-ih istaknuo monetarni karakter Marxove teorije vrijednosti i time značajno utjecao na "Novo čitanje Marxa" o kojemu je bila riječ u poglavlju 1.3.

Robe su vrijednosti kao "kristali" njima zajedničke supstancije, apstraktnog rada. Nije dakle novac taj koji robe čini usporedivima, nego taj zajednički odnos prema apstraktnom radu. Marx stoga primjećuje: "Novac kao mera vrednosti nužan je oblik u kome se ispoljava ona mera vrednosti koja se nalazi u samoj robi – radno vreme." (MED 21, str. 93)

Time se međutim odmah postavlja pitanje zašto vrijednost nije moguće odmah mjeriti u radnom vremenu, odnosno zašto novac neposredno ne reprezentira radno vrijeme. Marx se tim pitanjem u *Kapitalu* bavi samo vrlo kratko u jednoj fusnoti i čitatelje upućuje na svoj raniji spis *Prilog kritici političke ekonomije* iz 1859. Tamo je napisao: "Robe su neposredno proizvodi izoliranih nezavisnih privatnih radova koji se svojim otuđivanjem u procesu privatne razmjene moraju potvrditi kao opći društveni rad ili drugim riječima, rad na bazi robne proizvodnje *postaje društveni rad tek svestranim otuđivanjem individualnih radova.*" (MED 20, str. 382; kurziv M.H.)

Ono što se može mjeriti satom uvijek je samo prije razmjene utrošeni privatni rad. Kao što smo primijetili već u dijelu o apstraktnom radu, tek se u razmjeni može pokazati koliko je od tog privatno utrošenog rada doista stvaralo vrijednost, pa time važi i kao dio društvenog radnog vremena. Radno vrijeme koje stvara vrijednost (ili količina apstraktnog rada) ne može se mjeriti *prije* nego samo *u* razmjeni – a kada vrijednosti svih roba treba staviti u odnos, onda je to mjerenje moguće samo posredstvom novca. Stoga Marx može govoriti o novcu kao "nužnom" pojavnom obliku imanentne mjere vrijednosti, radnog vremena: radno vrijeme koje stvara vrijednost nije moguće mjeriti drugačije nego novcem.³¹

Izraz vrijednosti neke robe u novcu njezina je *cijena*. Da bi se navela cijena neke robe doduše mora biti poznato što fungira kao novac (zlato, srebro, papirnata novčanica itd.), no novac ne mora biti prisutan realno (pored robe), novac ovdje važi samo kao "zamišljen[i] ili ideeln[i]" novac (MED 21, str. 94).

Veličina vrijednosti robe izražava se u cijeni – a to je ujedno jedina mogućnost kako se veličina vrijednosti može izraziti. Promijeni li se veličina vrijednosti robe, stoji li individualno utrošeni rad u novom odnosu s ukup-

---

31

U *Prilogu kritici političke ekonomije* novac čak naziva "neposredni[m] oblik[om] postojanja" apstraktnog rada (MED 20, str. 360).

nim društvenim radom, onda se mijenja i cijena robe. Obrnuto međutim ne vrijedi: niti je svaka cijena izraz veličine vrijednosti, niti svaka promjena cijene označava promjenu veličine vrijednosti.

Cijenu mogu imati i stvari "bez vrijednosti", tj. stvari koje nisu proizvod "apstraktnog rada". Pritom može biti riječ o ekonomski irelevantnim stvarima (npr. cijena aristokratske titule), ali i o prilično relevantnima (npr. cijena neke opcije kupnje dionica, što je cijena za pravo na obavljanje kupnje neke dionice pod garantiranim uvjetima).

Promjena cijene *pojedinačne* robe može označavati promjenu njene veličine vrijednosti, ali može označavati i samo posebno povoljne ili nepovoljne okolnosti (privremene promjene odnosa ponude i potražnje) u kojima se roba privremeno prodaje. Istovremena promjena cijene *svih* roba, tj. promjena *nivoa cijena*, u pravilu ne označava promjenu svih veličina vrijednosti, nego promjenu vrijednosti novca: devalvacija novca odražava se u općem rastu cijena (inflacija), rastuća vrijednost novca u padu cijena (deflacija).

U nastavku će se u pravilu pretpostavljati da se roba "prodaje po svojoj vrijednosti". Time se misli na to da su cijene robe adekvatan izraz njene vrijednosti i da ćemo zanemariti privremene oscilacije. U poglavlju 7.2 ćemo međutim vidjeti da se u normalnim kapitalističkim okolnostima robe ne razmjenjuju po svojoj vrijednosti, tj. da normalne cijene nisu samo izraz veličine vrijednosti robe.

Druga funkcija novca je njegova funkcija kao sredstva cirkulacije koje posreduje stvarnu razmjenu roba. U procesu razmjene vlasnik robe A (npr. tkalac koji proizvodi platno), koja za njega nije upotrebna vrijednost, želi je pretvoriti u robu B (npr. stolicu), čija upotrebna vrijednost ga zanima. Prodaje platno za 20 eura i zatim s tih 20 eura kupuje stolicu. Marx taj proces opisuje kao "metamorfozu robe" (za tkalca se platno pretvorilo u stolicu).

Materijalni sadržaj te metamorfoze jest zamjena jedne upotrebne vrijednosti drugom. Marx u tom kontekstu govori i o "društvenom metabolizmu". *Rezultat* je isti kao kod jednostavne razmjene proizvoda u kojemu se razmjenjuje platno za stolicu. No *oblik* tog procesa je potpuno drugačiji, a te razlike u obliku su ovdje presudne.

Metamorfoza robe se za razliku od razmjene proizvoda posreduje novcem, taj proces ima oblik roba-novac-roba (R-N-R), ili konkretno za tkalca: platno-novac-stolica.

Ono što je pritom za tkalca prvi čin procesa, R-N, preobrazba platna u novac, za vlasnika novca koji kupuje njegovo platno predstavlja dovršetak metamorfoze njegove robe. Kupnja stolice za tkalca predstavlja dovršetak metamorfoze njegove izvorne robe, dok za stolara koji stolicu prodaje taj čin predstavlja početak metamorfoze robe.

Metamorfoze roba su zamršene i beskonačne: u svojoj ukupnosti predstavljaju *robnu cirkulaciju*. Jednostavna razmjena proizvoda – upotrebna vrijednost za upotrebnu vrijednost – nasuprot tome predstavlja samo stvar između dva aktera, koja se završava već s tim jednim činom razmjene. Robna cirkulacija i razmjena proizvoda stoga su bitno različite.

Da se kod robne cirkulacije (za razliku od jednostavne razmjene proizvoda) veza pojedinačnih činova uspostavlja preko novca povratno znači da u posredničkom ulasku novca leži i mogućnost prekida te veze. Ako tkalac proda svoje platno ali se odluči zadržati novac, a ne kupiti nešto za nj, onda se time ne prekida samo metamorfoza njegove vlastite robe, platna, nego se prekida i metamorfoza neke druge, tuđe robe (npr. stolice). U posredovanju društvenog metabolizma novcem stoga uvijek leži i mogućnost njegova prekida, a time i *krize*. Da bi puka *mogućnost* krize postala *stvarnom* krizom, potrebne su međutim i neke dodatne okolnosti (usp. poglavlje 9).

Metamorfoza robe, R-N-R, započinje i završava s robom iste vrijednosti, ali s drugom upotrebnom vrijednošću. Roba kreće od vlasnika robe i vraća mu se ponovno u drugom obliku; utoliko roba opisuje *kružni tok*. Novac koji to kruženje posreduje sam ne opisuje kružni tok, nego slijedi orbitu između različitih vlasnika robe. Kod prvog čina R-N vlasnik robe doduše prima novac, ali samo kako bi ga (u uvjetima normalne robne cirkulacije) ponovno potrošio i izvršio završni čin N-R. U svojoj funkciji sredstva cirkulacije novac neprestano ostaje u sferi cirkulacije. Pošto vlasnici robe ciljaju samo na robu koju za novac mogu kupiti, za cirkulaciju je dovoljan i simbolički novac, kao puko sredstvo cirkulacije novac može biti zamijenjen "znakom vrijednosti" koji sam nema nikakvu vrijednost (poput papirnatog novca).

Tek u svojoj *trećoj funkciji* novac fungira kao *stvaran novac*: kao mjera vrijednosti novac ne mora biti stvarno prisutan, dovoljan je idealni novac; kao *sredstvo cirkulacije* novac doduše mora biti stvarno prisutan, ali je dovoljan i simbolički novac. Tek kao jedinstvo mjere vrijednosti i sredstva cirkulacije novac je *stvarni novac*, tj. *samostalni lik vrijednosti*, što uključuje niz novih određenja.

Dok pojedinačne robe u svom materijalnom postojanju predstavljaju određenu upotrebnu vrijednost, dok se njihova vrijednost ("apstraktno bogatstvo") na njima može samo zamisliti, stvarni je novac "materijalno postojanje *apstraktnog bogatstva*" (MED 20, str. 411). Ono što fungira kao novac u svom neposrednom materijalnom postojanju važi kao predmet vrijednosti (*Wertding*). Kao takvog ga je moguće razmijeniti za bilo koju robu, pretvoriti u bilo koju upotrebnu vrijednost. Stvarni je novac "*stoga materijalni predstavnik materijalnog bogatstva*" (ibid.).

Stvarni novac, tj. novac kao samostalni lik vrijednosti, ima i vrlo određene dodatne funkcije. Fungira kao blago, kao sredstvo plaćanja i kao svjetski novac.

Kao *blago* novac se uklanja iz cirkulacije. Više nema zadatak posredovati robnu cirkulaciju, nego egzistirati kao samostalan lik vrijednosti izvan cirkulacije. Kako bi se stvorilo blago, prodaje se, a zatim se ne kupuje. Svrha prodaje bila je zadržati novac kao samostalni lik vrijednosti. Kako s kupnjom ne bi morao čekati dok ne proda vlastitu robu (ili kako bi se osigurao za slučaj neuspješne prodaje), svaki vlasnik robe mora raspolagati manjim ili većim blagom.

Kao samostalni lik vrijednosti novac nastupa i u funkciji kao *sredstvo plaćanja*. Kada se kod kupnje neke robe ne plaća odmah, nego tek kasnije, onda se kupac pretvara u dužnika, a prodavač u vjerovnika. Novac ovdje ne fungira kao sredstvo cirkulacije koje posreduje u nekoj kupnji, nego kao sredstvo plaćanja koje kupnju koja se već dogodila dovršava. (Izraz sredstvo plaćanja samo se kod Marxa koristi u tom smislu; u svakodnevici i u ekonomskoj znanosti sav novac koji se koristi za plaćanje neke kupnje naziva se sredstvom plaćanja, bez obzira na to plaća li se odmah ili kasnije.) Kada se novac koristi kao sredstvo cirkulacije, onda je vlasnik robe prvo prodao svoju robu, dakle obavio čin R-N. Zatim kupuje, vrši čin N-R. Kod upotrebe novca kao sredstva plaćanja, redosljed tih činova se izokreće: vlasnik robe

prvo kupuje, zatim prodaje kako bi stekao novac za izvršenje svoje obaveze plaćanja. Steći novac kao samostalan lik vrijednosti sada postaje svrhom prodaje.

Kao *svjetski novac*, novac fungira na svjetskom tržištu. Tamo opet može biti korišten kao sredstvo cirkulacije, kako bi posredovao u nekoj kupnji; kao sredstvo plaćanja, kako bi je dovršio; ili kao "apsolutno društveno ovaploćenje bogatstva uopšte" (MED 21, str. 134), kada se ne radi o kupnji ili plaćanju, nego o prenošenju bogatstva iz jedne zemlje u drugu (primjerice nakon rata).

Marx u *Kapitalu* pretpostavlja da novac uvijek mora biti vezan za neku određenu robu. U Marxovo vrijeme zlato je igralo ulogu "novčane robe". No u praksi i tada je cirkuliralo vrlo malo zlata, manji iznosi su plaćani srebrnim i bakrenim kovanicama, veći su plaćani "novčanicama". Novčanice su izvorno izdavale pojedinačne banke, koje su obećavale da će ih na zahtjev isplatiti u zlatu. Naposljetku su novčanice počele izdavati samo centralne banke, koje su isto obećavale isplatu u zlatu. Centralne banke u pravilu nisu smjele izdavati novčanice u količinama koje su htjele, nego su novčanice određenim postotkom morale biti pokrivenne blagom u zlatu koje centralna banka posjeduje. Dakle: zlato gotovo da više nije cirkuliralo, ali je papirnati novac u cirkulaciji bio *predstavnik zlata*.

Krajem Drugog svjetskog rata u Bretton Woodsu (SAD) je dogovoren međunarodni valutni sistem koji je i dalje počivao na zlatu kao novčanoj robi. No zlatom je bio pokriven samo američki dolar: 35 dolara odgovaralo je jednoj unci zlata. Ostale su valute trebale stajati u fiksnom tečaju s dolarom. Ipak, obaveza isplate dolara u zlatu nije vrijedila za privatne osobe, nego samo za državne centralne banke. No krajem 1960-ih je postalo jasno da cirkuliraju toliko goleme količine dolara da je obaveza isplate u zlatu postala fiktivna. Početkom 1970-ih obaveza isplate dolara u zlatu stoga je i formalno ukinuta, kao i fiksni tečajevi među valutama.

Od tog vremena više ne postoji roba koja bi na nacionalnoj ili međunarodnoj razini igrala ulogu novčane robe. Kao novac sada fungira papirnati novac koji izdaju državne centralne banke, a više ne postoji ništa za što bi se taj papirnati novac mogao zamijeniti. Naravno, moguće je kupiti zlato s

njim, ali zlato je sada roba poput srebra ili željeza, ni pravno ni faktički više ne igra posebnu ulogu novčane robe.

Sam Marx doduše nije mogao zamisliti kapitalistički novčani sustav bez novčane robe, no to nipošto ne proizlazi iz njegove analize robe i novca. U okviru analize oblika vrijednosti razvio je formalna određenja općeg ekvivalenta, a analiza razmjene je pokazala da vlasnici robe svoju robu doista moraju staviti u odnos s općim ekvivalentom. Da opći ekvivalent nužno mora biti roba Marx međutim nije pokazao, nego pretpostavio. Što točno služi kao opći ekvivalent (da li je riječ o robi ili o pukom papirnatom novcu) na razini jednostavne cirkulacije uopće još nije moguće odrediti (usp. iscrpnije na tu temu: Heinrich 1999, str. 233 i dalje). Tek kada budemo promatrali kapitalistički kreditni sustav, postat će jasno (usp. poglavlje 8.2) da je postojanje novčane robe tek povijesno prijelazno stanje, ali da ne odgovara "kapitalističkom načinu proizvodnje u idealnom presjeku" koji je Marx htio analizirati (usp. poglavlje 2.1).

3.8 "TAJNA" ROBNOG I NOVČANOG FETIŠIZMA

Posljednji odjeljak prvog poglavlja *Kapitala* nosi naslov "Fetiški karakter robe i njegova tajna". Govor o "robnom fetišu" danas je prilično rasprostranjen, no pritom se ne misli uvijek na ono na što je Marx mislio u *Kapitalu*. Marx pod robnim fetišom nipošto ne misli na to da je ljudima u kapitalizmu konzumacija previše važna ili da od posjedovanja određenih roba, koje funkiraju kao statusni simboli, prave fetiš. Ne radi se ni o fetišizmu marki ili brendova. Iza posjedovanja skupih roba kao statusnih simbola ne čuči nikakva "tajna" koju bi tek trebalo odgonetnuti.

Često se robnii fetišizam karakterizira isključivo time da se društveni odnosi ljudi pojavljuju kao odnosi između stvari (odnosi onih koji razmjenjuju pojavljuju se kao odnosi vrijednosti razmijenjenih roba), tako da društveni odnosi prividno postaju materijalnim svojstvima. Ostane li se na takvom određenju, fetišizam se čini pukom zabludom: ljudi proizvodima svoga rada pripisuju lažna svojstva i ne vide da iza odnosa između stvari "u stvarnosti" stoje odnosi između ljudi. Fetišizam bi tada bio oblik "lažne svijesti" koja

"stvarne odnose" samo zamagljuje.³² Ako bi to doista bilo tako, onda bi s prosvjećivanjem ljudi o stvarnom stanju stvari morala nestati i ta "lažna svijest". U tako reduciranom shvaćanju robnog fetišizma gube se međutim važne poante Marxova istraživanja. Stoga ćemo se u ovom dijelu baviti vrlo detaljno Marxovom argumentacijom. Za bolji pregled, argumentacija je strukturirana u paragrafe označene abecednim redom od a) do i).³³

a) Prvo treba postaviti pitanje gdje je ta "tajna" o kojoj Marx govori u naslovu odjeljka, koju treba odgonetnuti, uopće locirana. Uvodno, Marx o tome kaže: "Na prvi pogled roba izgleda stvar sama po sebi razumljiva, trivijalna. *Iz njene analize* izlazi da je ona veoma vraška stvar, puna metafizičkih domišljanja i teoloških mušica." (MED 21, str. 73; kurziv M.H.)

Roba dakle nije "vraška" za svakodnevno shvaćanje, vraška i tajnovita postaje tek kao rezultat (dosad obavljene) analize. Stol je primjerice "ordinarna čulna stvar. Ali čim istupi kao roba, pretvara se u stvar *čulno natčulnu*" (ibid.; kurziv M.H.).

Za svakodnevno shvaćanje stol je određena upotrebnost. Kao roba osim toga posjeduje i određenu vrijednost. Ni jedno ni drugo za svakodnevnu svijest ne posjeduje ništa tajnovito. I da veličina vrijednosti ovisi o količini utrošenog radnog vremena može se prihvatiti ili osporavati, no sam sadržaj te tvrdnje time nipošto ne postaje misteriozan. "Čulno natčulni" karakter robe pokazuje tek analiza: ona je pokazala da predmetnost vrijednosti robe uopće nije moguće zahvatiti na samoj robi (utoliko je "natčulna", "avetinjska predmetnost"), nego samo na drugoj robi koja važi za neposredno otjelovljenje vrijednosti. Jednako neuhvatljiva kao predmetnost vrijednosti pokazala se supstancija vrijednosti – apstraktni rad. Analiza je dakle na svjetlo iznijela cijeli niz začudnih rezultata.

---

32 "Ideologija", pojam koji Marx u *Kapitalu* rabi krajnje rijetko, često se shvaća kao takva "lažna svijest" u koju bi onda spadao i fetišizam. Kričička analiza odnosa između ideologije i fetišizma može se naći kod Dimoulis/Milios (1999).

33 U poglavlju 1.3 spomenuto je da je mladi Marx kapitalizam shvaćao kao "otuđenje" od "ljudske biti". Analizu robnog fetišizma neki su autori shvatili kao nastavak teorije otuđenja. Međutim, pri pažljivijem čitanju lako se da ustanoviti da se Marx u analizi robnog fetišizma ni na jednom mjestu ne referira na bilo kakvu "ljudsku bit".

b) Marx se sada pita: "Iz čega, onda, potiče zagonetni karakter proizvoda rada čim on uzme oblik robe?" (ibid.), a kao odgovor formulira: "Očevidno iz samog ovog oblika. Jednakost ljudskih radova dobija konkretan oblik jednake predmetnosti vrednosti proizvoda rada, merenje utroška ljudske radne snage njegovim vremenskim trajanjem dobija oblik veličine vrednosti proizvoda rada, naposljetku, uzajamni odnosi proizvođača u kojima dejstvuju društvene odredbe njihovih radova, dobijaju oblik društvenog odnosa proizvoda rada. To znači da se tajanstvenost robnog oblika sastoji prosto u tome što on ljudima *društvene karaktere vlastita njihova rada odražava kao karaktere koji objektivno pripadaju samim proizvodima rada, kao društvena svojstva koja te stvari imaju od prirode*" (MED 21, str. 74; kurziv M.H.).

U svakoj društvenoj proizvodnji temeljenoj na podjeli rada ljudi stoje u određenim odnosima jedni s drugima. U robnoj proizvodnji taj društveni odnos *između ljudi* pojavljuje se kao *odnos između stvari*: nisu ljudi ti koji stoje u odnosima jedni s drugima, nego robe. Njihovi društveni odnosi ljudima se stoga čine "*društvena svojstva koja te stvari imaju od prirode*". Na što se pod tim misli može se demonstrirati na vrijednosti: s jedne strane je jasno da "vrijednost" nije prirodno svojstvo stvari poput težine ili boje, izgleda međutim (za ljude u društvu robne proizvodnje) kao da stvari u društvenom kontekstu *automatski* posjeduju vrijednost i time automatski slijede objektivne zakone kojima se ljudi onda mogu samo podrediti. U uvjetima robne proizvodnje događa se osamostaljenje za koje Marxu na pamet pada samo usporedba s "maglovitim regionima verskog sveta": tamo su proizvodi ljudske glave oni koji se osamostaljuju, u robnom svijetu to su "proizvodi ljudskih ruku": "Ovo ja nazivam fetišizmom, koji prijanja za proizvode rada čim se proizvode kao robe, i koji je zbog toga nerazdvojno skopčan s robnom proizvodnjom." (MED 21, str. 75)

c) Ako fetišizam doista "prianja" uz robe, onda tu mora biti riječ o nečemu što nadilazi puku lažnu svijest, fetišizam onda mora izražavati i neko stvarno stanje stvari. I doista, proizvođači se – u uvjetima robne proizvodnje – ne odnose *neposredno društveno* jedni prema drugima, nego tek u razmjeni stupaju u odnos – i to posredstvom proizvoda svoga rada. Da se njihovi društveni odnosi pojavljuju kao svojstva stvari stoga nipošto nije privid. Onima koji razmjenjuju, piše Marx, "*društveni [se] odnosi njihovih privatnih*

radova prikazuju kao ono što jesu, tj. ne kao neposredno društveni odnosi samih lica u njihovim radovima, već, naprotiv kao, predmetni odnosi među licima, a društveni odnosi među stvarima" (MED 21, str. 75; kurziv M.H.).

Da predmeti u uvjetima robne proizvodnje posjeduju društvena svojstva dakle nipošto nije netočno. Netočno je da ta svojstva posjeduju *automatski*, u *svakom* društvenom kontekstu. Fetišizam se ne sastoji već u tome da se proizvode rada smatra predmetima vrijednosti – u građanskom društvu proizvodi rada, ukoliko se razmjenjuju, doista posjeduju predmetnost vrijednosti – nego u tome da ta predmetnost vrijednosti važi kao samorazumljiva "prirodna nužnost" (MED 21, str. 82).

d) Ono što proizvođače prije svega zanima i mora zanimati jest vrijednost njihove robe. Ona je opipljivi izraz jedne *društvenosti koju ljudi doduše proizvode, ali je ne proziru*: "Prema tome, ne dovode ljudi proizvode svoga rada u uzajamni odnos kao vrednosti zato što u tim stvarima gledaju puke materijalne omotače istovrsnog ljudskog rada. Naprotiv. Time što u procesu razmene izjednačuju svoje raznovrsne proizvode jedan s drugim kao vrednosti, izjednačuju oni i svoje različne radove jedne s drugima kao ljudski rad. *Oni to ne znaju, ali čine to.*" (MED 21, str. 76; kurziv M.H.)

Proizvođači robe svoj društveni odnos upravo *ne* proizvode na temelju određene svijesti o vezi između vrijednosti i rada, nego neovisno o takvoj svijesti. Bilo bi dakle potpuno krivo Marxovu teoriju vrijednosti shvatiti tako da ljudi robe razmjenjuju po određenoj vrijednosti *jer znaju* koliko rada leži u svakom proizvodu. Marx želi pokazati upravo to da ljudi djeluju *bez* svijesti o uvjetima svoga djelovanja.

e) Nesvjesno proizvedeni fetišizam nije samo lažna svijest, nego posjeduje materijalnu silu. Naime, da li će moj individualno utrošeni rad biti priznat kao dio ukupnog društvenog rada i u kojoj mjeri, o tome me (u robnoj proizvodnji) upravo ne izvještava društvo, nego samo vrijednost moje robe u razmjeni. A o toj informaciji ovise moja sreća i nesreća. Veličine vrijednosti robe se međutim "stalno menjaju nezavisno od volje, namere i činjenja razmenjivača. *Sopstveno njihovo društveno kretanje ima za njih oblik kretanja stvari pod čijom kontrolom stoje umesto da oni njih kontrolišu*" (MED 21, str. 76-77; kurziv M.H.).

Vrijednosti roba su izraz nadmoćne društvenosti izvan kontrole pojedinaca. U društvu robne proizvodnje ljudi (i to svi!) doista su pod kontrolom stvari – presudni odnosi vladavine nisu osobni, nego "objektivni". Ta objektivna vladavina, podređenost "objektivnim nužnostima", ne postoji međutim zato što bi stvari posjedovale određene značajke koje onda uzrokuju tu vladavinu ili zato što bi društveno ophođenje to postvareno posredovanje nužno zahtijevalo, nego samo zato što se ljudi na poseban način odnose prema stvarima, naime – kao robama.

f) Da ta objektivna vladavina i postvarenje društvenih odnosa u predmetna svojstva proizlaze iz određenog način ljudskog ponašanja za svakodnevni razum nije vidljivo. Za spontanu svijest "oblici koji proizvodima rada utiskuju žig roba [...] imaju stalnost *prirodnih oblika društvenog života*" (MED 21, str. 77; kurziv M.H.). Ali ne samo svakodnevna svijest, nego i klasična politička ekonomija (i moderna neoklasika) ostaju u okvirima tih oblika. Pritom se međutim ne radi o subjektivnim zabudama pojedinačnih ekonomista. Marx naglašava da i tome u temelju leži određena objektivnost: "takvi oblici sačinjavaju kategorije buržoaske ekonomije. To su oblici mišljenja kakvi *važe u društvu*, dakle *objektivni oblici* mišljenja za odnose proizvodnje ovog historijski određenog društvenog načina proizvodnje, robne proizvodnje." (MED 21, str. 77-78; kurziv M.H.)

Ti "objektivni oblici mišljenja" za pojedinačne ekonomiste konstituiraju ono što im na potpuno samorazumljiv način važi za *neposredno dani predmet* političke ekonomije. Posebno na ovom mjestu postaje jasno na što je Marx mislio u pismu Lassalleu koje smo već citirali u poglavlju 2.2, kada je govorio o "kriti[ci] uz pomoć prikaza": *kritika građanskih kategorija* nije apstraktan znanstveno-teorijski posao, nju od *prikaza proizvodnih odnosa* uopće nije moguće odvojiti.

Različiti smjerovi političke ekonomije ne svađaju se samo o *formalnim određenjima* svoga predmeta, nego i o sadržaju tih formalnih određenja. Marx nasuprot tome daje fundamentalnu kritiku, kritiku koja se tiče samih temelja građanske ekonomije: Marx kritizira oblike koje građanska ekonomija uvijek već *pretpostavlja*: "Politička ekonomija je, istina, makar i nepotpuno, analizovala vrednost i veličinu vrednosti i otkrila sadržinu koja se u ovim oblicima krije. Ali nikad nije ni postavila pitanje zašto ta sadržina uzima onaj

oblik, odnosno zašto se rad predstavlja u vrednosti, a merenje rada njegovim vremenskim trajanjem u veličini vrednosti proizvoda rada." (MED 21, str. 81)

Da predmetnost vrijednosti predstavlja rezultat vrlo specifičnog ljudskog djelovanja, da stvari postaju robom a time i predmetima vrijednosti samo zato što se prema njima odnosimo kao prema robama (privatno ih proizvodimo i onda razmjenjujemo), ta veza nije jasno razvidna ni za svakodnevnju svijest, ni za političku ekonomiju. Oboje u robnom obliku vide "prirodna društvena svojstva proizvoda". Utoliko ne ostaje samo svakodnevna svijest, nego i ekonomska znanost u oblasti fetišizma. Time što fetišizam čini vidljivim, Marx ne daje samo osnove za kritiku svijesti i kritiku znanosti, nego prije svega pokazuje da društveni odnosi nipošto ne moraju biti takvi kakvi jesu: vladavina vrijednosti nad čovjekom nije prirodni zakon društva, nego rezultat određenog ponašanja ljudi, a to se ponašanje – barem u principu – može i promijeniti. Društvo bez robe i novca jest zamislivo.

g) Fetišizam se ne ograničava na robu. Prianja i uz novac. Novac kao *samo-stalni* lik vrijednosti posjeduje poseban oblik vrijednosti: nalazi se u općem ekvivalentskom obliku, dok se sve druge robe ne nalaze u tom obliku. Posebna roba (ili novčanica) koja fungira kao novac, može to *samo zato što se sve druge robe odnose prema njoj kao prema novcu*. Novčani oblik čini se međutim kao "društveno prirodno svojstvo" te robe. "Jedna roba ne izgleda da je postala novac samo zato što sve druge robe u njoj svestrano prikazuju svoje vrednosti, već, obrnuto, izgleda da sve one u njoj prikazuju svoje vrednosti zato što je ona novac. *Kretanje koje je do ovoga dovelo gubi se u svom vlastitom rezultatu ne ostavljajući traga od sebe*. Bez svoga učešća, nailaze robe na gotov lik svoje vrednosti u robnom telu koje postoji izvan i pored njih." (MED 21, str. 92; kurziv M.H.)

Za novac vrijedi isto što vrijedi i za robu: samo na temelju određenog ponašanja vlasnika roba novac posjeduje svoja specifična svojstva. To posredovanje međutim više nije vidljivo, ono se "gubi". Stoga izgleda kao da novac ta svojstva posjeduje sam po sebi. I kod novca, neovisno o tome radi li se o robnom novcu ili papiru, društveni se odnos pojavljuje kao predmetno svo-

jestvo stvari.³⁴ A isto kao i kod robe, osobe koje djeluju ne moraju poznavati posredujuće veze da bi mogle djelovati: "Svatko može koristiti novac kao novac, a da ne zna šta je to novac."³⁵ (MED 26, str. 128)

h) Iščaćšenost tog postvarenja društvenih odnosa kod novca je u odnosu na robu međutim još izraženija. Kada se proizvodi rada pretvaraju u robe, onda pored svoje fizičke predmetnosti kao upotrebne vrijednosti dobivaju još i predmetnost vrijednosti. Potonja je, kao što je ranije objašnjeno, "avetinjska" predmetnost, pošto se čini jednako tako predmetna kao upotrebna vrijednost, no na pojedinačnoj je robi ipak nije moguće zahvatiti. Novac važi kao *samostalni* lik vrijednosti. Dok su robe upotrebne vrijednosti koje su *pored toga* još i predmeti vrijednosti, novac koji stupa nasuprot robama treba sasvim *neposredno* biti predmet vrijednost (*Wertding*). Što to znači, Marx je u prvom izdanju prvog toma *Kapitala* ilustrirao jednim lijepim primjerom: "To je kao da pored lavova, tigrova, zečeva i svih drugih stvarnih životinja, koje, grupirane, tvore rodove, vrste, podvrste, obitelji itd. životinjskog carstva, postoji još i *Životinja*, individualna inkarnacija cijelog životinjskog carstva." (MEGA II.5, str. 37; kurziv u originalu)

Da pored mnogih konkretnih životinja postoji još i "Životinja" nije samo faktički nemoguće, nego i logički besmisleno: vrsta se stavlja na istu razinu kao individue iz kojih se vrsta apstrakcijom dobiva. Novac je međutim realna egzistencija te ludosti.

i) U građanskom društvu spontana svijest ljudi podliježe fetišizmu robe i novca. Racionalnost njihova djelovanja uvijek je već racionalnost *unutar okvira koji zadaje robna proizvodnja*. Kada se namjere onih koji djeluju (dakle ono što "znaju") pretvaraju u polaznu točku analize (kao primjerice u neoklasi

---

34 Pritom je svedjedno da li se – kao u takozvanom "metalizmu" – pretpostavlja da plemeniti metali zlato i srebro po prirodi posjeduju novčana svojstva, ili se – kao u novčano-teorijskom "nominalizmu" – smatra da konkretni nositelj novčane funkcije predstavlja rezultat društvenog dogovora ili državnog propisivanja. Postojanje novca u oba se slučaja čini prirodnom nužnošću društva. Da danas postoji novčani sustav bez robnog novca stoga nipošto ne znači da je fetišizam novca nestao.

35 Prijevod izmijenjen. U srpskohrvatskom prijevodu treće knjige *Teorija o višku vrijednosti* (MED 26) ova je rečenica prevedena kao: "Svatom može biti potreban novac kao novac, a da ne zna šta je to novac." No Marx ne govori o *potrebi* za novcem, nego o činjenici da se korištenje novca u svakodnevici uspješno odvija i bez teorijskog znanja aktera o društvenim odnosima koji se iza toga kriju. Greška je očit rezultat krive interpretacije originalnog *brauchen*, koje može značiti potrebu, ali i upotrebu ili korištenje. (nap. ur.)

ili u mnogim sociološkim teorijama), onda se ono što pojedinci "ne znaju", tj. okvir koji prethodi njihovom mišljenju i djelovanju, unaprijed isključuje iz analize. Polazeći od tih razmišljanja moguće je ne samo kritizirati dobar dio temelja građanske ekonomije i sociologije, nego i popularan argument svjetonazorskog marksizma – naime da postoji društveni subjekt (radnička klasa) koji bi na temelju svoga posebnog položaja u odnosu na građansko društvo raspolagao *posebno* sposobnošću proziranja društvenih odnosa.

Mnogi su predstavnici tradicionalnog marksizma izjavili da se "treba staviti na gledište radničke klase" kako bi se razumio kapitalizam. No pritom se predvidjelo da i radnici i radnice (baš kao i kapitalisti) u svojoj spontanoj svijesti ostaju unutar robnog fetišizma. U sljedećim ćemo poglavljima vidjeti da kapitalistički proces proizvodnje proizvodi još i dodatne inverzije, kojima također podliježu i radnici i kapitalisti. O *privilegiranoj* spoznajnoj poziciji radničke klase stoga nipošto ne može biti riječ, ali ni o tome da bi fetišizam bio načelno neprobojan.

4. KAPITAL, VIŠAK VRIJEDNOSTI I EKSPLOATACIJA

4.1 TRŽIŠNA EKONOMIJA I KAPITAL: "PRIJELAZ S NOVCA NA KAPITAL"

U prva tri poglavlja *Kapitala* Marx se bavi robom i novcem, o kapitalu još nije eksplicitno riječ. To je neke autore navelo na zaključak da se u prva tri poglavlja na visokom nivou apstrakcije obrađuje pretkapitalistička "jednostavna robna proizvodnja" – način proizvodnje u kojemu doduše dominiraju robni i novčani odnosi, ali još ne postoji kapital ili postoji samo u vrlo nerazvijenom obliku. Pritom se tvrdi da se robe razmjenjuju po svojoj vrijednosti jer proizvođači točno poznaju i vlastiti i tuđi utrošak radnog vremena. Najprominentniji predstavnik tog shvaćanja bio je Friedrich Engels, koje je formulirao u svom pogovoru trećem tomu *Kapitala* – nekoliko godina poslije Marxove smrti – i time utjecao na mnoge marksiste.³⁶ To shvaćanje je međutim višestruko problematično.

Kao *historijski* iskaz: razmjenjivalo se doduše već tisućama godina unatrag, a kovani novac postoji najmanje od 500 p.n.e., ali su robni i novčani odnosi u pretkapitalistička vremena uvijek bili "uklopljeni" u drugačije proizvodne odnose, nikad nisu bili obuhvatni i nikad nisu dominirali ekonomijom. To se događa tek sa širenjem kapitalističkog načina proizvodnje.

Kao *teorijski* koncept: Marx pokušava pokazati upravo da determinacija razmjene vrijednostima ne počiva na svjesnoj procjeni utrošenih kvantuma radne snage, da razmjenjivači ne znaju što čine, da se društvena veza nameće upravo "iza njihovih leđa" (usp. poglavlje 3.8, posebno točke "d) i "e)").

36

To shvaćanje dio je standardnog repertoara tradicionalnog marksizma. Širio ga je primjerice Ernest Mandel u mnogim svojim uvodnim tekstovima (vidi Mandel 1968; 1998), zajedno s historizirajućim načinom čitanja *Kapitala* (vidi poglavlje 2.1).

Kao *interpretacija* prva tri poglavlja *Kapitala*: ne prepoznaje ono što Marx u njima stvarno prikazuje – "jednostavnu cirkulaciju". Marx pod time misli na cirkulaciju robe i novca kao oblikā prometa koji dominiraju cijelom ekonomijom, ali Marx to čini iz takoreći sužene perspektive, apstrahirajući od kapitala. Ne analizira pretkapitalističke odnose koji su postojali nekad u prošlosti, nego kapitalističke, suvremene odnose (na to, kao što smo ranije istaknuli, upozorava već prva rečenica *Kapitala*), ali uz privremeno zanemarivanje kapitala. Činjenica da kapital na tom mjestu još ne razmatra nije proizvoljan hir Marxa kao teoretičara, niti didaktička odluka. U samom tom apstrahiranju izražen je određen aspekt stvarnosti: jednostavna cirkulacija se "pojavljuje na površini građanskog društva kao ono neposredno postojeće" (*Grundrisse*, MED 19, str. 139), sama ekonomija se, čini se, sastoji od samih činova kupnje i prodaje.

Na prvi pogled, čini se da se ekonomija dijeli na tri velika područja:

- *proizvodnu sferu*: proizvodi se proizvode, usluge se pružaju, uz korištenje postojećih tehničkih mogućnosti;
- *cirkulacijsku sferu*: proizvodi i usluge se razmjenjuju, i to u pravilu ne jedni za druge nego za novac;
- *sferu konzumacije*: proizvodi i usluge se konzumiraju, bilo od strane pojedinačnih individua za neposrednu reprodukciju vlastitog života (npr. hrana, odjeća itd.), bilo u proizvodnim procesima kao sredstva proizvodnje (poput strojeva ili sirovina) za stvaranje novih proizvoda.

Tako, međutim, nastaje dojam da sfera konzumacije ima veze isključivo s potrebama pojedinaca, a proizvodna sfera s čisto tehničkim uvjetima, pa kao prava ekonomska sfera preostaje samo cirkulacija.

Redukcija ekonomije na cirkulaciju ima dalekosežne posljedice. Cirkulacija se tiče kupnje i prodaje, dakle procesa u kojima – barem u principu – slobodne i ravnopravne osobe stoje jedna nasuprot druge, i u kojima, ukoliko razmijenjene robe imaju jednaku vrijednost, nitko ne gubi, niti ga se oštećuje ili izrabljuje. Ako te osobe ipak nisu sasvim jednake, primjerice jer jedna posjeduje mnogo toga, a druga vrlo malo ili ništa, onda je to možda žaljenja vrijedna okolnost, ali nije argument protiv "tržišne privrede". Razlike

u vlasništvu u mnogim liberalnim teorijama, koje slave tržišnu privredu, ne posjeduju stvarnu teorijsku relevantnost. Oni se za procese kupnje i prodaje, a time i za tržišnu privredu u cjelini, čine nečim izvanjskim, na sličan način kao primjerice tjelesne boljke onih koji razmjenjuju. "Tržište" se iz te perspektive čini neutralnom instancom za raspodjelu dobara i zadovoljenje potreba, kao efikasna i (potpuno nebirokratska) institucija prenošenja informacija o tome što je, gdje, i u kojim količinama potrebno. Ako ta institucija, "tržište", jednom ne funkcionira baš najbolje, onda to u ovdje skiciranoj perspektivi može biti uzrokovano samo nepovoljnim perifernim okolnostima ili izvanjskim smetnjama koje država onda mora ukloniti. Takva tržišna euforija ne iskače samo sa stranica (gotovo) svakog udžbenika ekonomije i propagira se kao neupitna istina na ekonomskim fakultetima i u ekonomskom dijelu velikih novina, nego su je poslije 1989. u različitim varijantama preuzeli i mnogi nekadašnji ljevičari. Pritom su se tržište i kapital ponekad konstruirali kao radikalno suprotstavljene sile, pa se iz toga izvlačilo i odgovarajuće političke poučke: bilo u obliku zahtjeva da se ograniči moć velikih poduzeća kako bi se pomoglo razvijanju blagodati "tržišta", bilo u obliku "tržišnog socijalizma", u kojemu radničke zadruge zamjenjuju kapitalistička poduzeća, da bi onda "na tržištu" veselo međusobno konkurirale.

Da li tržište i kapital stoje samo u izvanjskom, labavom odnosu ili među njima postoji unutarinja, nužna veza, nije dakle samo akademsko pitanje, nego odgovor na to pitanje ima i neposredne političke posljedice.

Ako u prva tri poglavlja *Kapitala* prikazana cirkulacija robe i novca ne predstavlja nešto samostalno, o kapitalu neovisno (a na to ukazuje i Marxov govor o jednostavnoj cirkulaciji kao "površini"), onda se ta nesamostalnost mora nekako manifestirati i na samom predmetu. Slično kao kod odnosa robe i novca, mora biti moguće pokazati postojanje unutarnje, nužne veze između kapitala i novca.

Rekapitulirajmo, ukratko, tri bitna koraka u slijedu prikaza robe i novca:

(1) Marx prvo analizira robu. Ona se pokazala nečim dvostrukim: upotrebom vrijednošću i vrijednošću. Njena predmetnost vrijednosti pokazala se međutim kao nešto vrlo posebno: čisto društveno svojstvo koja ne pripada

pojedinačnoj robi, nego samo razmijenjenim robama kao *zajedničko* svojstvo (otud "avetinjski" karakter vrijednosti).

(2) Kako bi se avet vrijednosti doista moglo uhvatiti, potreban joj je *samostalan* izraz, opredmećen lik. To dobiva u novcu. Novac dakle nije nešto što je tek dodatak robnom svijetu ili tek pomoćno sredstvo; novac je nužan kako bi se izrazio vrijednosni karakter roba, kako bi robe sveobuhvatno kao vrijednosti stavio u međusobni odnos (otud karakterizacija Marxove teorije vrijednosti kao "monetarne teorije vrijednosti"). To ujedno znači: robna proizvodnja i novac su nerazdvojivi. Ne može se, kao što su neki socijalisti mislili, ukinuti novac a zadržati privatnu proizvodnju.

(3) Novac je doduše samostalni lik vrijednosti, no u njegovim posebnim ulogama kao mjere vrijednosti i sredstva cirkulacije od te se samostalnost ne nazire puno; novac tu služi samo kao pomoćno sredstvo. Tek kao jedinstvo mjere vrijednosti i sredstva cirkulacije ("novac kao novac") novac stvarno postaje samostalnim likom vrijednosti. Sada više nije posrednik koji neprestano iščezava (kao u ulozi sredstva cirkulacije) ili uopće ne mora biti realno prisutan (kao u ulozi mjere vrijednosti), sada sam postaje svrhom: ne samo *vrijednost*, nego *samostalni* i *trajni* lik vrijednosti, novac sada postaje nešto što ljudi žele zadržati i umnožiti.

No upravo stvaranje blaga pokazuje koliko je ta samostalnost i neprolaznost vrijednosti ograničena: kada se novac kao blago povlači iz cirkulacije, on u konačnici postaje beskorisnim predmetom. Kada ga se međutim baca u cirkulaciju, tj. kada se s njim kupuju robe, gubi se samostalni lik vrijednosti.

Unutar jednostavne cirkulacije novac je doduše samostalni i trajni lik vrijednosti, no tu samostalnost i trajnost nigdje nije moguće uhvatiti – unutar jednostavne cirkulacije te karakteristike ni ne mogu stvarno postojati. Ako je dakle točno da, s jedne strane, u jednostavnoj cirkulaciji vrijednost roba čini nužnim postojanje samostalnog izraza vrijednosti (novca), ali i da, s druge strane, samostalnost novca u jednostavnoj cirkulaciji uopće ne može postojati, onda iz toga slijedi da jednostavna cirkulacija ne može biti ništa samostalno, nego mora biti moment i rezultat nekog "dubljeg" procesa – naime procesa kapitalističke oplodnje, kao što ćemo sada pokazati.

Da bi novac doista bio samostalan i trajan izraz vrijednosti, ne smije postojati odvojen od cirkulacije, nego u nju mora ulaziti, ali pritom vrijednost ne smije izgubiti svoju samostalnost i trajnost, kao što bi to bio slučaj kod jednostavnog čina kupnje N-R i kasnije konzumacije robe R. Samostalnost i trajnost vrijednosti samo su osigurane kada novac prolazi pokret N-R-N. To kretanje međutim ne donosi nikakvu korist – kupuje se neka roba da bi je se zatim opet prodalo za isti iznos novca. Korist donosi tek pokret N-R-N', pri čemu je N' veći iznos novca od N. U tom kretanju (Marx ga naziva "općom formulom kapitala") vrijednost ne zadržava samo svoj samostalan lik, ona se umnaža i time i stvarno postaje svrhom cijelog procesa. Tek u kapitalu samostalni izraz vrijednosti tako pronalazi svoj adekvatni izraz. Ili, drugačije formulirano: trajna i cjelokupnu ekonomiju obuhvaćajuća egzistencija vrijednosti moguća je samo kada vrijednost izvodi pokret N-R-N'. S kretanjem N-R-N' napuštamo međutim jednostavnu cirkulaciju. Sada treba istražiti sadržaj i preduvjete tog kretanja.³⁷

4.2 "OKULTNA KVALITETA" VRIJEDNOSTI: N-R-N'

Promotrimo isprva još jednom lanac R-N-R s kojom smo se u dijelu 2.2 bavili u sklopu rasprave o funkcijama novca. Proizvođač robe proizveo je određenu robu R s određenom upotrebnom vrijednošću, prodaje tu robu i s novcem koji za nju dobiva kupuje drugu robu s drugom upotrebnom vrijednošću. Novac je definitivno *potrošen*, svrha procesa je konzumacija te druge robe. U potrebi proizvođača cijeli proces pronalazi svoju mjeru, a sa zadovoljenjem te potrebe cijeli se proces okončava.

Promotrimo sada nasuprot tome lanac N-R-N'. On se sastoji od istih elemenata, N-R i R-N, kao i lanac N-R-N, samo je redosljed drugačiji: sada se kupuje kako bi se zatim opet prodavalo. Novac je početna i završna točka procesa. Jedan iznos novca od drugoga nije moguće razlikovati kvalitativno, već samo kvantitativno. Ta cirkulacijska figura donosi korist samo

37

Upravo skiciranu vezu "jednostavne cirkulacije" i kapitala Marx prikazuje samo u predradnjama *Kapitala* (u *Grundrisse*, MED 19, str. 120 i dalje), i u pratećem *Prilogu kritici političke ekonomije*, MEGA II.2, str. 66 i dalje), ali ne i u samom *Kapitalu*. Tamo u četvrtom poglavlju odmah započinje s analizom formule N-R-N'. S tim izostavljanjem Marx je pogodio ranije spomenutim interpretacijama po kojima tržišna ekonomija i kapital predstavljaju odvojene stvari.

ako je novčana svota na kraju veća nego na početku, ako se dakle radi o lancu N-R-N', pri čemu je N' veći od N. Svrha procesa je sada kvantitativno umnažanje izvorne svote novca. Novac se ne *troši* (kao kod R-N-R), nego ulaže; odnosno troši ga se samo kako bi se zatim stekla veća količina novca.

Iznos vrijednosti koji prolazi to kretanje je *kapital*. Neka količina vrijednosti sama po sebi, bilo u liku novca ili u liku robe, još nije kapital. Tek ulančavanje procesa razmjene sa svrhom umnažanja izvorne količine vrijednosti daje nam tipično *kretanje kapitala*: kapital nije tek vrijednost, nego *sebe-oplođujuća* vrijednost, tj. količina vrijednosti koja vrši pokret N-R-N'. Porast vrijednosti koji kretanje kapitala postiže, razliku između N' i N, Marx naziva *viškom vrijednosti*. U klasičnoj političkoj ekonomiji i modernoj neoklasiци taj pojam ne postoji. Višak vrijednosti nije tek drugo ime za profit ili dobit, a kasnije ćemo vidjeti da se tu doista radi o nečemu što se od njih razlikuje. Tim se razlikama međutim još ne moramo baviti (za točno značenje profita usp. poglavlje 7, za značenje poduzetničke dobiti usp. poglavlje 8).

Kretanje kapitala kao jedini cilj ima umnažanje uložene vrijednosti. To čisto kvantitativno umnažanje međutim ne posjeduje ni inherentnu mjeru (zašto bi povećanje od 10% bilo nedostatno, a ono od 20% bilo dovoljno?), ni kraj (zašto bi nakon jednog kruga ili čak nakon deset krugova trebao biti kraj?). Za razliku od jednostavne robne cirkulacije R-N-R, koja cilja na svrhu izvan cirkulacije (stjecanje upotrebne vrijednosti i zadovoljenje potreba) i koja svoju mjeru ima u potrebi, a svoj kraj u njenom zadovoljenju, kretanje kapitala je *samo sebi svrha*, ono je *bezmjerno* i *beskrajno*.

Promatra li se robna proizvodnja uz apstrahiranje od kapitala, može se steći dojam da je svrha robne proizvodnje i razmjene opće zadovoljenje potreba: svatko zadovoljava svoje vlastite potrebe time što prvo proizvodi robu koja zadovoljava potrebe drugih, zatim tu robu razmjenjuje za novac kako bi onda za taj novac kupio robe koje zadovoljavaju njegove vlastite potrebe. Ili kraće rečeno: svi zadovoljavaju vlastite potrebe tako što zadovoljavaju potrebe drugih. To je način na koji građanska ekonomija (i klasična politička ekonomija i moderna neoklasična teorija) shvaća robnu proizvodnju.

No *kapitalistička* robna proizvodnja (a poopćavanje robne proizvodnje zbiva se historijski vrlo jasno tek pod kapitalističkim uvjetima) nije usmjerena na zadovoljenje potreba, nego na oplodnju vrijednosti. Zadovol-

jenje potreba događa se samo kao nusproizvod, u mjeri u kojoj se preklapa s oplodnjom kapitala. *Svrha* kapitalističke proizvodnje je višak vrijednosti, a ne zadovoljenje potreba.

Dosad smo govorili samo o *kapitalu*, ali ne i o *kapitalistima*. Kapitalist nije netko tko raspolaže velikom sumom vrijednosti, kapitalist je samo ako tu sumu vrijednosti doista i koristi kao kapital, tj. ako *samosvrhovito kretanje* kapitala pretvara i u svoju vlastitu, subjektivnu svrhu: "ukoliko je sve veće prisvajanje apstraktnog bogatstva jedina pobuda njegovih operacija. *Upotrebnu vrednost, dakle, ne treba nikad uzimati kao neposrednu svrhu kapitaliste*. Isto tako *ni pojedinačnu dobit, već samo neumorno kretanje dobijanja*." (MED 21, str. 142-3; kurziv M.H.)

Neka osoba je "kapitalist" samo onda kada je "personificirani kapital", tj. kada u svome djelovanju slijedi logiku kapitala (neograničena i beskrajna oplodnja). Taj kapitalist je onda "personifikacija ekonomske kategorije", odnosno "ekonomske karakterne maske" (MED 21, str. 86).

Ovdje vrijedi nešto slično onome što smo mogli ustanoviti već kod djelovanja vlasnika robe (usp. poglavlje 3.2 i 3.6). Neka se osoba ponaša kao vlasnik robe ili kapitalist ako slijedi određenu racionalnost djelovanja. Ta racionalnost djelovanja proizlazi iz određenja oblika ekonomskog procesa koja su njezina pretpostavka (određenja oblika robe odnosno kapitala). Time što slijede tu racionalnost djelovanja, osobe ujedno reproduciraju određenja oblika koja to djelovanje uvjetuju. Stoga je u prikazu potrebno prvo analizirati određenja oblika, prije nego što se možemo baviti osobama.

Neki konkretni vlasnik novca možda slijedi i neke druge ciljeve osim oplodnje kapitala, no tada više ne djeluje isključivo kao "kapitalist". Da pojedinačni kapitalist kontinuirano pokušava povećavati svoju dobit, ne počiva ni na kakvom psihološkom svojstvu poput primjerice "pohlepe", nego se radi o ponašanju na koje ga prisiljava konkurentska borba između kapitalista. Pojedinačni kapitalist, ukoliko želi ostati kapitalist, rastuću dobit ne treba za rastuću osobnu potrošnju, koja kod velikih kapitala ionako predstavlja samo vrlo mali dio dobiti, nego prije svega zato da bi modernizirao svoj proizvodni pogon, odnosno, proizvodio nove proizvode kada za starima više ne postoji potražnja. Zanemari li modernizaciju ili promjene, vrlo će brzo stajati pred bankrotom. U poglavlju 5.2 vratit ćemo se tim *prisilnim zakonima konkurencije*.

S vremenom, mnogo toga se promijenilo na izvanjskim pojavnim oblicima kapitalista. "Slobodni poduzetnik" 19. stoljeća, koji je vodio "svoje" poduzeće i nerijetko položio temelje za obiteljsku dinastiju, u 20. stoljeću je, barem u slučaju velikih poduzeća, uvelike zamijenjen "menadžerom", koji često posjeduje samo mali paket dionica poduzeća koje vodi. *Kapitalisti* u Marxovu smislu, dakle u smislu personifikacije kapitala su, međutim, obojica: koriste neku sumu vrijednosti kao kapital.

Ako kapitalist samo izvršava logiku kapitala, onda nije on samooplođujuća vrijednost i "subjekt", nego kapital. Marx u tom kontekstu govori o "autom[atском] subjektu" (MED 21, str. 143), što ilustrira i naglašava apsurdnost: s jedne strane, kapital je automat, nešto neživotno, s druge strane, kao "subjekt", on određuje cjelokupni proces.

Kao "ekspanziv[nom] subjekt[u]" (MED 21, str. 144) procesa oplodnje vrijednosti je potreban samostalan oblik, a taj oblik pronalazi u novcu. Novac je stoga početna i završna točka procesa oplodnje.

Novac je već u jednostavnoj cirkulaciji bio samostalni, iako istovremeno nedostatan, oblik vrijednosti. Kao kapital (da to još jednom naglasimo: kapital nije ni novac ni roba sama po sebi, nego neograničeno i beskrajno kretanje dobiti N-R-N') vrijednost ne posjeduje samo *samostalan* oblik, ona je *procesuirajuća* vrijednost, "supstancija koja ima svoj sopstveni životni proces" (ibid.), krajnje neobičan subjekt s izvanrednim sposobnostima: "vrednost ovde postaje subjekt procesa u kome stalno menjajući oblike novca i robe, ona menja i samu svoju veličinu [...] Ona je dobila *okultno*³⁸ *svojstvo* da rađa vrednost, jer jeste vrednost." (MED 21, str. 143-144; kurziv M.H.)

Čini se kao da se vrijednost sama od sebe umnaža (mnoge banke se reklamiraju rečenicama poput "Neka vaš novac radi za vas!", koja imenuje točno taj privid). Na čemu to "okultno svojstvo" točno počiva, moramo sada istražiti.

---

38 Zmijenjen prijevod. U prijevodu Moše Pijade i Rodoljuba Čolakovića "okulte Qualität" prevedeno je kao "tajno svojstvo", čime se gube specifične konotacije koje Marx ovdje evocira. (nap. ur.)

4.3 KLASNI ODNOSI: "DVOSTRUKO SLOBODNI" RADNIK

Dosad smo samo formalno odredili što je kapital: suma vrijednosti koja se oplođuje, prolazi kretanje $N-R-N'$. Ostaje međutim pitanje kako je to kretanje uopće *moгуće*, ili drugačije rečeno: *Otkud višak vrijednosti zapravo dolazi?*

Unutar cirkulacije oplodnja bi bila moguća samo onda kada bi se roba R kupovala ispod svoje vrijednosti ili prodavala iznad svoje vrijednosti. U tom bi se slučaju uložena suma vrijednosti doduše umnožila, no dobitak jednog kapitaliste tada bi značio jednako velik gubitak drugoga. Na ukupno-društvenoj razini suma vrijednosti se ne bi promijenila, ona bi samo bila drugačije raspoređena, baš kao da se dogodila najobičnija pljačka.

Kapitalistički bi se dobitak tada objašnjavao *povredom* zakona robne proizvodnje. Ako pretpostavimo normalne uvjete robne proizvodnje i cirkulacije, onda među njih spada i "razmjena ekvivalenata": razmijenjene robe su jednake veličine vrijednosti, odnosno cijena koja se za njih plaća adekvatan je izraz veličine vrijednosti robā i ne izražava neko slučajno "više-ili-manje" – robe se "razmjenjuju po svojoj vrijednosti". Ako je višak vrijednosti normalan fenomen kapitalističke robne proizvodnje, a ne samo iznimka, onda njegovo postojanja treba objasniti pod pretpostavkom "razmjene ekvivalenata", a upravo to je problem koji si Marx postavlja.

Sažeto rečeno, njegovo razmišljanje glasi: ako pretpostavimo razmjenu ekvivalenata, onda višak vrijednosti ne može biti stvoren u cirkulaciji, dakle ni u prvom činu razmjene $N-R$ ni u drugom $R-N'$. Između ta dva čina cirkulacije s robom R se dakle mora zbiti neka promjena. Izvan cirkulacije se međutim samo konzumira upotrebna vrijednost neke robe. Vlasnik novca prema tome na tržištu mora pronaći neku robu *čija upotrebna vrijednost posjeduje svojstvo da je izvor vrijednosti*, tako da potrošnja te robe stvara vrijednost, i to više vrijednosti nego što ona sama košta.

Ta posebna roba doista postoji, zove se *radna snaga*. Pod radnom snagom se misli na *sposobnost* čovjeka da obavlja rad, a u uvjetima robne proizvodnje trošenje rada može postati izvorom vrijednosti. Kada prodam svoju radnu snagu, onda tu sposobnost na određeno vrijeme prepuštam drugome. Kod prodaje radne snaga ne prodaje se cijeli čovjek (ne postajem robom), ali ne prodaje se ni rad, jer rad je tek *primjena* radne snage. Da je

kupljena samo *spособnost za rad*, a ne sam rad, očituje se između ostalog kada privremeno nedostaje sirovina, pa vlasnik novca kupljenu sposobnost za rad ne može iskoristiti.

Da vlasnik novca radnu snagu nalazi na tržištu *kao robu* uopće nije samorazumljiva stvar. Da bi se to dogodilo, dva uvjeta moraju biti ispunjena. Prvo, moraju postojati ljudi koji se prema svojoj radnoj snazi mogu odnositi kao *slobodni vlasnici*, koji su dakle u mogućnosti uopće prodavati svoju radnu snagu. Za roba ili kmeta to ne bi bilo moguće, jer prodavači radne snage moraju biti *pravno slobodne* osobe.

No ako te osobe raspoložu sredstvima za proizvodnju i mogu sami proizvoditi i prodavati robe ili se prehraniti vlastitim proizvodima, svoju radnu snagu najvjerojatnije neće prodavati. Samo ako, a to je drugi uvjet, ne posjeduju sredstva za proizvodnju, dakle ako nisu samo pravno *slobodni*, nego i "*slobodni*" od svakog materijalnog vlasništva, oni su *prisiljeni* prodavati svoju radnu snagu; onda se prema svojoj radnoj snazi doista odnose kao prema robi. Postojanje tih u dvostrukom smislu "slobodnih" radnica i radnika neophodna je društvena pretpostavka kapitalističke proizvodnje.

Kapitalistički način proizvodnje prema tome počiva na vrlo specifičnom *klasnom odnosu*: s jedne strane mora postojati *klasa vlasnika* (novca i sredstava za proizvodnju), a s druge strane *klasa radnica i radnika koji su uvelike bez vlasništva, ali su pravno slobodni*. Na taj klasni odnos Marx misli kada govori o *kapitalističkom odnosu*.

Kada Marx govori o "klasama", onda se to odnosi na položaj u društvenom procesu proizvodnje, u našem slučaju dakle na vlasnike sredstava za proizvodnju odnosno na ljude koji su iz tog vlasništva isključeni. Kod tih klasa, koje su određene svojim društvenim položajem, ne može se međutim pretpostaviti da pojedinačni pripadnici neke klase automatski imaju neku zajedničku "klasnu svijest" ili da čak očituju nekakvo zajedničko "klasno djelovanje". "Klasa" je na toj razini prikaza prije svega *strukturna* kategorija; da li klasa znači i nešto više od toga, mora se istražiti u danom konkretnom kontekstu. Kada moderna sociologija – navodeći to kao argument protiv Marxa – misli da kraj klasnog društva prepoznaje već unutar kapitalizma, onda se kao dokaz obično navodi nepostojanje klasne svijesti, uslijed većih šansi

za društveni uspon i "individualizacije" društva³⁹. Taj tip kritike rukovodi se dakle kriterijem koji Marx u kontekstu prikaza strukturnog pojma klase koji u *Kapitalu* dominira, uopće ne primjenjuje. No tradicionalni, svjetonazorski marksizam je često brzopleto iz strukturno jednakog položaja izvodio i zaključak o jednakoj svijesti i u tendenciji jednakom djelovanju. Tako je onda i "klasna dominacija" umjesto kao *strukturnan* odnos shvaćena kao *odnos volja* društvenih klasa u kojemu jedna klasa drugoj nameće svoju volju.

Da taj klasni odnos – vlasnici novca i sredstava za proizvodnju na jednoj, radnice i radnici bez vlasništva, koji su međutim pravno slobodni, na drugoj strani – uopće postoji ni po čemu nije "prirodno", nego rezultat određenog *povijesnog razvoja*. Taj povijesni razvoj spada u *pretpovijest* kapitalizma. Kako bi se temeljne strukture kapitalizma dalje istražile dostatno je da se rezultat te pretpovijesti uzme kao pretpostavka. Zbog toga se povijesni proces nastajanja u dvostrukom smislu "slobodnih" radnika skicira tek na kraju prvog toma *Kapitala*, u poglavlju pod naslovom "Takozvana prvobitna akumulacija". Marx na primjeru Engleske pokazuje da se pritom radilo o krajnje nasilnom i krvavom procesu, koji se nipošto nije odvijao preko "tržišta", nego uz aktivnu pomoć države (taj je proces već naznačen u poglavlju 1.1 i 1.2). No "prvobitna akumulacija" nije jednokratni proces: uslijed širenja kapitalizma na cijeli svijet, uvijek se iznova zbivaju usporedivi procesi.

4.4 VRIJEDNOST ROBE RADNE SNAGE, VIŠAK VRIJEDNOSTI I EKSPLOATACIJA

Da bi se razumio nastanak viška vrijednosti – unatoč razmjeni ekvivalenata, moramo se pobliže baviti robom radnom snagom. Kao i svaka druga roba, ona ima upotrebnu vrijednost i vrijednost. *Upotrebna vrijednost* radne snage sastoji se u njezinoj primjeni, dakle u samome radu. Trošenje rada stvara novu vrijednost, ali njezinu veličinu se prije razmjene može samo slutiti ili procjenjivati. U kojoj mjeri je utrošeni rad doista stvorio vrijednost pokazuje se tek u redukciji koja se zbiva u razmjeni (usp. poglavlje 3.3).

39

Tako, primjerice, argumentira i Ulrich Beck u svojoj knjizi *Društvo rizika*.

Marx *vrijednost* radne snage, kao i vrijednost svake druge robe, vidi kao određenu "radnim vremenom potrebnim za proizvodnju, pa, dakle, i za reprodukciju ovog naročitog artikla". Za vlastito održanje, svakom su pojedincu potrebna sredstva za život u najširem smislu riječi, dakle ne samo hrana, nego i odjeća, smještaj itd., pa Marx zaključuje: "Stoga se radno vreme potrebno za proizvodnju radne snage svodi na radno vreme potrebno za proizvodnju tih životnih sredstava; drugim rečima, *vrednost radne snage jeste vrednost životnih sredstava potrebnih za održanje njena vlasnika.*" (MED 21, str. 157; kurziv M.H.)

Pošto opstanak kapitalističkog odnosa zahtijeva da se radna snaga kontinuirano nudi na tržištu, vrijednost radne snage mora pokrivati i troškove koji nastaju iz potrebe reprodukcije cijele radničke obitelji, uključujući troškove obrazovanja mlađe generacije.

Ako u društvu dominira tradicionalna obitelj u kojoj muškarac privređuje kao najamni radnik, a žena obavlja reproduktivni rad, vrijednost (muške) radne snage mora pokriti i troškove reprodukcije. Ako je, međutim, u društvu postalo uobičajeno da su dvije osobe u obitelji zaposlene, to utječe i na vrijednost radne snage: s jedne strane rastu troškovi reprodukcije jer se dio reproduktivnog rada više ne odvija u kućanstvu, nego se odgovarajući proizvodi ili usluge sada moraju kupiti ili ih mora osigurati država, što se onda mora financirati višim porezima. S druge strane, troškovi reprodukcije obitelji više ne moraju biti pokriveni vrijednošću *jedne* radne snage, nego sumom vrijednosti *obaju* radnih snaga, tako da će vrijednost pojedinačne radne snage – unatoč porastu troškova reprodukcije – prije pasti nego porasti.

Kao kod svake robe (usp. poglavlje 3.7), i kod robe radne snage *promjene cijene* ne moraju nužno predstavljati izraz promjene njene vrijednosti, nego mogu zrcaliti i trenutno povoljnu ili nepovoljnu situaciju za prodaju te robe (dakle trenutnu oskudicu ili višak radne snage na tržištu). Stvarne *promjene vrijednosti* radne snage mogu imati dva izvora: promjenu vrijednosti sredstava za život koji su potrebni za reprodukciju ili promjenu *opsega* količine sredstava za život koji važe kao potrebni za reprodukciju. Taj opseg "nužnih sredstava za život" razlikuje se u različitim zemljama i epohama, ovisi o tome što se u nekoj zemlji računa pod normalne uvjete života, kao i o tome kakve zahtjeve radnice i radnici postavljaju i uspijevaju nametnuti. Pošto kapitalisti te zahtjeve neće nužno dobrovoljno ispuniti, *klasna borba*

između radnika i kapitalista suodređuje vrijednost radne snage, i to tako što će određeni zahtjevi biti uspješno nametnuti i ostvareni, ili pak *neće*. U tom kontekstu Marx govori o "istorijsk[om] i moraln[om] element[u]", koji, za razliku od drugih roba, ulazi u određenje vrijednosti radne snage (MED 21, str. 158).⁴⁰

No postoji još jedna razlika između robe radne snage i svih ostalih roba, kojom se Marx međutim ne bavi detaljnije. U vrijednosti normalne robe s jedne strane ulazi vrijednost sredstava za proizvodnju koja su korištena u njenoj proizvodnji, a s druge strane nova vrijednost koja se dodaje radom kojim se od sredstava za proizvodnju stvara novi proizvod. Kod robe radne snage to međutim nije slučaj: njenu vrijednost određuje isključivo vrijednost sredstava za život koja moraju biti kupljena na tržištu. U kućanstvu obavljen reproduktivni rad (kućanski poslovi, odgoj djece itd.), koji uglavnom obavljaju žene, ne ulazi u vrijednost radne snage. Feminističke autorice Marxu su stoga predbacivale da kritika političke ekonomije ovdje ima "slijepu pjegu" (primjerice u programatskom eseju autorice Claudije von Werlhof 1978). Greška, međutim, ne leži u Marxovu određenju vrijednosti radne snage – on samo pokazuje kako to određenje izgleda u kapitalizmu – greška leži u tome što ne ističe posebnost tog određenja vrijednosti, nego pokušava dokazati njegovu istovjetnost s određenjem vrijednosti svake druge robe.

U kapitalizmu je posebno određenje vrijednosti robe radne snage *nužno*: kada radnice i radnici ne bi dobivali samo vrijednost sredstava za život koja moraju kupovati na tržištu, onda na duži rok više ne bi bili bez vlasništva, pa bi se barem djelomično mogli osloboditi prinude prodaje vlastite radne snage. Ograničenje vrijednosti radne snage na troškove reprodukcije predstavlja funkcionalnu nužnost kapitalizma. No da će se takvo ograničenje vrijednosti radne snage uvijek i postići nije unaprijed zadano. Možemo zamisliti i situaciju u kojoj bi dobro organizirana radnička klasa kroz borbe

---

40 Marx u *Kapitalu* najčešće govori samo o vrijednosti radne snage u singularu, kao da svaka radna snaga ima istu vrijednost. To čini zato što prije svega cilja na analizu temeljnih struktura – kako je višak vrijednosti moguć u uvjetima razmjene ekvivalenata – a za to razlike u vrijednosti različitih radnih snaga ne igraju nikakvu ulogu. Izvor tih razlika Marx vidi prije svega u razlici u troškovima stjecanja kvalifikacija, pri čemu onda i trošenje kvalificirane radne snage u većoj mjeri stvara vrijednost (usp. MED 21, str. 179 i dalje). No na temelju "historijskog i moralnog elementa" u vrijednosti radne snage koji Marx naglašava može se zaključiti i to da ta vrijednost nije različita samo u različitim zemljama, nego da se i za različite dijelove radničke klase unutar jedne zemlje (zbog razlika u organiziranosti, borbenoj snazi, tradiciji itd.) različito određuje te da i asimetrični rodni odnosi i rasistička diskriminacija dovode do razlika u vrijednosti radne snage, pošto se određeni zahtjevi ne uspijevaju nametnuti.

uspjela izboriti nadnice koje bi premašivale taj nivo. Kako se, unatoč tome, ograničenje vrijednosti radne snage na koncu ipak "samo od sebe" uspijeva nametnuti u toku kapitalističkog procesa akumulacije, vidjet ćemo u poglavlju 5.6.

Razlika između (dnevne) vrijednost radne snage (dakle sume vrijednosti koja je radnoj snazi na dnevnoj razini u prosjeku potrebna za reprodukciju) i vrijednosti koju pojedinačni radnik u jednom dana pod normalnim uvjetima može stvoriti predstavlja višak vrijednosti o kojemu je ranije bila riječ kada smo govorili o formuli $N-R-N'$. Da je dnevna vrijednost radne snage (vrijednost koja joj je za reprodukciju *nužna*) manja od vrijednosti koju je njenim korištenjem (tj. potrošnjom radne snage) po danu moguće *stvoriti*, temelj je "okultnog svojstva" vrijednosti da stvara novu vrijednost.

(Dnevna) vrijednost radne snage čini dakle samo dio nove vrijednosti koju (dnevna) upotreba radne snage stvara. Ako se primjerice u radnom danu od osam sati utroškom radne snage stvori određena vrijednost,⁴¹ onda je tu novostvorenu vrijednost moguće formalno podijeliti na vrijednost radne snage i višak vrijednosti. Ako dnevna vrijednost radne snage iznosi npr. 3/8 vrijednosti koja je stvorena u osmosatnom radnom danu, onda formalno možemo reći da je u tri sata proizvedena vrijednost radne snage, a u pet sati višak vrijednosti. Ta tri sata Marx stoga naziva "nužnim" radnim vremenom (radno vrijeme koje je nužno kako bi se reproducirala vrijednost radne snage), a preostalih pet sati "viškom radnog vremena" (radno vrijeme koje pojedinačni radnik obavlja iznad granice reprodukcije vrijednost vlastite radne snage). Pošto radnice i radnici u našem primjeru vrijednost stvorenu u prva tri sata primaju kao plaću, Marx nužno radno vrijeme naziva i "plaćenim radom", dok višak radnog vremena, čiju vrijednost kapitalist zadržava kao višak vrijednosti, Marx naziva "neplaćenim radom".

To da pojedinačni radnik od kapitaliste za svoju radnu snagu prima manje vrijednosti nego što je stvara svojim radom, Marx naziva "eksploatacijom", što je izraz koji je po mnogočemu moguće krivo shvatiti.

---

41 Kao što smo pokazali u prethodnom poglavlju, tek u razmjeni se ustanovljava kolika je suma vrijednosti doista stvorena tijekom jednog radnog dana. Ako je robu uopće moguće prodati, onda je stvorena određena, manja ili veća suma vrijednosti. Na tu se sumu vrijednosti odnose sva razmatranja koja slijede. Kada se u sljedećim pasusima govori o tome da neki radnik radi x broj sati i pritom stvara y količinu vrijednosti, onda tu nije posrijedi povratak na supstancijalističku, predmonetarnu teoriju vrijednosti, nego se radi o pojednostavljenom načinu govora.

Pod eksploatacijom se ne misli na posebno niske nadnice ili posebno loše radne uvjete, eksploatacija isključivo označava činjenicu da proizvođači dobivaju samo dio nove vrijednosti koju stvaraju – neovisno o tome jesu li nadnice visoke ili niske, jesu li radni uvjeti dobri ili loši.

Eksploatacije međutim – protivno mnogim izjavama brojnih "marksista" – nije mišljena ni kao *moralna* kategorija. Ne radi se o tome da je radnicima nešto oduzeto što bi im "zapravo" pripadalo, pa bi to oduzimanje predstavljalo nešto moralno neprihvatljivo. I govor o "plaćenom" i "neplaćenom" radu ne cilja na to da bi zapravo "cijeli" rad trebao biti plaćen.⁴² Upravo suprotno: Marx naglašava da – sukladno zakonima robne razmjene – prodavač robe radne snage dobiva točno vrijednost svoje robe. Da kupac iz upotrebne vrijednosti te robe zatim izvlači posebnu vrstu koristi, prodavača te robe više se ne tiče. Marx to uspoređuje s trgovcem uljem: on prima novac u punoj vrijednosti ulja, ali ne dobiva povrh toga još i nešto za upotrebnu vrijednost ulja (MED 21, str. 176). "Eksploatacija" i postojanje "neplaćenog rada" ne proizlaze iz *povrede* zakona robne razmjene, nego iz njihova *poštivanja*. Ako se eksploataciju želi ukinuti, onda to ne može ići preko reformiranja razmjenskih odnosa unutar kapitalizma, nego samo ukidanjem kapitalizma.

4.5 VRIJEDNOST RADA – "IMAGINARNI IZRAZ"

Oplodnja vrijednosti počiva na prisvajanju "neplaćenog rada": kapitalist ne plaća ukupno proizvedenu vrijednost, nego radnu snagu. U svakodnevnom shvaćanju nadnica međutim važi za plaću obavljenog rada; eksploatacija kao normalno stanje kapitalističke proizvodnje za takvo shvaćanje nije vidljiva. Čini se da se eksploatacija događa samo kada je nadnica "preniska". Čini se kao da nadnica ne izražava *vrijednost radne snage*, nego *vrijednost rada*.

Termin "vrijednost rada" Marx naziva "imaginarnim" i "iracionalnim" izrazom (MED 21, str. 472-473). Rad – točnije rečeno: apstraktni rad – supstancija je i imanentna mjera vrijednosti. Rad *stvara* vrijednost, ali je sam nema. Kada se govori o "vrijednosti rada" i zatim pita kolika je vrijednost

---

42

Takav zahtjev za plaćanjem "punog radnog učinka" postavili su primjerice Ferdinand Lassalle (1825-1864) i njegove pristaše, a Marx ih je oštro kritizirao.

radnog dana od osam sati, onda bi se moralo odgovoriti: osmosatni radni dan ima vrijednost od osam sati rada, što je fraza koju Marx s pravom naziva "besmislen[om] tautologij[om]" (MED 21, str. 470).

Međutim, fraza "vrijednost rada" nije samo apsurdan izraz. Za "imaginarne izraze" poput "vrijednost rada" i "vrijednost tla" Marx primjećuje da "proizlaze iz samih odnosa proizvodnje. Oni su kategorije za oblike u kojima se ispoljavaju suštinski odnosi" (MED 21, str. 472).

Suštinski odnos je vrijednost robe radne snage, ali se u nadnici *ispoljava* kao vrijednost rada. Takvi pojavni oblici "reprodukuju [se] neposredno i spontano, kao uobičajeni oblici mišljenja" (MED 21, str. 476), dok suštinski odnos mora otkriti znanost.

"Vrijednost rada" je izvrnuta i kriva predodžba koju međutim ne stvara svjesna manipulacija, nego ona proizlazi iz samih društvenih odnosa. Radi se o jednom od "objektivnih oblika mišljenja" (usp. poglavlje 3.8, "f"), koji strukturiraju svijest ljudi koji su uhvaćeni u tim odnosima. S gledišta radnika, osmosatni radni dan je ono što mora odraditi kako bi dobio određeni iznos kao nadnicu. Nadnica se čini plaćom za taj rad, što je privid koji uobičajeni oblici nadnice "po satu" i "po učinku" (plaćanje po proizvedenom komadu) samo pojačavaju. U prvom slučaju izgleda kao da se plaća rad obavljen u određenom vremenu, a u drugom da se plaća rad utrošen u proizvodnji jednog komada.

I kapitalist podliježe tom prividu. Posrijedi je inverzija koja nastaje "spontano", kojoj podliježu svi uključeni (kao i većina ekonomista). Time što se nadnica shvaća kao plaćanje "vrijednosti rada", sav se rad čini plaćenim radom. Višak rada, neplaćeni rad, tako – čini se – više ne postoji. Ta inverzija ima dalekosežne posljedice: "Na ovom pojavnom obliku, koji od naših očiju prikriva stvarni odnos i, štaviše, pokazuje baš njegovu suprotnost, počivaju svi pravni pojmovi i radnika i kapitaliste, sve mistifikacije kapitalističkog načina proizvodnje, sve njegove iluzije o slobodi, sva apologetska trućanja vulgarne ekonomije." (MED 21, str. 474)

Najamni oblik je temelj svih ostalih "mistifikacija" kapitalističkog odnosa, koji na koncu kulminiraju u "trinitarnoj formuli" (usp. poglavlje 10). No već ovdje možemo primijetiti: baš kao što spontana svijest *svih* pripadnika građanskog društva podliježe robnom i novčanom fetišizmu (usp. poglavlje 3.8), tako i ovdje *i radnici i kapitalisti* podjednako podliježu mistifikaciji

najamnog oblika.⁴³ Inverzije koje proizlaze iz kapitalističkog načina proizvodnje ne zaustavljaju se ni pred *vladajućom* klasom (pa je i njihovo shvaćanje društvenih odnosa ograničeno), niti klasa onih nad kojima se vlada i koje se eksploatira zauzima privilegiranu poziciju za proziranje tih inverzija: ni "gledište radničke klase", koje je tradicionalni marksizam tako često veličao, tu ne pomaže.

---

43 O *fetišizmu* Marx govori samo u odnosu na robu, novac i kapital (usp. za fetišizam kapitala poglavlje 5.3): određeni društveni odnos pojavljuje se kao svojstvo predmeta. O *mistifikacijama* govori kada se određeno stanje stvari nužno javlja izokrenuto: u nadnici se plaćanje vrijednosti radne snage pojavljuje kao plaćanje vrijednosti rada.

5. KAPITALISTIČKI PROCES PROIZVODNJE

5.1 KONSTANTNI I VARIJABILNI KAPITAL, STOPA VIŠKA VRIJEDNOSTI, RADNI DAN

U trećem je poglavlju prikazan dvostruki karakter rada koji proizvodi robu: s jedne strane konkretni rad koji proizvodi upotrebnu vrijednost, s druge strane apstraktni rad koji stvara vrijednost. I *kapitalistički proces proizvodnje* sadrži sličan dvostruki karakter: on je jedinstvo *radnog procesa* (koji proizvodi određenu upotrebnu vrijednost) i *procesa oplodnje* (proizvodnje viška vrijednosti).

Neovisno o svakom društvenom određenju oblika, kao jednostavni momenti radnog procesa daju se razlikovati svrhovita djelatnost (rad), predmet rada (kojega rad modificira) i sredstva rada (koja tu modifikaciju čine mogućom). Radni proces je proces između čovjeka i prirode. U njemu čovjek djeluje na prirodu, a istovremeno mijenja samoga sebe, razvija svoje vlastite sposobnosti. No radni se proces nikada ne pojavljuje u čistom obliku, kao takav, već uvijek kao proces čiji oblik je društveno određen: kao proces proizvodnje koji se temelji na radu robova, kao proces proizvodnje koji se temelji na radu kmetova, kao proces proizvodnje samostalnih obrtnika ili kao proces proizvodnje kapitalističkog najamnog rada.⁴⁴

Unutar kapitalističkog procesa proizvodnje radni proces pokazuje dvije posebnosti: prvo, on se odvija pod kontrolom kapitalista i, drugo, proizvod procesa proizvodnje vlasništvo je kapitalista, a ne neposrednog proizvođača. Kapitalist je kupio radnu snagu i sredstva za proizvodnju (predmete na kojima

---

44 U *Uvodu* iz 1857. Marx ukazuje na to da na prvi pogled jednostavan pojam rada, koji naizgled opisuje stanje stvari u svakom društvu, tek u kapitalističkoj ekonomiji postaje moguć i "praktično istinit": tek su se tu pojedine djelatnosti oslobodile veze s konkretnim osobama, vlastitog društvenog konteksta itd.; tek sada nijedna pojedina djelatnost više nije dominantna, svaka djelatnost postaje za kapital sredstvo oplodnje, a za najamnog radnika sredstvo uzdržavanja života; tek sada se može sasvim općenito govoriti o "radu" (MED 19, str. 20-21).

će se raditi i sredstva s kojim će se raditi). Radni proces time postaje proces između stvari koje pripadaju kapitalistu. Utoliko mu pripada i proizvod tog procesa. Taj je proizvod upotrebna vrijednost. No u kapitalističkom procesu proizvodnje ta se upotrebna vrijednost proizvodi samo ako predstavlja i vrijednost ili višak vrijednosti.

Sada ćemo podrobnije istražiti taj kapitalistički određen proces proizvodnje. Ipak, prije toga moramo uvesti određene temeljne pojmove koji su od centralne važnosti ne samo za ovo poglavlje, nego i za ona koja slijede.

Izraz N-R-N' prethodno je opisan kao "opća formula kapitala", no sada ga moramo nešto pobliže razmotriti. Oplođna je moguća isključivo zato što se određena roba prodaje i troši, naime, radna snaga. No da bi se ta roba "trošila", da bi se, dakle, rad primijenio u procesu proizvodnje, nužna su sredstva za proizvodnju (materijali, strojevi itd.). Kao rezultat procesa proizvodnje dobiva se nova količina roba čija je vrijednost veća od predujmljenog kapitala, a prodaje se za N'.

Sredstva za proizvodnju, s jedne strane, te radna snaga, s druge strane, u odnosu na vrijednost novoprodučenih roba igraju potpuno različite uloge. Vrijednost sredstava za proizvodnju korištenih prilikom proizvodnje neke robe ulazi u vrijednost te robe. Potroše li se određena sredstva za proizvodnju u potpunosti prilikom procesa proizvodnje (kao npr. sirovine, energija), tada se vrijednost tih iskorištenih sredstava u potpunosti prenosi na novostvorenu količinu robe. Nasuprot tome, potroše li se određena sredstva za proizvodnju, kao npr. alati ili strojevi, samo djelomično, tada se prenosi samo dio njihove vrijednosti. Primjerice, uzmimo da određeni stroj ima vijek trajanja od deset godina; u tom se slučaju na proizvode proizvedene u jednoj godini prenosi samo jedna desetina njegove vrijednosti.⁴⁵ Udio kapitala uložen u sredstva za proizvodnju pod normalnim okolnostima svoju vrijednost tijekom procesa proizvodnje neće promijeniti, već će ju prenijeti na vrijednost proizvedenih roba. Marx taj udio kapitala naziva *konstantnim kapitalom*, skraćeno: *kk*.

Drugačije je s radnom snagom. Vrijednost radne snage uopće ne ulazi u proizvedene robe. Ono što ulazi u vrijednost robe jest *novostvorena*

45

Pri čemu "životni vijek" stroja samo djelomice ovisi o njegovom fizičkom trošenju. Pojave li se iznenada novi i bolji strojevi na tržištu, njegov ekonomski životni vijek tada je znatno kraći od fizičkog. Tako se, primjerice, računala ne zamjenjuju zato što više ne funkcioniraju, nego zato što su u ponudi mnogo bolji uređaji.

vrijednost koja nastaje "trošenjem" radne snage, tj. ulaganjem rada. Različite uloge koje pri stvaranju vrijednosti igraju sredstva za proizvodnju i radna snaga mogu se vidjeti na sljedećem: mijenja li se vrijednost iskorištenih sredstava za proizvodnju, u skladu s tim se mijenja i vrijednost proizvoda. Mijenja li se vrijednost radne snage, to na vrijednost proizvoda nema nikakvog utjecaja. Koliko vrijednosti radnik dodaje proizvodu ne ovisi o vrijednosti radne snage, već o tome u koliko se mjeri uloženi rad računa kao apstraktni rad koji stvara vrijednost.

Razlika između novopridodane vrijednosti i vrijednosti radne snage upravo je *višak vrijednosti* – v . Ili drugačije rečeno: novopridodana vrijednost jednaka je zbroju vrijednosti radne snage i viška vrijednosti. Onaj udio kapitala koji se koristi za plaćanje nadnice Marx naziva *varijabilnim kapitalom*, skraćeno: vk . Taj se udio kapitala mijenja tijekom procesa proizvodnje; radnici su plaćeni s vk , no proizvode novu vrijednost u iznosu $vk + v$.⁴⁶

Prema tome, vrijednost količine roba proizvedenih u određenom periodu (jednom danu ili jednoj godini) može se izraziti kao:

$$kk + vk + v$$

pri čemu kk označava vrijednost *utrošenog* konstantnog kapitala, odnosno, vrijednost iskorištenih sirovina i odgovarajuću vrijednost alata i strojeva, ukoliko su oni korišteni.

Oplodnja kapitala isključivo je rezultat njegovog varijabilnog dijela. Stupanj oplodnje može se mjeriti odnosom viška vrijednosti i varijabilnog kapitala: veličinu v/vk Marx naziva *stopom viška vrijednosti*. Ona je istovremeno mjera eksploatacije radne snage. Stopa viška vrijednosti inače se izražava u postocima: ukoliko je, primjerice, $v = 40$, a $vk = 40$, tada ne govorimo o stopi viška vrijednosti od 1, već o stopi viška vrijednosti od 100%; ukoliko je $v = 20$, a $vk = 40$, tada stopa viška vrijednosti iznosi 50%, itd.

Stopa viška vrijednosti analitička je kategorija koja postoji zahvaljujući znanstvenom razumijevanju procesa oplodnje; njena je pretpostavka da znamo kako se ostvaruje oplodnja. No za praktičnu svijest kapitalista ona

---

46

Gore smo naglasili da se vrijednost radne snage ne prenosi na proizvod, već da se trošenjem rada stvara nova vrijednost. Ta se nova vrijednost matematički izražava pomoću vk i v .

je irelevantna: oni računaju da je nužan predujam kapitala u iznosu $kk + vk$ kako bi se ostvario *profit* u iznosu v , neovisno o tome kako taj profit nastaje (odnosno, profit se smatra "plodom kapitala"). Mjera oplodnje kojom se oni rukovode je *profitna stopa* $v/(kk + vk)$. Međutim, profit i profitnu stopu, koji u kapitalističkoj svakodnevici igraju značajnu ulogu, Marx obrađuje tek u trećem tomu *Kapitala* (vidi poglavlje 7), što je još jedan razlog zašto svakako u obzir treba uzeti sva tri toma *Kapitala*.

Dužina *radnog dana* dobiva se zbrojem potrebnog radnog vremena (u kojemu se proizvodi vrijednost radne snage vk) i viška radnog vremena (u kojemu se proizvodi vrijednost viška vrijednosti v). Ako je u određenom trenutku u određenom društvu vrijednost radne snage zadana, onda je zadana i količina potrebnog radnog vremena – ali ne i količina viška radnog vremena.

U svakom društvu temeljenom na klasnoj vladavini možemo razlikovati "potrebno radno vrijeme" (u kojemu se proizvode proizvodi potrebni eksploatiranoj klasi za njenu reprodukciju) i "višak radnog vremena" (u kojemu se proizvodi višak proizvoda, odnosno, udio ukupnog proizvoda koji prisvaja vladajuća klasa). Marx, međutim, ukazuje na ključnu razliku između pretkapitalističkih i kapitalističkih društava: "jasno [je] da je u takvoj ekonomskoj društvenoj formaciji u kojoj ne preovlađuje razmenska nego upotrebna vrednost proizvoda, višak rada ograničen užim ili širim krugom potreba [vladajuće klase – op. M.H.], ali da iz samog karaktera proizvodnje ne proizlazi neograničena potreba za viškom rada." (MED 21, str. 211)

No Marx iz te "neograničene potrebe za viškom rada", koja je karakteristična za kapitalistički način proizvodnje, nipošto ne izvlači moralistički prigovor pojedinačnim kapitalistima. Iako ta potreba za viškom rada implicira – jer ona nema granica – da je kapital "bezobziran prema radnikovu zdravlju i trajanju njegovog života" (MED 21, str. 242), što podrazumijeva i uništavanje radne snage, posrijedi nije individualna moralna mana pojedinog kapitalista, nego posljedica logike kapitalističke robne proizvodnje.

Ako je kapitalist radnu snagu kupio po njenoj dnevnoj vrijednosti, on ima i pravo upotrebljavati je na jedan dan. No dužina radnog dana je neodređena: iako radni dan mora biti kraći od 24 sata, kako bi radnicima ostalo vremena za fizičku i psihičku regeneraciju, nije jasno koliko kraći točno mora biti. Kada kapitalist pokušava produžiti radni dan, on tada, kao

i svaki drugi kupac, samo pokušava maksimalno iskoristiti upotrebnu vrijednost kupljene robe, kao što i svatko od nas iz tube pokušava istisnuti još i posljednje ostatke paste za zube. A da će pojedinačni kapitalist doista bez ustručavanja koristiti svoje pravo na maksimalno iskorištavanje upotrebne vrijednosti kupljene robe, to jamči konkurencija drugih kapitalista.

No i ponašanje radnika u potpunosti ostaje u okvirima logike kupnje i prodaje, kada pokušavaju skratiti radni dan. Oni svojom radnom snagom sljedećeg dana ponovno moraju raspomagati u njenom normalnom stanju kako bi je mogli iznova prodati. No to nije moguće ako je današnji radni dan predug.

Iz toga proizlazi da se i kapitalist, u svom pokušaju produživanja radnog dana, i radnik, u pokušaju njegovog skraćivanja, u jednakoj mjeri mogu pozivati na zakone robne razmjene. Granicu radnog dana nije moguće izvesti iz tih zakona. A to znači: "Ovde imamo, dakle, antinomiju, pravo protiv prava, oba potvrđena zakonom robne razmene u istoj meri. Između jednakih prava odlučuje sila. I tako se u istoriji kapitalističke proizvodnje normiranje radnog dana predstavlja kao borba za granice radnog dana – borba između ukupnog kapitalista, tj. kapitalističke klase i ukupnog radnika, ili radničke klase." (MED 21, str. 210)

Gdje god radnici nisu u stanju kapitalu pružiti dovoljan otpor i gdje postoji dovoljna zaliha radne snage, koja će zamijeniti uništenu radnu snagu, kapital će nastojati rastegnuti granice radnog dana preko svih fizičkih granica. Borba za normalni radni dan, koju Marx opsežno opisuje u *Kapitalu*, dovela je u 19. stoljeću, prvo u Engleskoj, a zatim i u ostalim zemljama, do zakonskog ograničenja dnevnog radnog vremena. O specifičnoj ulozi države u tom procesu govorit ćemo u 11. poglavlju.

5.2 APSOLUTNI I RELATIVNI VIŠAK VRIJEDNOSTI, ŽELJEZNI ZAKON KONKURENCIJE

Kapital, samooplođujuća vrijednost, ne zna za unutarnje granice oplodnje, pa mu stoga nijedna dosegnuta razina oplodnje nije dovoljna. Polazi li se od stope viška vrijednosti v/vk kao mjere oplodnje, tada se pojavljuju dvije temeljne mogućnosti za povećanje oplodnje kapitala, koje Marx naziva

proizvodnjom apsolutnog, odnosno, relativnog viška vrijednosti (u poglavlju 7, gdje ćemo kao mjeru oplodnje razmotriti profitnu stopu, upoznat ćemo i neke dodatne mogućnosti).

Kod zadane vrijednosti radne snage v/vk raste kada se v povećava. Količina viška vrijednosti koju proizvodi pojedina radna snaga može se povećati povećavanjem viška radnog vremena, a višak radnog vremena povećava se produživanjem radnog dana. Povećanje viška vrijednosti i stope viška vrijednosti produživanjem radnog dana Marx naziva proizvodnjom *apsolutnog viška vrijednosti*.

No zakonski fiksiran normalni radni dan još ne znači da je proizvodnja apsolutnog viška vrijednosti dosegla svoju granicu. Produživanje radnog dana ne događa se samo kada se povećava broj dnevnih radnih sati, nego i kada se ti radni sati bolje iskorištavaju: skraćivanjem trajanja pauzi (odmora) ili tako što se određene pripreme za rad ne računa u radno vrijeme itd. Nadalje, povećanje intenziteta rada (tj. ubrzavanje radnog procesa) ima isti učinak kao i povećanje radnog vremena. Intenzivniji radni dan daje ukupan proizvod veće vrijednosti od normalnog radnog dana, isto kao da se radni dan produžio. Sukobi oko iskorištavanja radnog vremena i intenziviranja rada i danas su dio poslovne svakodnevice.

No višak radnog vremena može se povećati i bez mijenjanja dužine radnog dana ili boljeg iskorištavanja radnog vremena: naime, kada se skрати potrebno radno vrijeme, tj. kada se smanji vrijednost radne snage. Ako su pri osmosatnom radnom danu četiri sata bila dovoljna za proizvodnju vrijednosti radne snage, preostala su četiri sata viška rada. No ako su sada tri sata dovoljna za proizvodnju vrijednosti radne snage, onda preostaje pet sati viška radnog vremena. Povećanje viška vrijednosti i stope viška vrijednosti smanjenjem potrebnog radnog vremena Marx naziva proizvodnjom *relativnog viška vrijednosti*.

Potrebno radno vrijeme mora biti dovoljno da bi se proizvela vrijednost namirnica koje su radnoj snazi potrebne za njenu reprodukciju. Ako se vrijednost radne snage u potpunosti plaća (što se mora pretpostaviti žele li se razmatrati "normalni" kapitalistički odnosi), tada je smanjenje potrebnog radnog vremena moguće jedino ako se smanji količinu sredstava za život koju se smatra normalnom (tj. životni standard radničke klase se pogoršava, što je, međutim, teško sprovesti, a i ne može se odvijati kontinuirano, nego

eventualno povremeno), ili – a to je tipični slučaj, o kojemu je ovdje i riječ – kada se vrijednost tih sredstava za život smanji.

Potonje se događa ili kada se produktivnost poveća u onim granama proizvodnje koje proizvode sredstva za život (uvijek u najširem smislu, dakle, ne ograničeno samo na namirnice), ili kada se poveća produktivnost rada u granama koje prethodno spomenute grane opskrbljuju sirovinama i strojevima: s jeftinijim sredstvima za proizvodnju pada i vrijednost sredstava za život koja se pomoću njih proizvodi. Proizvodnja relativnog viška vrijednosti svodi se na to da se povećanjem produktivnosti rada smanjuje vrijednost sredstava za život, a time i vrijednost same radne snage.

Produženje radnog vremena i porast produktivnosti stoga su dvije temeljne mogućnosti za povećanje stope oplodnje kapitala. No realizirati se mogu isključivo *djelovanjem* kapitalista.

Nedvojbeno je odmah jasno da kapitalisti imaju interes produživati radno vrijeme: ako je vrijednost radne snage zadana, svaki sat produženog radnog dana neposredno povećava višak vrijednosti koji kapitalist stječe. Drugačije je pak s porastom produktivnosti rada. Primjerice, poveća li neki proizvođač stolova produktivnost, njegovi stolovi pojeftinjuju. No radna se snaga pojeftinjuje samo u onoj mjeri u kojoj stolovi ulaze u njenu vrijednost. Učinak je minimalan, a pritom još i često vremenski odgođen. Tako mala i nesigurna prednost teško da je dovoljna da bi postala *individualnim motivom* za povećanje produktivnosti.

Ono što pojedinačne kapitaliste motivira na povećanje produktivnosti rada nešto je sasvim drugo. U kojoj će se mjeri individualno utrošeno radno vrijeme računati kao radno vrijeme koje stvara vrijednost ovisi (između ostalog) o tome je li za proizvodnju neke robe utrošeno "društveno potrebno radno vrijeme" (dakle, radno vrijeme koje je pri određenom društveno prosječnom stupnju produktivnosti i intenziteta rada potrebno za proizvodnju, vidi poglavlje 3.1). Iznosi li društveno potrebno radno vrijeme za proizvodnju određenog tipa stola primjerice 10 sati, a neki proizvođač uspije taj tip stol proizvesti u osam sati, onda je on u osam sati proizveo proizvod iste vrijednosti kao onaj koji drugi proizvođači proizvedu u 10 sati; tj. on proizvod osmosatnog rada može prodati kao proizvod desetosatnog rada.

A upravo to se događa kada neki kapitalist prvi uspije povećati produktivnost rada u određenom procesu proizvodnje. Uzmimo da se za

proizvodnju određene robe, recimo određenog tipa računala, utroši konstantni kapital kk u vrijednosti od 200. Osim toga, potreban je radni dan od osam sati neposrednog rada kako bi se iz sastavnih komponenti sastavilo računalo. Dnevna vrijednost radne snage neka je 80, stopa viška vrijednosti neka iznosi 100%, tako da će višak vrijednosti koji pojedinačna radna snaga proizvede u jednom danu iznositi također 80. Vrijednost proizvoda tada je:

$$kk + vk + v = 200 + 80 + 80 = 360$$

Uzmimo sada da je ovom kapitalistu (zasad jedinom) pošlo za rukom potrebno neposredno radno vrijeme za sastavljanje računala s osam sati smanjiti na četiri sata. Vrijednost računala upravlja se prema prosječnim društvenim odnosima, pa zasad još uvijek iznosi 360. No naš lukavi kapitalist sada ne mora utrošiti varijabilni kapital od 80, već samo od 40. On, dakle, ima troškove od samo:

$$200 \text{ (konstantni kapital)} + 40 \text{ (varijabilni kapital)} = 240$$

Proda li sada proizvod za 360, ostaje mu višak vrijednosti od 120. Tako uz društveno prosječan višak vrijednosti od 80 po računalu naš kapitalist stječe još i dodatan višak vrijednosti od 40, pa ostvaruje stopu viška vrijednosti od 300% umjesto 100%. Taj je *dodatni višak vrijednosti*, odnosno, *dodatni profit* (usp. opasku o profitu u poglavlju 5.1), ono što kapitalista motivira na povećanje produktivnosti rada – a ne buduće pojeftinjenje radne snage.

Dodatan višak vrijednosti kapitalist zadržava sve dok nova metoda proizvodnje ne postaje općom. Ako se, međutim, probila i postala općom, onda to znači da se društveno potrebno radno vrijeme za proizvodnju računala smanjilo. Ako se u međuvremenu ništa drugo nije promijenilo (vrijednost radne snage, vrijednost elemenata konstantnog kapitala itd.), onda je nova vrijednost računala sada:

$$kk + vk + v = 200 + 40 + 40 = 280$$

čime je dodatni višak vrijednost za našeg kapitalistu nestao i njegova stopa viška vrijednosti opet iznosi 100%.

No ostanimo zasad pri kapitalistu koji prvi uvodi povećanje produktivnosti. On više nema potrebe za istom količinom neposrednog radnog vremena kako bi proizveo istu masu proizvoda. On tada može proizvoditi ili istu količinu proizvoda kao i prije, samo s manje radne snage, ili veću količinu proizvoda s istom količinom radnog vremena i radne snage. Prva mogućnost za kapitalistu u većini slučajeva uopće nije realistična, jer je porast produktivnosti rada često moguć samo uz istovremeni rast obujma proizvodnje (u sljedećem ćemo se potpoglavlju vratiti na tu povezanost). Stoga možemo pretpostavljati da porast produktivnosti u pravilu podrazumijeva i povećanje količine proizvoda. Najjednostavnije sredstvo prodaje povećane količine proizvoda sastoji se u snižavanju cijene: pojedini se proizvod prodaje ispod njegove dosadašnje vrijednosti. Čak i kad naš dovitljivi kapitalist prodaje ispod dosadašnje vrijednosti, on se ne mora u potpunosti odreći dodatnog viška vrijednosti. Proda li računalo iz gornjeg primjera (čija proizvodnja ga košta 240) za 350 umjesto za 360, ostvaruje ukupan višak vrijednosti od 110, što u usporedbi s prosječnim viškom vrijednosti od 80 još uvijek donosi dodatni višak vrijednosti od 30. Međutim, povećana prodaja našeg kapitalista znači – ako se u ekonomiji ništa drugo nije promijenilo, što bi dovelo do povećane ukupne potražnje – da drugi kapitalisti, koji na tržištu nude isti proizvod, prodaju manje nego prije i u ekstremnim slučajevima bankrotiraju. Žele li obraniti svoj udio na tržištu, i oni moraju prodavati po nižoj cijeni. Pri nepromijenjenom načinu proizvodnje, to vodi smanjenju njihova viška vrijednosti. Prema tome, drugim kapitalistima ne preostaje ništa drugo nego da i oni povećaju produktivnost rada i smanje troškove kako bi opstali u konkurenciji cijena.

Konkurencija tako kapitaliste prisiljava na to da slijede povećanje produktivnosti, koje je jedan kapitalist uveo, i to čak i onda kada individualno uopće nemaju interesa za sve većom oplodnjom kapitala. *Imanentni zakoni kapitala*, poput tendencije produženja radnog dana i razvoja proizvodnih snaga, neovisni su o volji pojedinih kapitalista. U odnosu na njih, ti se zakoni nameću kao *željezni zakoni konkurencije*. Budući da je ta prisila svakom kapitalistu poznata, u normalnom slučaju neće čekati da mu bude nametnuta od strane konkurenata, nego će nastojati biti prvi koji će produktivnost povećati i tako ostvariti dodatni višak vrijednosti, umjesto da samo konstantno pokušava ograničiti svoje gubitke. Rezultat toga je da svaki kapitalist na sve

druge kapitaliste vrši pritisak, kao što i oni vrše pritisak na njega. A svi oni to čine slijedeći slijepu "immanentnu nužnost". Ma koliko neki kapitalist kao pojedinac bio skroman – ako želi ostati kapitalist, ne može odustati od lova na sve veći dobitak.

5.3 METODE PROIZVODNJE RELATIVNOG VIŠKA VRIJEDNOSTI: KOOPERACIJA, PODJELA RADA, STROJEVI

Kapitalistička proizvodnja počinje tamo gdje veliki broj radnika pod vodstvom kapitalista radi zajedno u svrhu proizvodnje istog tipa robe. Vlasnik novca koji je uspio zaposliti jednog ili dva radnika, ali i sam mora sudjelovati u procesu rada kako bi se osigurao dovoljan prihod za život, nije kapitalist u strogoj smislu, već "sitni obrtnik". On je kapitalist tek kada može djelovati kao personificirani kapital, tj. kada čitavo svoje vrijeme može posvetiti organizaciji i kontroli kapitalističkog procesa proizvodnje i prodaji proizvoda.

Kooperacija mnogih radnika, čak i bez promjena u tehničkim uvjetima proizvodnje, donosi pojeftinjenje proizvoda, i to iz dva razloga. Prvo, puno se sredstava za proizvodnju koristi zajednički, tako da na svaki proizvod prenose manji udio vrijednosti (100 radnika može proizvesti 10 puta veću količinu proizvoda od 10 radnika, ali njima nije potrebna i 10 puta veća količina zgrada itd.). Drugo, iz zajedničkog rada mnogih radnih snaga nastaje nova vrsta snage: jedan radnik sam ne može pomaknuti deblo, ma koliko vremena imao na raspolaganju, ali četiri ga radnika mogu odmah pomaknuti. Deset ljudi određeni teret može puno brže prenijeti u lancu, nego kada bi svaki od njih cijeli put prelazio u oba smjera, itd.

Daljnji porast produktivnosti postiže se *podjelom rada*. Složen radni proces razbija se na više jednostavnih radnji. One se u većini slučajeva pojedinačno mogu brže izvoditi nego u okviru ukupnog procesa. Uz odgovarajući stupanj uvježbanosti i iskustva i uz pomoć specijalnih, za tu specifičnu radnju prilagođenih, alata, radnik specijaliziran za tu radnju onda može postati još brži. Druga strana medalje je da pojedinačni radnik na taj način postaje skoro sasvim nesamostalan radnik specijaliziran za jednu jedinu radnju, i da taj monotoni napor može dovesti do fizičkih i psihičkih povreda. Pogon čiji

proces proizvodnje počiva na podjeli rada, ali koji strojeve uopće ne koristi ili ih koristi u vrlo malom opsegu, nazivamo *manufakturom*.

Početkom 20. stoljeća podjela rada dovedena je do krajnosti u *tejlorizmu* (prema inženjeru F. W. Tayloru). Taylor je pokrete u radnom procesu razbio na najmanje elemente, da bi onda pojedinačnoj radnoj snazi dodijelio samo vrlo mali dio tih pokreta. Gubici vremena i skriveni odmori time su minimizirani. Takvi su se koncepti primjenjivali prije svega na proizvodnoj traci. No ta ekstremna podjela rada kapitalu nije donijela samo prednosti. Posebno kod kompleksnih proizvoda, kod kojih je važna prije svega visoka razina kvalitete, pretjerana se podjela rada ispostavila kontraproduktivnom, jer bi se proizvodilo previše otpada. U razvoju kapitalističkih procesa proizvodnje tijekom 20. stoljeća stoga se su smjenjivali periodi širenja i limitiranja tejlorizma.

Odlučujući porast produktivnosti postiže se upotrebom *strojeva*. Stroj nije samo veliki alat. Presudno je da alat više nije u rukama pojedinog čovjeka, nego je sada dio većeg mehanizma. Broj alata kojima stroj može istovremeno baratati oslobođen je ljudskih ograničenja. Daljnji porast produktivnosti postiže se kombiniranjem pojedinačnih strojeva u *sistem strojeva* kroz koji predmet rada prolazi. Pogon koji se temelji na strojnoj proizvodnji zove se *tvornica*.

U tvornici se zadaci za ljude, pored pojedinačnih radnji koje još nisu mehanizirane, prije svega svode na nadziranje strojeva, popravljavanje strojeva i ispravljanje grešaka prouzročenih strojevima. To se nije fundamentalno promijenilo ni s uvođenjem računala. Mnogi nadzorni i kontrolni zadaci se sada doduše izvode strojno, no i ta kontrolna računala se moraju nadzirati, a njihovi programi prilagođavati promjenjivim potrebama.

Podjela rada u *manufakturi* polazi od obrtničkih vještina radne snage. Kapital ostaje ovisan o toj subjektivnoj vještini, čak i kada je ona reducirana na "vještinu detalja". U tvornici temeljenoj na strojnoj proizvodnji to se u bitnome mijenja: "Ovde se celokupan proces posmatra objektivno, sam po sebi, i rastavlja se na faze koje ga sačinjavaju, a problem kako će se svaki delimični proces izvoditi i kako će se različni delimični procesi povezati, rešava se tehničkom primenom mehanike, hemije itd." (MED 21, str. 337)

Sa strojnom proizvodnjom, kapital se može odvojiti od posebnih vještina pojedinačne radne snage. Radna snaga sada više nije reducirana na

samo jednu funkciju u radnom procesu, nego se, u razvijenom sistemu strojeva koji dobro funkcionira, reducira na puki dodatak tog sistema. Vladavina kapitala nad radnicima i radnicama materijalizira se sada takoreći u sistemu strojeva: "Svako kapitalističkoj proizvodnji, ukoliko nije samo proces rada nego ujedno i proces oplodivanja kapitala, zajedničko je to da ne primenjuje radnik uslov za rad, već obratno – uslov za rad primenjuje radnika, ali ovo izvrtanje postaje tehnički opipljiva stvarnost tek s mašinom. Pretvorivši se u automat, sredstvo za rad istupa prema radniku za vreme samog procesa rada kao kapital, kao mrtav rad koji gospodari živim radom i isisava ga." (MED 21, str. 374)

Kooperacija, podjela rada i uvođenje strojeva prouzrokuju povećanje produktivnosti rada. S istom količinom utrošenog rada može se proizvesti veći broj proizvoda, a vrijednost pojedinačnog proizvoda pada. Povećana *produktivnost rada* u kapitalističkim se uvjetima proizvodnje, međutim, pojavljuje kao *produktivnost kapitala*. To je slučaj već kod jednostavne kooperacije: budući da pojedinačne radne snage novom kolektivnom radnom snagom, koja proizlazi iz njihovog zajedničkog rada, ne raspolažu pojedinačno, i pošto one na taj način surađuju jedino pod vodstvom kapitala, ta nova produktivnost doima se kao produktivnost koja pripada kapitalu. Taj dojam u manufakturi ili tvornici postaje još snažniji. Pojedinačna radna snaga reducirana je na podfunkciju koja je u svijetu izvan manufakture i tvornice u većini slučajeva potpuno beskorisna. To da radnici i radnice sa svojim sposobnostima uopće mogu išta započeti djeluje kao posljedica učinka kapitala. Pojavljivanje kapitala kao sile koja je opskrbljena vlastitom produktivnošću možemo nazvati *fetišizmom kapitala*. Kao i fetišizam robe, fetišizam kapitala nije jednostavno lažna svijest ili puka zabluda. Naprotiv, on ima materijalni temelj u kapitalističkoj organizaciji procesa proizvodnje: "Duhovne snage proizvodnje gomilaju se u većem razmeru na jednoj strani zato što se na mnogim stranama gube. Ono što delimični radnici gube, to se prema njima koncentriše u kapitalu. Manufakturna podjela rada urodila je time da su se duhovne snage procesa materijalne proizvodnje protivstavile radnicima kao tuđa svojina i kao sila koja nad njima gospodari. Ovaj proces odvajanja započinje u prostoj kooperaciji, gde kapitalista prema pojedinačnim radnicima predstavlja jedinstvo i volju društvenog radnog tela; razvija se dalje u manufakturi, koja radnika obogaljuje u delimičnog radnika, a završava se

u krupnoj industriji, koja nauku odvaja od rada kao nezavisnu snagu proizvodnje i silom je stavlja u službu kapitala." (MED 21, str. 322)⁴⁷

U jednom se pogledu povećanje produktivnosti uvođenjem strojeva fundamentalno razlikuje od povećanja produktivnosti putem kooperacije ili podjele rada. Uvođenje strojeva kapitalistu košta, a budući da se stroj u procesu proizvodnje troši, on svoju vrijednost prenosi na proizvod. A to će reći da uvođenje strojeva isprva umjesto do pojeftinjenja proizvoda dovodi do njegova poskupljenja. Ukupno gledano, do pojeftinjenja proizvoda dolazi jedino kada je povećanje vrijednosti uzrokovano prenošenjem vrijednosti sa stroja nadkompenzirano odgovarajućim smanjenjem neposrednog radnog vremena.

Uzmimo da se pri proizvodnji određenog proizvoda koriste sirovine u vrijednosti od 50, kao i da se radi 8 radnih sati, u kojima se pod normalnim uvjetima proizvodi vrijednost od 80. Tada za vrijednost proizvoda važi:

$$50 \text{ (sirovine)} + 80 \text{ (radno vrijeme)} = 130$$

Uzmimo sada da se taj proizvod proizvodi pomoću stroja. Stroj ima vrijednost od 20 000 i služi proizvodnji 1000 komada proizvoda prije nego se istroši. Na jedan se komad tada prenosi vrijednost od 20. Pojedini, strojno proizvedeni proizvod poskupljuje isprva za tih 20. Uštedi li se sa strojem 3 sata rada, tako da je za proizvodnju sada potrebno 5 umjesto 8 sati, onda za vrijednost strojno proizvedenog proizvoda vrijedi:

$$50 \text{ (sirovine)} + 20 \text{ (stroj)} + 50 \text{ (radno vrijeme)} = 120$$

Proizvod je sveukupno pojeftinio za deset vrijednosnih jedinica jer je 20 jedinica prenesene vrijednosti sa stroja nadkompenzirano uštedom od tri radna sata. Da se uspjelo uštedjeti samo jedan radni sat, onda bi vrijednost strojnog proizvoda porasla, stroj ne bi pridonio porastu produktivnosti i pojeftinjenju proizvoda.

---

⁴⁷ Sve veća važnost znanja i znanosti za kapitalističku proizvodnju nije novi fenomen, kao što bi to danas pomodna priča o tranziciji iz "industrijskog društva u društvo znanja" htjela sugerirati. A svakako se ne radi ni o tome – kao što se ponekad tvrdi – da bi ona dovela u pitanje kapitalističko određenje oblika proizvodnje.

No za kapitalističku primjenu strojeva nije dovoljno da uvođenje strojeva općenito pojeftinjuje proizvode. Kapitalistu ne zanima vrijednost proizvoda, nego *višak vrijednosti* (odnosno, profit, usp. napomenu u poglavlju 5.1). Kao što smo pokazali u prošlom odjeljku, kapitalist porast produktivnosti uvodi kako bi njegovi individualni troškovi bili niži od društvenog prosjeka, tako da ne dobiva samo normalan višak vrijednosti (profit), već i dodatni višak vrijednosti (dodatni profit). Uzmimo da je u gornjem primjeru stopa viška vrijednosti iznosila 100%. Radnik koji radi osam sati i koji stvara vrijednost od 80 bit će plaćen 40. Preostalih su 40 višak vrijednosti našeg kapitalista po proizvodu. Naš kapitalist, dakle, prije uvođenja stroja ima troškove u iznosu od:

$$50 \text{ (sirovine)} + 40 \text{ (nadnica za 8 sati)} = 90.$$

Nakon uvođenja stroja njegovi su troškovi:

$$50 \text{ (sirovine)} + 20 \text{ (stroj)} + 25 \text{ (nadnica za 5 sati)} = 95.$$

Iako ovaj stroj smanjuje *ukupan utrošak* rada za dotičan proizvod, on neće biti uveden jer ne smanjuje i *troškove* kapitalista. Ti su troškovi smanjeni tek kada se na nadnicama (po proizvodu) uštedi više nego što stroj vrijednosti prenosi na pojedini proizvod. Iznosi li u našem primjeru prenesena vrijednost sa stroja na proizvod 20, tada se mora uštedjeti više od četiri sata rada kako bi uvođenje stroja kapitalistu bilo isplativo. Ili drugačije formulirano: *dodatni konstantni kapital kk* , koji je pri strojnoj proizvodnji utrošen na pojedini proizvod, mora biti manji od *varijabilnog kapitala vk* koji je ušteđen smanjenjem radnog vremena. Prema tome, kapitalist neće utrošiti bilo koju, nasumičnu, količinu dodatnog konstantnog kapitala po proizvodu, već maksimalno onoliko koliko uštedi na varijabilnom kapitalu po proizvodu.

Uvodi li se određeni stroj (koji prenosi određenu vrijednost pojedinom proizvodu) ili ne, ovisi, dakle, o tome koliko on varijabilnog kapitala može uštedjeti. Međutim, ušteđeni varijabilni kapital ne ovisi isključivo o ušteđenim satima rada, nego i o visini nadnice. U našem su gornjem primjeru radnici i radnice dobivali nadnicu od 40 za osmosatni radni dan, što je 5 po satu rada. Tri ušteđena radna sata donose uštedu varijabilnog kapitala

od 15, tako da uvođenje stroja kapitalistu ne donosi nikakvu prednost. No kada bi nadnice bile veće, primjerice 8 po radnom satu, onda bi tri uštedena sata rada donijela uštedu od 24. Kod tog bi nivoa nadnica uštedeni varijabilni kapital nadkompenzirao dodatni konstantni kapital (20 u našem primjeru), pa bi se troškovi našeg kapitalista smanjili. Isti stroj, koji uz niže nadnice za kapitalistu ne donosi nikakvu uštedu troškova, pa se ni ne uvodi, u slučaju višeg nivoa nadnica bi mogao donijeti uštedu, pa će se zato i uvesti.

5.4 DESTRUKTIVNI POTENCIJAL KAPITALISTIČKOG RAZVOJA PROIZVODNIH SNAGA

Kooperativni radni proces zahtijeva koordinaciju. U kapitalističkom procesu proizvodnje tu funkciju preuzima kapitalist. No upravljanje koje vrši kapitalist ne ispunjava samo tehničko-organizatorsku funkciju; ono je istovremeno organizacija eksploatacije, pa je stoga uvjetovana suprotnošću između eksploatatora i eksploatiranog, što Marxa dovodi do zaključka da je kapitalističko upravljanje "po svome obliku despotsko" (MED 21, str. 297). Kod velikog broja radnika i radnica potrebni su – kao i u vojsci – industrijski nadoficiri i podoficiri koji zapovijedaju u ime kapitala.

Oblik menadžerske hijerarhije u 20. je stoljeću doživio značajne promjene. Kapitalistički despotizam ograničavan je s jedne strane zakonskim regulativama, a s druge procesima sindikalnog pregovaranja. Posebno u zadnjem desetljeću u brojnim je industrijama postojala tendencija da kapital povećava autonomija zaposlenih u radnom procesu. No unatoč svim tim promjenama, svrha kapitalističke proizvodnje – oplodnja kapitala, proizvodnja viška vrijednosti – nije dovedena u pitanje. Uvijek se isključivo radilo o tome kako tu svrhu ostvariti na različite ili drugačije načine. A kada se radi o stručnim djelatnostima, često se pokazalo mnogo isplativijim zaposlene motivirati da svoja iskustva i upravljačke sposobnosti slobodno unose u rad putem veće razine autonomije, nego da ih se na to prisiljava putem konstantnog pritiska i kontrole. Posljedice te autonomije za zaposlene su međutim slično razorne kao i stari despotski oblici, samo što se to razaranje danas odvija samoorganizirano (za nove menadžerske tendencije usp. Wolf 1999, Glißmann/Peters 2001).

Po radnike destruktivne tendencije kapitalističkog povećanja produktivnosti neposredno se očituju u tendenciji prema produženju i, odnedavno, "fleksibilizaciji" radnog vremena. Iako porast produktivnosti znači da se ista količina proizvoda može proizvesti u manjoj količini vremena, ona pod kapitalističkim uvjetima ne vodi smanjenju radnog vremena. Posebno kada se porast produktivnosti ostvaruje uvođenjem strojeva, rezultat će prije biti produženje radnog vremena, kao i uvođenje rada u smjenama i noćnog rada, kako bi se postigao što neprekidniji rad strojeva. Za to postoji više razloga.

Sve dok novi stroj još nije postao društveni standard, kapitalist koji s njim proizvodi postiže dodatan višak vrijednosti. Što više proizvoda u to vrijeme proizvede i proda, to je taj dodatni višak vrijednosti veći. Ako korištenje tog stroja kasnije postane dio prosječnih uvjeta proizvodnje, kontinuirani rad stroja još uvijek je prednost. Koliko dugo neki stroj može biti profitabilno korišten, ne ovisi samo o njegovom fizičkom stanju, već i tome je li na tržište stigao novi i bolji stroj. Što brže stroj svoju vrijednost može prenijeti na proizvode koji se pomoću njega proizvode, to je manji rizik da će ga se morati zamijeniti novim, boljim strojem prije nego što je prenio svu svoju vrijednost. Nailazi li produženje radnog vremena na zakonska ili sindikalna ograničenja, kapitalist će u pravilu pokušati nametnuti intenzifikaciju rada, primjerice putem bržeg rada strojeva.

Time što se proces proizvodnje odvaja od ograničenja pojedinačne radne snage i kao objektivni proces postaje objektom znanstvenog istraživanja, moderna industrija "nikad ne posmatra i ne tretira dati oblik procesa proizvodnje kao konačan. Zato je njena tehnička osnovica revolucionarna, dok je kod svih ranijih načina proizvodnje bila u suštini konzervativna." (MED 21, str. 430) Tehnički temelji proizvodnje konstantno se revolucioniraju, produktivnost rada konstantno raste. Pritom je jedini motiv ostvariti profit. Tijekom tog procesa dolazi do ogromnih investicija kako bi se nabavili novi strojevi ili sastavili sasvim novi proizvodni pogoni. Ukoliko te investicije služe pojeftinjenju proizvoda, važe kao nužne. Nasuprot tome, investicije kojima bi se radni uvjeti zaposlenih učinili ugodnijima ili kojima bi se samo smanjili zdravstveni rizici i rizici od nesreća čine odbitke od profita, pa se izbjegavaju. Čak se i danas u mnogim sektorima može primijetiti da "[e] konomisanje društvenih sredstava za proizvodnju, koje je tek pod fabričkim sistemom sazrelo kao u staklenoj bašti, postaje u rukama kapitala ujedno i

sistematskim pljačkanjem radnikovih životnih uslova za vreme rada: prostora, vazduha, svetlosti i ličnih zaštitnih sredstava protiv okolnosti procesa proizvodnje opasnih po život ili štetnih po zdravlje" (MED 21, str. 377-378).

I dan danas je potrebna pravna prisila ili otpor zaposlenih kako bi se ostvarili makar i najmanji pomaci u uvjetima rada, tako da je sljedeća Marx-ova opaska i danas aktualna: "Šta bi moglo bolje okarakterisati kapitalistički način proizvodnje nego činjenica da mu država prinudnim zakonom mora naturiti uvođenje najprostijih mera čistoće i zaštite zdravlja?" (MED 21, str. 426)

Jedina je svrha kapitalističke proizvodnje konstantna proizvodnja viška vrijednosti. Konkurencija prisiljava pojedine kapitalista, pod prijetnjom propasti, da lov za sve većim viškom vrijednosti učine principom svoga djelovanja. Kao i radna snaga, i *priroda* je puko sredstvo za ostvarenje toga cilja. U skladu sa svojom unutrašnjom logikom, kapital je podjednako indiferentan prema uništavanju prirodnih uvjeta života (zagađivanjem vode i zraka, uništavanjem i trovanjem čitavih regija) kao i prema uništavanju pojedinačne radne snage. Tako se danas na cijelome svijetu održava i širi industrijski način proizvodnje koji se temelji na sagorijevanju fosilnih goriva, unatoč tome što je izgledno i lokalno i globalno ekološko pustošenje zbog klimatskih promjena (usp. Altvater 1992).

Taj destruktivni potencijal kapitalističkog razvoja proizvodnih snaga može se ograničiti samo "izvana", otporom radnika i radnica ili državnom moći. Nedostaje li takvih ograničenja ili ona postaju slabija, destruktivni potencijal imanentan kapitalističkom načinu proizvodnje odmah ponovno snažnije dolazi do izražaja. Još uvijek stoji: "Kapitalistička proizvodnja razvija, dakle, tehniku i kombinaciju društvenog procesa proizvodnje samo istovremenim potkopavanjem izvora svakog bogatstva: zemlje i radnika." (MED 21, str. 446)

S obzirom na razmjere zagađenja okoliša i opasnosti po zdravlje koje potječu od industrijskog načina proizvodnje, u posljednjoj se trećini 20. stoljeća često raspravljalo o tome je li ta destruktivnost inherentna materijalnim uvjetima same *industrijske* proizvodnje, ili je ona rezultat specifično *kapitalističkih* uvjeta njezine primjene.

Kod Marxa ne nalazimo eksplicitnu raspravu na tu temu. No naglasio je da treba razlikovati "između veće proizvodnosti [produktivnosti] koja je

plod razvitka društvenog procesa proizvodnje, i veće proizvodnosti koja je plod kapitalističke eksploatacije procesa proizvodnje" (MED 21, str. 374). Zbog toga mu se često prebacuje da industrijski proces proizvodnje "sam po sebi" smatra pozitivnim i zato kritizira samo njegovu vanjsku kapitalističku ljusku. To je bila i pozicija marksizma-lenjinizma. U skladu s tim, neke su kapitalističke metode proizvodnje u Sovjetskom savezu potpuno nekritički usvojene (za kritiku takve interpretacije Marxa usp. Jacobs 1997).

Danas je mnogo jasnije nego u Marxovo vrijeme da nije moguće svaki industrijski proces proizvodnje jednostavno odvojiti od njegove kapitalističke primjene kako bi se iznenada razvili njegovi čisto blagotvorni učinci. Neki razvojni pravci industrijalizacije nisu razorni samo zbog njihove kapitalističke primjene: kada bi se nuklearna energija koristila u nekom socijalističkom društvu, i tamo bi rizici bili ogromni, kao što bi i intenzivno i rasprostranjeno korištenje fosilnih goriva dovelo do klimatskih promjena. Destruktivni potencijal kapitala ne odnosi se samo na način *primjene* određene tehnologije, nego prvenstveno na sam *izbor* određenih tehničko-industrijskih smjerova razvoja.

5.5 FORMALNA I REALNA SUPSUMPCIJA, FORDIZAM, PRODUKTIVNI I NEPRODUKTIVNI RAD

Ako se neki postojeći radni proces, takav kakav jest, podredi kapitalu, Marx to naziva *formalnom supsumpcijom rada kapitalu*. Jedina razlika u odnosu na pretkapitalističko stanje jest da radnik ili radnica više ne radi za sebe, nego za kapitalistu. Kapitalistički odnos prisile očituje se samo u tome da radnik radi duže nego što bi morao da radi samo za vlastiti opstanak, i da pritom stvoreni višak vrijednosti prisvaja kapitalist. Na temelju formalne supsumpcije moguća je samo proizvodnja apsolutnog viška vrijednosti.

Ako se, međutim, radni proces transformira kako bi se povećala produktivnost, Marx govori o *realnoj supsumpciji rada kapitalu*. Radni proces pod kontrolom kapitala ne razlikuje se sada samo formalno, nego realno, tj. u potpunosti, od organizacije i strukture pretkapitalističkog radnog procesa: kapitalistički način proizvodnje stvara sebi odgovarajuću formu proizvodnje. Realna supsumpcija moguća je tek na temeljima formalne supsumpcije. S

realnom supsumpcijom rada kapitalu moguća je proizvodnja relativnog viška vrijednosti.

Dosad smo u našem razmatranju relativnog viška vrijednosti pretpostavljali da kvantitativna količina sredstava za život koja su potrebna za reprodukciju radne snage (odnosno, radničke obitelji) ostaje nepromijenjena, da se, dakle, životni standard radničke klase ne mijenja. No to nije nužno tako.

Pretpostavimo osmosatni radni dan i stopu viška vrijednosti od 100 posto. U tom se slučaju radni dan dijeli na četiri sata potrebnog radnog vremena kako bi se reproducirala vrijednost radne snage, i četiri sata viška radnog vremena, u kojemu se proizvodi višak vrijednosti. Pretpostavimo dalje da je novčani izraz vrijednosti proizvedene u osam sati pod normalnim okolnostima 160 eura. Dnevna vrijednost radne snage tada iznosi 80 eura, a dnevno proizveden višak vrijednosti također 80 eura.

Uzmimo sada da se produktivnost rada u svim granama udvostručila.⁴⁸ U tom se slučaju sva roba može proizvesti u pola dosadašnjeg radnog vremena, a njihova se vrijednost prepolovila. Dnevna vrijednost radne snage tada će umjesto u četiri radna sata biti proizvedena već u dva, pa pada s 80 na 40 eura. Za proizvodnju viška vrijednosti tada preostaju dodatna dva sata, njihov ukupni obujam raste s četiri na šest sati, pa se višak vrijednosti povećava s 80 na 120 eura. Iako se vrijednost radne snage prepolovila, s 80 na 40 eura, za 40 se eura sada može kupiti istu količinu sredstava za život kao prije za 80 eura, pa je životni standard radničke obitelji ostao isti.

Pretpostavimo sada dalje da radnici i radnice, primjerice zbog radničkih borbi ili nedostatka radne snage, za nadnicu ne primaju vrijednost proizvedenu u dva sata, nego u tri, dakle, umjesto 40, 60 eura. I u tom bi slučaju vrijednost radne snage pala (s 80 na 60 eura), a višak rada porastao (za jedan sat: s četiri na pet sati; višak vrijednosti sada bi iznosio 100 eura), no životni standard radničke obitelji sada bi porastao. Jer vrijednost životnih namirnica se prepolovila zbog udvostručenja produktivnost, ali radničko kućanstvo sada na raspolaganju nema tek pola, nego tri četvrtine prethodne nadnice. Ako naše radničko kućanstvo danas može kupiti istu količinu sredstava za život za 40

48

Tako golemi porast uzimamo isključivo radi pojednostavljivanja daljnjeg računa. No usporede li se epohe nekoliko stoljeća udaljene jedna od druge, moguće je i da se produktivnost udvostručila.

eura kao prije za 80 eura, ali sada na raspolaganju ima čak 60 eura, onda količinu kupljenih sredstava za život može povećati za 50 posto. Ili, izraženo u danas uobičajenim pojmovima: *nominalna nadnica* (tj. nadnica izražena u novcu) se smanjila za 25% (s 80 na 60 eura), a *realna nadnica* (tj. nadnica izražena u kupovnoj moći) se povećala za 50% (može se kupiti 50% više robe).

Porast produktivnosti za posljedicu je imao da je *povećanje standarda života radničke klase išlo ruku pod ruku s povećanjem viška vrijednosti koji prisvaja kapitalist*. Smanjenje vrijednosti radne snage uz istovremeno povećanje viška vrijednosti koji pojedinačna radna snaga proizvodi znači da se stopa viška vrijednosti v/vk – a time i eksploatacija radne snage – povećala. Prema tome, *povećana eksploatacija* (veći dio radnog dana služi proizvodnji viška vrijednosti) i *povećanje životnog standarda radničke klase* se nipošto ne isključuju.

Naposljetku, u našem primjeru je moguće i smanjenje radnog vremena. Uzmimo da se dnevno radno vrijeme smanjilo s 8 na 7,5 sati. Ako radna snaga kao i prije dobiva 60 eura (vrijednost stvorena u tri sata), kao dodatno radno vrijeme preostaju 4,5 sata (pola sata više nego prije porasta produktivnosti), a višak vrijednosti bi iznosio 90 eura (10 eura više nego prije porasta produktivnosti).⁴⁹

Posljednji skicirani primjer – ne po točnim kvantitativnim omjerima, nego po svojoj tendenciji – odgovara smjeru razvoja u naprednim kapitalističkim zemljama. To što radnička klasa u tim zemljama danas ima veći životni standard i kraće radno vrijeme nego prije 50 ili 100 godina nikako ne znači – kao što se uvijek iznova naglašava – da se eksploatacija smanjila ili da je sasvim nestala. U posljednjem je poglavlju naglašeno da se pod eksploatacijom ne misli na neko posebno loše ili bijedno stanje, nego na činjenicu da radnici i radnice proizvode veću vrijednost nego što je dobivaju u obliku nadnice. Stupanj eksploatacije ne mjeri se životnim standardom, već stopom viška vrijednosti. A sasvim je moguće da povećanje životnog standarda i skraćivanje radnog vremena bude popraćeno porastom viška vrijednosti i stope viška vrijednosti.

49

Kod smanjenja radnog vremena u pravilu dolazi do intenzifikacije rada (u istom se vremenu proizvodi više proizvoda), što dovodi do dodatnog povećanja viška vrijednosti. No u našem primjeru, to ostavljamo po strani.

Upravo skicirana dinamika, koja proizlazi iz proizvodnje relativnog viška vrijednosti (ubrzani tehnički razvoj, rastući životni standard radničke klase uz istovremeno rastući profit) ima, međutim, jednu pretpostavku koje se još nismo dotakli: većina sredstava za život koja radnička kućanstva konzumiraju moraju biti proizvedena kapitalistički. Ukoliko radnička kućanstva veliki dio svojih sredstava za život proizvode sama ili ih nabavljaju od nezavisnih seljaka i obrtnika, porast produktivnosti u kapitalističkim pogonima vodi kratkoročnom dodatnom višku vrijednosti, ali samo vrlo malom sniženju vrijednosti radne snage. Tek se tijekom 20. stoljeća dospjelo do toga da se većina dobara koja radnička kućanstva konzumiraju proizvodi kapitalistički. U tome je odlučujuću ulogu odigrao tzv. fordizam. Henryju Fordu je od 1914./15., uz pomoću tejlorigističkog razbijanja radnog procesa u njegovim tvornicama automobila, pošlo za rukom proizvesti Model T na pokretnoj traci kao standardizirani masovni proizvod, što ga je značajno pojeftinilo, pa je taj automobil i za široke slojeve stanovništva postao dostupnom robom. Ford je istovremeno povisio nadnice daleko iznad tadašnjeg prosjeka kako bi smanjio fluktuaciju radne snage. Nakon Drugog svjetskog rata, fordizam je uspostavljen posvuda u SAD-u i Zapadnoj Europi: uz pomoć tejlorigizma i pokretne trake masovni su potrošački proizvodi poput automobila, frižidera, perilica za rublje, televizora itd. konstantno postajali jeftiniji, a realne nadnice rasle. Budući da je vrijednost radne snage unatoč rastu realnih nadnica padala, profiti su i dalje mogli rasti. Standardizirana masovna proizvodnja, širenje masovne potrošnje i rastući profiti išli su skoro dva desetljeća rame uz rame, i bili su važan, ako ne i jedini razlog, "ekonomskom čudu" poslijeratnog doba.

Svrha radnog procesa, promatra li se neovisno o njegovom ekonomskom određenju oblika, sastoji se u proizvodnji određene upotrebne vrijednosti. S gledišta radnog procesa, rad koji tu upotrebnu vrijednost proizvodi (ili u tome sudjeluje) *produktivan je rad*. No svrha kapitalističkog procesa proizvodnje sastoji se u proizvodnji viška vrijednosti. S gledišta kapitalističkog procesa proizvodnje, samo rad koji proizvodi višak vrijednosti je produktivan rad. Kadgod u nastavku govorimo o produktivnom radu, to se uvijek, osim gdje je izrijekom drugačije navedeno, odnosi na produktivni rad u kapitalističkom smislu.

Radi li se kod određene vrste utroška rada o produktivnom radu u kapitalističkom smislu ili ne, ne ovisi o konkretnom karakteru tog rada, već o ekonomskim okolnostima u kojima se troši. Pečem li *pizzu* koju planiram sam pojesti ili ju podijeliti s prijateljima, proizveo sam upotrebnu vrijednost, ali ne i robu (*pizza* neće biti prodana), pa utoliko nisam proizveo nikakvu vrijednost ili višak vrijednosti; moj je rad u kapitalističkom smislu bio neproduktivan. Prodam li, međutim, tu *pizzu* na uličnom festivalu, onda sam proizveo i robu i vrijednost, ali ne i višak vrijednosti, pa je moj rad još uvijek neproduktivan. Postanem li kuhar u kapitalističkom restoranu i tamo ispečem *pizzu* koju će pojesti gosti koji plaćaju, onda nisam proizveo samo vrijednost, nego i višak vrijednosti, pa je moj rad utoliko bio i "produktivan".

Je li moj rad produktivan ne ovisi o karakteru proizvedene upotrebne vrijednosti, već o tome proizvodim li robu koja sadrži višak vrijednosti. Već u poglavlju 3.1 ukazali smo na to da robe nisu samo materijalni proizvodi, nego, ukoliko se prodaju, i usluge. Utoliko su u kapitalističkom kazalištu glumci jednako tako "produktivni radnici" kao i radnici u kapitalističkoj čeličani. Za robni karakter neke stvari također nikakvu ulogu ne igra pitanje je li ona "doista" korisna i nužna za reprodukciju društva: ako nađu kupca, luksuzna jahta, reklama ili tenk su robe. A ako se proizvode u kapitalističkim uvjetima, rad utrošen u njihovoj proizvodnji je "produktivni rad".

Kako bih vršio produktivan rad u kapitalističkom smislu, moram biti najamni radnik. Međutim, obrnuto ne vrijedi. Nije svaki najamni radnik automatski i "produktivni radnik". Ostanimo kod primjera *pizze*: ako sam kuhar u kapitalističkom restoranu, moj je rad produktivan. Pretpostavimo sada da si je vlasnik restorana odlučio priuštiti privatnog kuhara i da se ja iz restorana selim u kućanstvo vlasnika restorana. Tada sam kao i prije najamni radnik, ali više ne proizvodim nikakvu robu, nego jedino upotrebne vrijednosti: *pizza* koju sam pripremio u kućnoj kuhinji vlasnika restorana neće se prodati, nego će je konzumirati vlasnik restorana i njegovi prijatelji. Nisam proizveo ni vrijednost ni višak vrijednosti, pa sam utoliko "neproduktivni" najamni radnik.

Ovdje se smisao razlikovanja između produktivnog i neproduktivnog rada može vrlo dobro razjasniti: ako sam zaposlen kao kuhar u restoranu, vlasnik restorana mora platiti moju plaću i namirnice za kuhinju, isto kao i kada bih radio kao njegov privatni kuhar. Međutim, novac koji je dao za

restoran samo je *predujmljen* – ako restoran dobro posluje, vraća mu se uvećan za količinu viška vrijednosti. Novac kojim me plaća kao privatnog kuhara je *potrošen*, vlasnik restorana dobiva zauzvrat upotrebnu vrijednost, ali ne i novac. Da bi mogao trošiti novac na privatnog kuhara, vlasniku restorana je potreban višak vrijednosti koji proizvodi kuhar u restoranu. Količina neproaktivnog rada koju si vlasnik restorana može priuštiti ograničena je količinom viška vrijednosti koju proizvodi produktivni radnik u restoranu.

5.6 AKUMULACIJA, INDUSTRIJSKA REZERVNA ARMIJ, PAUPERIZACIJA

Kada se na kraju kapitalističkog procesa proizvodnje proizvod uspješno proda, kapitalist ne dobiva nazad samo predujmljeni kapital, već ostvaruje i višak vrijednosti. Taj je višak vrijednosti svrha kapitalističke proizvodnje. Međutim, on ne bi trebao služiti individualnoj potrošnji kapitalista – tada bi svrha proizvodnje bila samo količina upotrebni vrijednosti koje kapitalist s viškom vrijednosti može kupiti – nego daljnjoj oplodnji kapitala: kretanje je kapitala *svrha samoj sebi* (usp. poglavlje 4.2). Na kraju procesa oplodnje N-R-N' novac se iznova predujmljuje, i to ne izvorna suma vrijednosti N, već vrijednost *povećana* za višak vrijednosti (minus troškovi potrošnje kapitalista), koja onda u nepromijenjenim okolnostima donosi povećani višak vrijednosti. Pretvaranje viška vrijednosti u kapital zove se *akumulacija*.

Pojedinačni je kapitalist na akumulaciju prisiljen konkurencijom. Mora sudjelovati u utrci za konstantnim povećanjem produktivnosti kako bi mogao opstati u cjenovnoj konkurenciji. Povećanje produktivnost uvođenjem novih strojeva u pravilu je skupo. Često nije dovoljno investirati istu količinu vrijednosti u druge strojeve, nego je potrebna veća suma vrijednosti, tako da je pojedinačni kapitalist prisiljen na akumulaciju.

Razmjeri akumulacije za pojedinačne kapitale mogu biti vrlo različiti. Kada se radi o velikim investicijama, kada se moraju zamijeniti čitava proizvodna postrojenja, prethodno proizveden višak vrijednosti često može biti nedostatan. U tom se slučaju opseg akumulacije može povećati podizanjem kredita. S druge strane, mogući su i slučajevi u kojima za akumulaciju nije potreban sav višak vrijednosti, pa se ostatak viška vrijednosti može uložiti u

banke ili na financijsko tržište kao kamatonosni kapital. U oba slučaja kamatna stopa postaje odlučujuća veličina. Međutim, razmatranje kamatonosnog kapitala, kredita itd., zahtijeva još određene međukorake i pojavljuje se kod Marxa tek u trećem tomu *Kapitala* (usp. 8. poglavlje). Prikaz procesa akumulacije u prvom tomu (a po tom se prikazu i ovaj odlomak orijentira) nije ni približno potpun – što samo još jednom potvrđuje da bi čitanje *Kapitala* trebalo obuhvaćati sva tri toma, a nipošto samo prvi.

Na početku ovog poglavlja uvedena je razlika između *konstantnog kapitala* *kk* (onaj dio kapitala koji je utrošen na strojeve, sirovine itd.) i *varijabilnog kapitala* *vk* (izdaci za nadnice). Odnos između konstantnog i varijabilnog kapitala *kk/vk* Marx naziva *sastavom vrijednosti* kapitala. Odnos između mase upotrebljenih sredstava za proizvodnju i količine rada Marx naziva *tehničkim sastavom* kapitala. Ukoliko je sastav vrijednosti kapitala određen tehničkim sastavom, Marx to naziva *organskim sastavom* kapitala (usp. MED 21, str. 541). Organski sastav, dakle, uzima u obzir samo one promjene sastava vrijednosti do kojih je došlo zbog promijenjenih tehnički uvjeta (primjerice, jer se mora uvesti novi, skuplji stroj), ali ne i one koje proizlaze samo iz promjene vrijednosti upotrijebljenih sredstava za proizvodnju. Postane li npr. ugljen skuplji, onda se u čeličani povećava konstantni kapital *kk*, a s time raste i *kk/vk*, ali se pritom ništa nije promijenilo na samim uvjetima proizvodnje. Iako bi u tom slučaju porastao sastav vrijednosti, ne bi porastao i organski sastav. Kada u nastavku govorimo o sastavu kapitala, uvijek mislimo na sastav vrijednosti, a ne na organski sastav.⁵⁰

Akumulira li se kapital pod nepromjenjivim uvjetima, dakle naročito pri konstantnom sastavu vrijednosti, konstantnoj vrijednosti radne snage i konstantnoj dužini radnog dana, onda potražnja za radnom snagom raste jednako kao kapital. Pretvori li se, primjerice, toliko viška vrijednosti u kapital da suma vrijednosti predujmljena kao kapital poraste za 20%, bit će potrebno i 20% više radne snage. Povećana potražnja za radnom snagom potom poboljšava uvjete pod kojima se ona prodaje, tako da aktualna cijena radne snage raste iznad njene vrijednosti. No time će se umanjiti višak vrijednosti,

---

50 S organskim sastavom se dopijeva u probleme naročito kada je riječ o prosječnom sastavu *ukupnog kapitala* nekog društva, jer tehničke promjene u jednoj grani mijenjaju vrijednost njenih proizvoda, pa utoliko vode i promjenama sastava vrijednosti u svim drugim granama koje koriste taj proizvod. Tj. promjene organskog sastava tada više nije moguće strogo odvojiti od promjena sastava vrijednosti (o tome usp. Heinrich 1999, str. 315 i dalje).

što usporava daljnju akumulaciju, pa onda i potražnju za radnom snagom, što onda koči i daljnji rast nadnica.

Povećaju li se nadnice, to će imati posljedice i po uvođenje strojeva koji smanjuju potrebnu količinu rada. Kao što je razjašnjeno u poglavlju 5.3, kapitalist će stroj uvesti samo kada je poskupljenje troškova proizvodnje (zbog prenošenja vrijednosti sa stroja na proizvod) manje od uštede na varijabilnom kapitalu. No koliko će kapitalist uštedjeti na varijabilnom kapitalu ako za određenu količinu smanji radno vrijeme ovisi o visini nadnica. Zato se kod visokih nadnica uvode strojevi koji kapitalistu s niskim nadnicama ne donose nikakve prednosti u troškovima. Rastuće nadnice stoga vode k ubrzanom uvođenju strojeva koji štede rad. Tipični se proces akumulacije ne odvija pod nepromjenjivim uvjetima, nego uz rastući sastav vrijednosti kapitala: i kod uznapređovalog procesa akumulacije može doći do smanjenja potražnje za radnom snagom, pa onda i smanjenja nadnica. Ovdje možemo vidjeti, što je već spomenuto u poglavlju 4.4, da se kapitalistički proces akumulacije sam brine za to da nadnice u prosjeku ostaju ograničene na vrijednost radne snage, i da ta vrijednost, iako je historijski promjenjiva, nikada ne može toliko porasti da uistinu ugrozi oplodnju kapitala.

Količinu radnika i radnica koji su spremni (odnosno, prisiljeni) prodavati svoju radnu snagu, ali ne nalaze kupca, Marx naziva *industrijskom rezervnom armijom*. Veličina te industrijske rezervne armije ovisi o dva suprotna efekta. S jedne strane, događa se akumulacija kapitala, pa utoliko i proširenje proizvodnje, što – pri nepromijenjenom sastavu vrijednosti – zahtijeva dodatnu radnu snagu (efekt zapošljavanja [*Beschäftigungseffekt*] kao posljedica akumulacije). S druge strane, rast produktivnosti, koji se izražava u rastućem sastavu vrijednosti, vodi k tomu da je, uz neizmijenjeni opseg proizvodnje, potrebno manje radne snage (efekt suvišnosti rada [*Freisetzungseffekt*] kao posljedica rasta produktivnosti). Hoće li potražnja za radnom snagom rasti ili padati ovisit će o tome koji od tih dvaju efekata preteže.

Uzmemo li da se produktivnost udvostručila, tada je za proizvodnju određene količine proizvoda potrebna samo polovica nekadašnje radne snage. Ako se, pak, tolika količina viška vrijednosti pretvori u novi kapital da se i proizvodnja udvostruči, broj će zaposlenih radnika ostati isti. Akumulira li se manje kapitala, onda doduše još uvijek raste količina proizvoda, ali tu veću količinu sada proizvodi manji broj radnika.

Marx polazi od toga da kapital u tendenciji stvara sve veću "industrijsku rezervnu armiju". Pri otprilike nepromijenjenom broju radnika, to je moguće jedino kada efekt suvišnosti rada nadjača učinak zapošljavanja. Promatra li se pojedinačni kapital, u pravilu nije moguće predvidjeti koji će efekt biti jači. No Marx je tvrdio da za pojedinačne kapitale postoje dvije mogućnosti za rast. Prva se događa preobrazbom viška vrijednosti u kapital, što je vrsta rasta koju Marx naziva *koncentracijom kapitala*; druga nastaje spajanjem raznih pojedinih kapitala (bilo "mirnim" procesom spajanja ili "neprijateljskim" preuzimanjem), što Marx naziva *centralizacijom kapitala*.⁵¹ U slučaju centralizacije, pojedinačni kapital značajno naraste, što se onda često izražava i u ubrzanom tehničkom preostroju (povećani kapital raspoložive povećanim mogućnostima investicije, može nabaviti strojeve za koje manji kapital nije imao sredstava itd.), ali bez porasta ukupnog kapitala. Utoliko centralizacija uvijek iznova dovodi do porasta produktivnosti sa značajnim efektom suvišnosti rada, bez pojave njemu suprotstavljenog akumulacijskog učinka zapošljavanja. Ta je argumentacija doduše sasvim plauzibilna, no hoće li u *cjelokupnoj* ekonomiji doći do efekta zapošljavanja ili efekta suvišnosti rada ovisit će o tome koliko su takvi procesi centralizacije česti te u kojem odnosu efekti suvišnosti rada koji iz njih proizlaze stoje naspram efekata zapošljavanja ostalih kapitala.

Tendencijski rast industrijske rezervne armije koji je Marx pretpostavio tako se doduše ne može strogo dokazati, no jasno je barem to da u kapitalizmu industrijska rezervna armija ne može trajno nestati. Kapitalizam s punom zaposlenošću uvijek je iznimka: puna zaposlenost omogućuje radnicima i radnicama da nametnu veće nadnice, što onda vodi do toga da se proces akumulacije usporava i/ili da se sve više uvode strojevi koji smanjuju količinu potrebnog rada, pa industrijska rezervna armija tim putem ponovno nastaje.

Za individualnog kapitalistu postojanje industrijske rezervne armije donosi dvostruku prednost. Prvo, nezaposleni radnici vrše pritisak na nadnice zaposlenih radnika. Drugo, oni doista predstavljaju "rezervu" za slučajevne skokovitog proširenja akumulacije: brzo proširenje opsega proiz-

---

51 Marxova se terminologija razlikuje od danas uobičajene: pod "koncentracijom" se danas misli upravo na proces koji Marx naziva "centralizacijom", odnosno, na smanjenje broja pojedinačnih kapitala.

vodnje, primjerice zbog novih mogućnosti prodaje u inozemstvu, uz punu zaposlenost nije moguće. Utoliko apeli poduzetnicima da pridonesu smanjenju nezaposlenosti uvijek već promašuju metu. No pogrešna je i kritika kapitalizma koja mu predbacuje da proizvodi nezaposlenost⁵²: jedina svrha kapitala je oplodnja, a nipošto stvaranje pune zaposlenosti ili čak dobar život za većinu stanovništva.

U nastavku istraživanja industrijske rezervne armije, u 23. poglavlju prvog toma *Kapitala* mogu se pronaći različite tvrdnje koje su interpretirane kao "teorija pauperizacije". Posebno tijekom 1920-ih, ta je teorija shvaćena i kao teorija revolucije: mase su u kapitalizmu osiromašene, pa će s vremenom nužno uvidjeti da im ne preostaje ništa drugo nego revolucionarno dokidanje kapitalizma. No iskustva poput njemačkog fašizma pokazala su da se "osiromašeni" dio stanovništva vrlo rijetko automatski opredjeljuje za ljevicu: može se jednako tako okrenuti prema desnim, nacionalističkim i fašističkim pokretima.

U vrijeme zapadnonjemačkog "ekonomskog čuda" (*Wirtschaftswunder*) 1960-ih i ranih 1970-ih godina, zagovornici kapitalizma često su ukazivali na to da je "Marxova teorija pauperizacije" očito pobijena punom zaposlenošću i konstantno rastućim životnim standardom radnika i radnica, što se onda koristilo i kao temeljni argument protiv Marxove kritike ekonomije: pogrešna prognoza razvoja kapitalizma, tvrdilo se, jasno je pokazala da je Marxova analiza u potpunosti promašena.

Marksisti taj sud nisu htjeli prihvatiti, pa su uveli razliku (koja kod Marx još nije postojala) između "apsolutne pauperizacije" – životni standard radničke klase snižava se u apsolutnim razmjerima, i "relativne pauperizacije" – životni standard možda i raste, ali udio radnika u društvenom bogatstvu se relativno, u odnosu na udio kapitalista, smanjuje.

Sadržajno, Marx je teoriju apsolutne pauperizacije još mogao zastupati 1848., u *Komunističkom manifestu* (usp. MED 7, str. 389). Međutim, u prvom tomu *Kapitala*, koji je objavljen 19 godina kasnije, u prilog te teorije ne nalazimo ni jedne jedine riječi. Tamo je objasnio da upravo proizvodnja

---

52 Takvu kritiku iznosi i Robert Kurz, koji u svojoj knjizi *Schwarzbuch Kapitalismus (Crna knjiga kapitalizma)*, uslijed masovne nezaposlenosti i masovne bijede, dolazi do zaključka "da je globalni kapitalistički sistem [...] u potpunosti zakazao" (Kurz 1999, str. 699). No zakazati je moguće jedino u odnosu na ciljeve koje smo si doista i postavili.

relativnog viška vrijednosti (koja se, ako se baš hoće, može shvatiti i kao "relativna pauperizacija") omogućuje rast standarda života radničke klase uz istovremeno povećanje viška vrijednosti (usp. poglavlje 5.5).

Međutim, na tom mnogo diskutiranom mjestu u 23. poglavlju prvog toma, Marxa u prvoj liniji uopće nije zanimala neka određena raspodjela dohotka. Referirajući se na prethodnu analizu proizvodnje relativnog viška vrijednosti, tamo piše sljedeće: "u okviru kapitalističkog sistema svi metodi za uvećavanje društvene proizvodne snage rada izvode se na račun individualnog radnika; sva sredstva za razvijanje proizvodnje izopačavaju se u sredstva za eksploataciju proizvođača i gospodarenje nad njima, pretvaraju radnika u bogalja, delimičnog čoveka, svode ga na običan dodatak mašine, uništavaju sadržinu njegovog rada pretvarajući mu rad u pravo mučenje, čine radniku duhovne snage procesa rada tuđim u istoj meri u kojoj se nauka prisajedinjuje tome procesu kao samostalna snaga; unakažavaju uslove u čijem okviru on radi, podvrgavaju ga za vreme procesa rada odvratnoj i sitničavoj despotiji, pretvaraju sav njegov život u radno vreme i bacaju mu ženu i dete pod Džagernatov točak kapitala. Ali su svi metodi za proizvodnju viška vrednosti ujedno i metodi za akumulaciju, a svako uvećanje akumulacije postaje opet sredstvom za razvijanje tih metoda. Iz ovoga izlazi da radnikov položaj mora bivati sve gori što više kapital akumulira, ma kako radnik bio plaćen, visoko ili nisko." (MED 21, str. 571)

Posljednja rečenica citata jasno pokazuje da tu prvenstveno nije riječ o razvoju dohotka ili standarda života; "pogoršanje" stanja radništva odnosi se na ukupnost njihovih uvjeta života i rada, što potvrđuje i sljedeći izraz: "I tako je nagomilavanje bogatstva na jednom polu u isti mah nagomilavanje bede, mučnog rada, ropstva, neznanja, podivljavanja i moralne degradacije na suprotnom polu, tj. na strani klase koja svoj vlastiti proizvod proizvodi u obliku kapitala." (MED 21, str. 571)

Marxova se kritika kapitalizma *ne svodi* na pitanje podjele dohotka ili imovine. Ta se podjela unutar kapitalizma do određene mjere može mijenjati, a i u interesu kapitala je da radnici i radnice ne padnu u potpuno siromaštvo, jer ispod određene razine siromaštva pati i kvaliteta njihove radne snage. Čak i nezaposleni, pripadnici "industrijske rezervne armije", ne bi trebali jednostavno vegetirati, jer njihova radna snaga, koja će kapitalu biti

potrebna u slučaju novog zamaha akumulacije, tada više ne bi bila iskoristiva (usp. poglavlje 11).

Ono što Marx kritizira nije neka određena raspodjela dobara ili dohodaka, nego u općenitom smislu "bijedni" uvjeti života i rada, koje opisuju terminima poput "muka rada", "neznanje", "brutalizacija" itd. Marx u svojoj analizi kapitalističkog procesa proizvodnje i akumulacije pokušava pokazati da ti uvjeti života ni u kojem slučaju ne predstavljaju dječje bolesti kapitalizma, nego da i pored svih promjena njihovog konkretnog stupnja ostaju "bijedni". Budući da taj proces kao svoju jedinu i isključivu svrhu poznaje konstantno povećanje oplodnje, a budući da su mu čovjek i priroda samo sredstva za oplodnju, u odnosu na čovjeka i prirodu imanentno je destruktivan, a ta imanentna destruktivnost uvijek iznova proizvodi bijedne uvjete života, u uvijek novim oblicima, i to čak i u slučaju rastućeg životnog standarda.

Marx taj rezultat svoje analize ne pretvara u moralni prigovor pojedinačnim kapitalistima, nego dolazi do jednostavnog zaključka: ako doista postoji interes za promjenu tih bijednih uvjeta života, onda ne preostaje ništa drugo do *ukidanje kapitalizma*. Marxova *kritika* se ne svodi na moralna predbacivanja, nego se sastoji u tome da dokaže kako kapitalizam doista funkcionira.

6. CIRKULACIJA KAPITALA

U procesu svoje oplodnje, kapital naizmjenice preuzima oblike robe i novca. Kao što je već jasno iz "opće formule kapitala" N-R-N', proces oplodnje objedinjuje čin proizvodnje i čin cirkulacije. U prethodnom smo se poglavlju dotakli samo procesa proizvodnje kapitala, koji Marx razlaže u prvom tomu *Kapitala*. Proces cirkulacije istražuje u drugom tomu. U ovom ćemo poglavlju rasvijetliti određene pojmove tog istraživanja, koji su nužni za razumijevanje sadržaja trećeg toma.

6.1 KRUŽNO KRETANJE KAPITALA. TROŠKOVI CIRKULACIJE, INDUSTRIJSKI KAPITAL I TRGOVAČKI KAPITAL

Formula N-R-N' apstraktno opisuje *kružno kretanje* kapitala. Ono se dijeli na tri stadija:

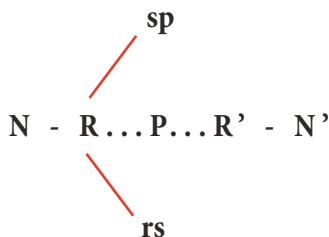
Prvi stadij: kapitalist se na tržištu pojavljuje kao kupac, mijenja svoj *novčani kapital* N u robu R. Novac je neovisan oblik vrijednosti, a novčani je kapital novčani oblik kapitala. Ono što taj čin kupnje pretvara u moment kružnog kretanja kapitala jest kontekst u kojem se odvija: kapitalist kupuje kako bi proizveo nove robe, koje će, pak, opet prodati za profit. To je moguće zbog posebnog materijalnog oblika kupljene robe: kapitalist kupuje sredstva za proizvodnju (sp) i radnu snagu (rs), tj. on mijenja novčani kapital N u produktivni kapital P.

Drugi stadij: proces cirkulacije se prekida, a produktivni kapital P se koristi u procesu proizvodnje. Iako se produktivni kapital sastoji od sredstava za proizvodnju i radne snage, to ne znači da vrijedi i obrnuto, tj. da su oni uvijek već produktivni kapital. Sredstva za proizvodnju i radna snaga uvijek su faktori procesa proizvodnje, bez obzira na to koji je njegov društveni oblik; no oni su produktivni kapital *isključivo unutar kapitalističkog* procesa proizvodnje. Rezultat kapitalističkog procesa proizvodnje je nova količina roba;

kao oblik postojanja oplođenog kapitala, ta je količina robe *robni kapital* R'. On se ne sastoji samo od kvalitativno drugačije robe od izvorne količine robe R (sredstava za proizvodnju i radne snaga), nego pri prodaji mora ostvariti i veću vrijednost od R.

Treći stadij: proces cirkulacije se nastavlja tako što kapitalist stupa na tržište kao prodavač. Kapitalist sada prodaje novu količinu robe R za N, tj. robni kapital ponovno pretvara u novčani kapital, koji je sada, međutim, oplođen, tj. novčani je kapital uvećan za višak vrijednosti.

U obliku dijagrama, to bi izgledalo ovako (točke označavaju da je proces cirkulacije prekinut procesom proizvodnje):

U svom kružnom kretanju, kapital poprima, jedan za drugim, oblike novčanog kapitala, produktivnog kapitala i robnog kapitala. Kod tih se oblika ne radi o samostalnim vrstama kapitala, nego o pojedinačnim momentima kružnog kretanja kapitala.

Vrijeme koje kapital provodi u *procesu proizvodnje* je njegovo vrijeme proizvodnje; vrijeme koje provodi u procesu cirkulacije, bilo u obliku novčanog kapitala koji traži prodavače robe, bilo u obliku robnog kapitala koji traži kupce, njegovo je vrijeme cirkulacije. Vrijeme proizvodnje duže je od samog radnog vremena: ako strojevi preko noći ne rade ili ako se sirovine drže u spremištu, kapital se i izvan radnog vremena nalazi u procesu proizvodnje. No vrijednost i višak vrijednosti proizvode se samo u radnom vremenu, pa kapitalisti i vrijeme proizvodnje izvan radnog vremena i vrijeme cirkulacije nastoje što više smanjiti.

U cirkulaciji nastaju *troškovi cirkulacije*. Pritom treba razlikovati troškove proizvodnih činova, koji povećavaju upotrebnu vrijednost i vrijednost

proizvoda, pa predstavljaju nastavak procesa proizvodnje tijekom cirkulacije, od *čistih troškova cirkulacije* koji upotrebnoj vrijednosti, a time ni vrijednosti, proizvoda ništa ne dodaju, jer proizlaze samo iz *promjene oblika* iz novca u robu, odnosno, iz robe u novac.

Prvoj vrsti troškova cirkulacije pripadaju prvenstveno troškovi transporta. Neka stvar za mene ima upotrebnu vrijednost jedino ako mi je dostupna na mjestu na kojem je želim konzumirati. Primjerice, transport bicikla od tvornice do potrošača za upotrebnu je vrijednost tog bicikla jednako nužan kao i montiranje kotača, pa utoliko vrijednosti bicikla doprinosi kao i montiranje.

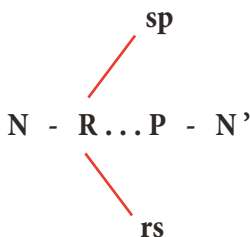
Nasuprot tome, puka promjena oblika iz robe u novac nema nikakve veze s upotrebnom vrijednošću robe, pa utoliko ni s njenom vrijednošću. Čisti agenti cirkulacije (poput blagajnika) mogu biti najamni radnici koji, kao i svi drugi najamni radnici, pružaju višak rada, jer npr. rade osam sati, ali njihova plaća predstavlja sumu vrijednosti koja se u normalnim okolnostima proizvodi za četiri sata. No ti agenti cirkulacije sami ne proizvode nikakvu vrijednost, pa time ni višak vrijednosti. U njihovom se slučaju radi o radu koji je pod kapitalističkim uvjetima nužan, ali je unatoč tome "neproduktivan", tj. ne stvara višak vrijednosti. Nadnice za taj rad (i vrijednost sredstava za proizvodnju koja koristi) odbitak su od viška vrijednosti koji su proizveli produktivni radnici. To što neproduktivni radnici izvode višak rada, pa su utoliko eksploatirani kao i produktivni radnici, ne pridonosi ništa višku vrijednosti, ali njihova eksploatacija smanjuje odbitak od viška vrijednosti.

Sve što smo upravo naveli o troškovima čistih agenata cirkulacije vrijedi općenito za sve čiste troškove cirkulacije: troškovi čine odbitak od viška vrijednosti; ako se oni smanjuju, povećava se preostali višak vrijednosti. Time se stvara privid da oplodnja kapitala proistječe ne samo iz eksploatacije radne snage u procesu proizvodnje, nego, neovisno o tome, i iz procesa cirkulacije kapitala. *Fetišizam kapitala*, o kojem je već bila riječ u istraživanju procesa proizvodnje (usp. poglavlje 5.3), stoga se dodatno učvršćuje u procesu cirkulacije.

Kapital koji prolazi kroz tri oblika novčanog kapitala, produktivnog kapitala i robnog kapitala Marx naziva *industrijskim kapitalom*. Time se ne naglašava neka *materijalna* specifičnost (poput korištenja velikih industrijskih pogona), nego karakteristika na strani *vrijednosti*: "Industrijski kapital je

jedini način egzistencije kapitala gde funkcija kapitala nije samo prisvajanje viška vrednosti, odnosno viška proizvoda nego ujedno i njegovo stvaranje." (MED 22, str. 54-55)

Industrijskom kapitalu u tom smislu tako pripada i kapital uložen u poduzeća iz sfere uslužnih djelatnosti. Jedina se razlika pritom sastoji u tome da gotov proizvod (bila to kazališna predstava ili usluga prijevoza) nije materijalni predmet koji može funkcionirati kao samostalan robni kapital, već ga se može konzumirati samo istovremeno s njegovim procesom proizvodnje, tako da njegov dijagram kružnog kretanja ima sljedeći oblik:

No vrijednost takve usluge određena je kao i vrijednost svake druge kapitalistički proizvedene robe: kao zbroj vrijednosti sredstava za proizvodnju koji su utrošeni pri njoj proizvodnji (kk) te nove vrijednosti koja je stvorena utroškom radne snage ($vk + v$).

Industrijskom kapitalu, nasuprot tome, ne pripadaju čisti trgovački kapital (trgovački kapital i komercijalni kapital) i kamatonosni kapital. Iako oba prisvajaju dio viška vrijednosti, proizvodnja viška vrijednosti ne spada u njihove funkcije.

Čisti *trgovački kapital* ima veze *jedino* s kupnjom i prodajom roba, a radnici i radnice koje zapošljava vrše neproduktivan rad koji ne proizvodi višak vrijednosti⁵³: industrijski kapitalist će si uštedjeti troškove tog neproduktivnog rada (dakle, stvarne troškove cirkulacije), a osim toga skraćuje i

53 Funkcijama čistog trgovačkog kapitala ne pripada transport, koji sam opet predstavlja sferu industrijskog kapitala. Radi se o pojmovnim razlikama; u stvarnosti je sasvim moguće da određeni kapital kombinira funkciju transporta i prodaje, tj. dio uloženog kapitala je industrijski kapital, pa utoliko i kapital koji stvara vrijednost i višak vrijednosti, dok je drugi dio tog kapitala trgovački kapital, koji ne stvara ni vrijednost ni višak vrijednosti.

vrijeme cirkulacije svoga kapitala, tako što robu ne prodaje direktno potrošačima, već trgovcu. Zbog toga robe proizvedene njegovim kapitalom trgovcu prodaje *ispod* njihove vrijednosti, koji ih onda dalje preprodaje po njihovoj punoj vrijednosti. Na taj način industrijski kapitalist višak vrijednosti koji je proizveo njegov kapital dijeli s trgovačkim kapitalistom.

6.2 OBRAT KAPITALA. FIKSNI I CIRKULIRAJUĆI KAPITAL

Ako se kružno kretanje kapitala promatra ne kao pojedinačni događaj, nego kao periodični proces, onda govorimo o *obratu* kapitala. *Vrijeme obrata* je zbroj vremena proizvodnje i vremena cirkulacije; predstavlja ono vrijeme koje je potrebno da kapitalist uloži kapital i da mu se on vrati oplođen.

Dio sredstava za proizvodnju, kao npr. zgrade i strojevi, tek je istrošen nakon više perioda proizvodnje. U skladu s njihovim prosječnim periodom trošenja, prenose samo dio svoje vrijednosti na vrijednost proizvoda: ukoliko se, primjerice, jedan stroj u prosjeku može koristiti dvadeset perioda proizvodnje, onda na ukupni proizvod svakog od tih dvadeset perioda prenosi dvadesetinu svoje vrijednosti. Dok vrijednost tog stroja dijelom već ulazi u cirkulaciju, stroj u svom prirodnom obliku ostaje fiksiran u sferi proizvodnje. Sastavne dijelove konstantnog kapitala s tim karakteristikama nazivamo *fiksnim kapitalom*. Nasuprot njemu, imamo *tekući* ili *cirkulirajući kapital*: to su svi sastavni dijelovi kapitala koji se tijekom jednog perioda proizvodnje materijalno iskoriste, dakle, oni dijelovi kapitala čiji prirodni oblik nestaje. Cirkulirajućem kapitalu pripadaju nefiksirani dijelovi konstantnog kapitala, poput sirovina i pomoćnih materijala, energije itd., kao i varijabilni kapital.

Razlika između fiksnog i cirkulirajućeg kapitala nije materijalna (kao što bi primjerice bila ona između pomičnih i nepomičnih stvari), nego je razlika u *cirkulaciji vrijednosti*, koja je za kapitalistu od ogromnog praktičnog značaja. U normalnim okolnostima, vrijednost cirkulirajućeg kapitala zamjenjuje se već nakon jednog obrata, pa se odmah nakon toga mora predumjeti za sljedeći period proizvodnje. Vrijednost fiksnog kapitala prenosi se na proizvod u cijelosti tek nakon više perioda proizvodnje, pa se nakon jednog obrata samo djelomično vraća. Ti povrati vrijednosti nisu odmah potrebni, nego to postaju tek kada se, primjerice, mora uvesti novi

stroj. No tada se cijela vrijednost fiksnog kapitala mora predujmiti odjednom. Dotad povrati fiksnog kapitala čine *amortizacijski fond*.

Kao i ona između konstantnog i varijabilnog kapitala, razlika između fiksnog i cirkulirajućeg kapitala razlika je unutar produktivnog kapitala, tj. one vrijednosti kapitala koja se transformira u sredstva za proizvodnju i radnu snagu. Razlika između konstantnog i varijabilnog kapitala odnosi se na *stvaranje vrijednosti*: konstantni kapital kk prenosi svoju vrijednost na proizvod samo nakon više perioda proizvodnje, a varijabilni kapital, nasuprot tome, stvara novu vrijednost u iznosu $vk + v$. Razlika između fiksnog i cirkulirajućeg kapitala odnosi se, pak, na *cirkulaciju vrijednosti*, tj. na trenutak kada se odgovarajuća vrijednost kapitala ponovno vraća kapitalistu.

Razlika između konstantnog i varijabilnog kapitala pretpostavlja niz *teorijskih* uvida u proces stvaranja vrijednosti (o povezanosti vrijednosti i rada, o razlici između rada i radne snage, otkriće da je "nadnica" kao plaća za rad "imaginarni izraz" itd.); te se uvide ne može očekivati od svakodnevne svijesti, kao niti od kapitalista (o svakodnevnoj svijesti usp. poglavlje 10). Nasuprot tome, razlika između fiksnog i cirkulirajućeg kapitala je zbog svog *praktičnog* značaja za kapitaliste neposredno spoznatljiva i osnova njihove računice. Budući da ta razlika povezuje varijabilni kapital i dio konstantnog kapitala s cirkulirajućim kapitalom, razlika između konstantnog i varijabilnog kapitala time se samo dodatno zamagljuje.

6.3 REPRODUKCIJA UKUPNOG DRUŠTVENOG KAPITALA

Kružna kretanja pojedinih kapitala međusobno su povezana i međusobno se pretpostavljaju: kružno kretanje jednog kapitala pretpostavlja da na tržištu može pronaći proizvode drugih kapitala, tj. sredstva za proizvodnju, kao i sredstva za život koja će kod njega zaposleni radnici moći konzumirati. Ako je pojedinačni kapital i sam proizveo određenu robu, ovisan je o tome da te robe kao sredstva za proizvodnju i sredstva za život ulaze u kružna kretanja drugih kapitala. Prema tome, reprodukcija pojedinačnog kapitala ne može se sagledati izolirano; moguća je isključivo kao dio reprodukcije *ukupnog društvenog kapitala*, koji čini ukupnosti pojedinačnih kapitala.

Kako bi se ukupni društveni kapital mogao reproducirati, ukupan proizvod mora imati određenu *materijalnu* proporcionalnost: s jedne strane, mora se proizvoditi onoliko sredstava za proizvodnju koliko je pojedinačnim kapitalima ukupno potrebno, a s druge strane, onoliko sredstava za život koliko radnička kućanstva i kapitalisti konzumiraju. No budući da se sredstva za proizvodnju i sredstva za život ne dijeli, nego se razmjenjuju, materijalno određeni dijelovi ukupnog društvenog proizvoda moraju posjedovati i određenu *vrijednosnu* proporcionalnost, tako da se sredstva za proizvodnju i životna sredstva mogu i platiti.

Tu proporcionalnost možemo razjasniti uz pomoć krajnje pojednostavljenog primjera. Zamislimo ekonomiju u kojoj postoje samo radnici i kapitalisti, i u kojoj je svaka proizvodnja kapitalistički organizirana. Zanimarimo fiksni kapital, tj. zamislimo da se ukupan konstantni kapital iskoristi unutar određenog vremenskog perioda, recimo, jedne godine, i da se njegova vrijednost u tom periodu u potpunosti prenosi na proizvod.

U toj ekonomiji postoji tisuće različitih grana (čelična industrija, kemijska industrija, prehrambena industrija, tekstilna industrija itd.), a većina se tih grana može dodatno razdijeliti na mnoštvo podgrana. Za naše ćemo potrebe razlikovati samo dva velika odjeljenja proizvodnje: prvo odjeljenje proizvodi sredstva za proizvodnju, a drugo sredstva za potrošnju u najširem smislu. Razlika između dvaju odjeljenja leži u upotrebi njihovih proizvoda: proizvodi prvog odjeljenja prosljeđuju se u daljnje procese proizvodnje, dok proizvodi drugog odjeljenja ulaze u potrošnju radničkih kućanstava i kapitalista. Čitav niz proizvoda, npr. automobili, primjereni su za obje vrste upotrebe. S našeg pojednostavljenog gledišta, pretpostavit ćemo da se automobili koji se koriste kao sredstva za proizvodnju proizvode u prvom odjeljenju, a automobili koji se koriste u svrhe privatne potrošnje u drugom.

Kako bi se ukupni kapital mogao reproducirati, proizvodi prvog i drugog odjeljenja ne smiju stajati u proizvoljnim količinskim i vrijednosnim odnosima. Njihovu nužnu proporcionalnost istražiti ćemo sada pod pretpostavkom *jednostavne reprodukcije*, tj. zanemarit ćemo akumulaciju i pretpostaviti da cjelokupni višak vrijednosti otpada na potrošnju kapitalista. Ako kk_1 i vk_1 predstavljaju konstantni i varijabilni kapital prvog odjeljenja, a v_1 u njemu proizveden višak vrijednosti, te, sukladno tome, kk_2 , vk_2 i v_2

konstantni kapital, varijabilni kapital i višak vrijednosti za drugo odjeljenje, onda za ukupnu vrijednost proizvoda vrijedi sljedeće:

u prvom odjeljenju $kk_1 + vk_1 + v_1$

u drugom odjeljenju $kk_2 + vk_2 + v_2$

Proizvod prvog odjeljenja materijalno se sastoji od sredstava za proizvodnju. Da bi jednostavna reprodukcija bila moguća, taj proizvod mora zamijeniti iskorištena sredstva za proizvodnju u oba odjeljenja. Dakle, mora važiti sljedeći odnos vrijednosti:

$$(1) \quad kk_1 + vk_1 + v_1 = kk_2 + vk_2$$

Proizvod drugog odjeljenja sastoji se od stvari za potrošnju. On mora pokriti potrebe radnika i kapitalista iz obaju odjeljenja. Stoga mora važiti:

$$(2) \quad kk_2 + vk_2 + v_2 = vk_1 + vk_2 + v_1 + v_2$$

Iz obiju jednadžbi (oduzmu li se zajednički elementi s obje strane) slijedi da:

$$(3) \quad kk_2 = vk_1 + v_1$$

To jest, vrijednost konstantnog kapitala koji je potrošen u drugom odjeljenju mora biti jednaka vrijednosti varijabilnog kapitala i viška vrijednosti prvog odjeljenja.

Međutim, pojedinačni kapitali svoju proizvodnju planiraju neovisno jedni o drugima, pa stoga gore formulirani uvjeti mogu biti ispunjeni jedino slučajno. U normalnim okolnostima, uvijek će postojati određena disproporcija između pojedinih odjeljenja.

Razmotrimo li sada *proširenu reprodukciju*, pretpostavljajući postojanje akumulacije, tj. transformaciju jednog dijela viška vrijednosti u novi kapital, možemo iznijeti istu tvrdnju: produkt prvog odjeljenja mora sada ne samo biti dovoljan da bi zamijenio iskorištena sredstva za proizvodnju u prvom i drugom odjeljenju, nego mora biti proizvedeno još više sredstava za proizvodnju kako bi se omogućila akumulacija u oba odjeljenja. Isto vrijedi za drugo odjeljenje: sada se mora proizvesti ne samo onoliko životnih sredstava koliko je potrebno radnicima i kapitalistima, nego i dodatna životna sredstva kako bi se pokrile potrebe novih zaposlenih radnika.

Kako bi akumulacija bila moguća, oba odjeljenja moraju proizvoditi više nego što je dosad bilo potrebno; akumulacija jednog pojedinačnog kapitala pretpostavlja akumulaciju drugog pojedinačnog kapitala, i to u dvostrukom smislu: s jedne strane, naš akumulirajući pojedinačni kapital mora na tržištu zateći više proizvoda nego prije; s druge strane, on sam zbog akumulacije proizvodi više robe, koja se, pak, može prodati jedino ako i drugi pojedinačni kapitali akumuliraju. I u ovom slučaju pridržavanje točnim proporcijama može biti samo stvar slučaja, a pravilo je disproporcija između grana.

U povijesti marksističkih debata upravo su opisane *sheme reprodukcije* početkom 20. stoljeća igrale važnu ulogu: na temelju njih se raspravljalo o tome je li kapitalizam bez kriza barem u principu moguć i koje razvojne perspektive kapitalizam ima u kapitalistički nerazvijenim zemljama poput Rusije (na temu tih debata, usp. Rosdolsky 1968b, Milios/Economakis 2003). No u tim se debatama tim shemama pripisivalo previše eksplanatorne snage. Iako pružaju djelomičan pregled kapitalističke proizvodnje i cirkulacije, ne predstavljaju ni približno potpunu presliku kapitalističke reprodukcije kako se ona empirijski doista odvija. Nasuprot tome, jedinstvo procesa proizvodnje i cirkulacije koje te sheme reprodukcije izražavaju, predstavlja tek temelj na kojemu je kategorije poput profita, kamate, poduzetničkog profita, dioničkog kapitala itd., a u kojima se izražavaju konkretni odnosi, uopće moguće smisljeno razmotriti.

7. PROFIT, PROSJEČNI PROFIT I "ZAKON TENDENCIJSKOG PADANJA PROFITNE STOPE"

U poglavljima 7-10 obradit ćemo teme iz trećeg toma *Kapitala*. Tek u tom tomu nailazimo na kategorije koje izražavaju "empiriju" kapitalističkih odnosa, tj. na prikaz načina na koji se kapitalistički način proizvodnje neposredno predstavlja našoj percepciji. Povezanost triju tomova *Kapitala* Marx je opisao na početku trećeg toma: "U prvoj knjizi ispitane su pojave koje kapitalistički proces proizvodnje, uzet za sebe, pruža kao neposredni proces proizvodnje [...]. Ali taj neposredni proces proizvodnje ne iscrpljuje životni tok kapitala. On se u stvarnom svetu dopunjuje prometnim procesom [procesom cirkulacije – op. prev.], a ovaj je bio predmet ispitivanja druge knjige. Tu se [...] pokazalo da je kapitalistički proces proizvodnje, posmatran kao celina, jedinstvo procesa proizvodnje i prometnog procesa. Što se tiče ove, treće knjige, njen zadatak ne može biti postavljanje opštih refleksija o tome jedinstvu. Naprotiv, tu treba iznaći i prikazati konkretne oblike koji izrastaju iz procesa kretanja kapitala posmatranog kao celina. [...] Oblička kapitala, kako ih u ovoj knjizi izlažemo, približuju se, dakle, korak po korak onom obliku u kome istupaju na površini društva, u delovanju različitih kapitala jednih na druge, u konkurenciji i u običnoj svesti samih agenata proizvodnje." (MED 23, str. 27)

7.1 CIJENA KOŠTANJA, PROFIT I PROFITNA STOPA – KATEGORIJE I SVAKODNEVNE MISTIFIKACIJE

Vrijednost svake kapitalistički proizvedene robe može se izraziti kao $kk + vk + v$, pri čemu je kk vrijednost iskorištenih sredstava za proizvodnju, a $vk + v$ novostvorena vrijednost, stvorena utroškom živog rada. Za kapitaliste

je bitna veličina $kk + vk$: ona otkriva koliko roba košta same kapitaliste. Tu veličinu Marx naziva *cijenom koštanja* robe.

Za stvaranje vrijednosti robe kk i vk igraju sasvim različite uloge: vrijednost iskorištenih sredstava za proizvodnju prenosi se na proizvod, a vrijednost radne snage, naprotiv, s vrijednošću proizvoda nema nikakve veze, jer na proizvod se prenosi nova vrijednost koja počiva na utrošku radne snage. Računski je ta nova vrijednost jednaka $vk + v$ (usp. poglavlje 5.1 gore).

No različite uloge koje kk i vk imaju u stvaranju vrijednosti nisu neposredno vidljive: naime, oblik nadnice stvara dojam da je sav rad plaćeni rad. Čini se da je s vk doprinos rada vrijednosti gotovog proizvoda jednako tako plaćen, kao što je s kk plaćen doprinos vrijednosti koji daju iskorištena sredstva za proizvodnju; principijelna razlika između ta dva sastavna dijela kapitala nije vidljiva. Jedina razlika koju kapitalist primjećuje je razlika između fiksnog i cirkulirajućeg kapitala. No ta razlika nema nikakve veze sa stvaranjem vrijednosti, nego s vremenom vraćanja vrijednosti (usp. poglavlje 6.2).

Višak vrijednosti v na prvu je samo višak vrijednosti robe iznad njene cijene koštanja, tj. iznad vrijednosti kapitala koji je utrošen u njoj proizvodnji. Kapitalistu je jasno da se izvor tog viška vrijednosti nalazi u proizvodnim procesima vezanima uz njegov kapital. No budući da kapitalist po pitanju stvaranja vrijednosti ne vidi razliku između udjelā različitih dijelova kapitala, njemu se čini da taj višak u jednakoj mjeri proizlazi iz svih dijelova kapitala (iz konstantnog i varijabilnog kapitala, kao i iz fiksnog i cirkulirajućeg kapitala).⁵⁴

Višak vrijednosti kao plod predujmljenog ukupnog kapitala je *profit*. Kod profita se ista veličina stavlja u odnos s predujmljenim ukupnim kapitalom, a ne s vrijednošću radne snage. No profit nije samo drugi izraz za višak vrijednosti; presudna razlika je da je s njim povezana potpuno drugačija predodžba stvari, koja "mistificira" stvarne odnose. Višak vrijednosti je višak živim radom stvorene nove vrijednosti iznad vrijednosti radne snage; utrošak živog rada (u kapitalističkim odnosima) izvor je viška vrijednosti. Nasuprot tome, profit je višak vrijednosti robe iznad dijela predujmljenog kapitala

---

54

Što točno uzrokuje izviranje tog viška iz kapitala, o tome postoje vrlo različita shvaćanja, kako u klasičnoj političkoj ekonomiji, tako i u suvremenoj ekonomskoj teoriji.

koji je iskorišten u njenoj proizvodnji; kapital se ovdje čini izvorom profita. Razliku između viška vrijednosti i profita Marx sažima na sljedeći način: "U višku vrednosti odnos između kapitala i rada je razgolicećen; u odnosu između kapitala i profita, [...] *kapital se ispoljava kao odnos prema samom sebi*, odnos u kome se on kao prvobitna suma vrednosti razlikuje od nove vrednosti koju je sam rodio. Da on tu novu vrednost rađa za vreme svog kretanja kroz proces proizvodnje i proces prometa, to jeste u svesti⁵⁵. Ali kako se to zbiva – sada je mistificirano i čini se da potiče iz skrivenih osobina koje su njemu samom svojstvene." (MED 23, str. 44-45)

Ta mistifikacija stvarnih odnosa, koja se događa u profitu, za pretpostavku ima jednu drugu mistifikaciju, naime, nadnicu kao plaću za rad: samo zato što se nadnica čini plaćanjem vrijednosti rada, a ne plaćanjem vrijednosti radne snage (što jest), višak vrijednosti se može pojavljivati kao profit, tj. kao plod kapitala.

No višak vrijednosti u obliku profita nije samo predodžba koja mistificira stvarne odnose; ta je predodžba i od praktičnog značaja, jer je kapitalist zainteresiran jedino za profit kao višak iznad vrijednosti kapitala koji je bio potreban za proizvodnju robe koju prodaje. Stoga mjera oplodnje za njega nije stopa viška vrijednosti v/vk , nego *profitna stopa* $v/(kk + vk)$. Pri svakom predumu kapitala, kapitalist je zainteresiran za što je moguće veću profitnu stopu; ona je veličina koja je presudna za praktično djelovanje kapitalista.

Profitnu se stopu – u inače nepromijenjenim okolnostima – može povećati rastom viška vrijednosti (usp. poglavlje 5: proizvodnja apsolutnog i relativnog viška vrijednosti). No profitna se stopa može povećati i u slučaju nepromijenjene (pa čak i opadajuće) stope viška vrijednosti. Za to, u načelu, postoje tri mogućnosti.

(1) *Ekonomičnost u upotrebi konstantnog kapitala*. Kapitalist štedljivije postupi s elementima konstantnog kapitala. Do takvih ušteda može doći putem *proširenja opsega proizvodnje*: duplo veća proizvodnja ne znači nužno i duplo veću potrebu za energijom, zgradama itd. To vrijedi naročito onda kada se

---

55 Prijevod Moše Pijade njemačkog "dies ist im Bewusstsein" glasi "to jeste u svesti". To nije nužno krivo, ali je pomalo nejasno. Marx ovdje hoće reći da se stvari tako pojavljuju na površini, da ih svakodnevna svijest (nužno) tako percipira: kapital se čini izvorom novostvorene vrijednosti, a ne živi rad. (nap. ur.)

proširenje proizvodnje ostvaruje produženjem radnog vremena: u pogonu s dvije smjene može se s istim strojevima i zgradama proizvesti duplo više nego u pogonu s jednom smjenom. Samo se sirovine moraju udvostručiti. Pri istoj stopi viška vrijednosti udvostručavaju se višak vrijednosti i varijabilni kapital, ali se konstantni kapital mnogo manje povećava, tako da profitna stopa enormno raste. Zato si kapitalist može priuštiti da plati prekovremeni i noćni rad. Iako zbog toga stopa viška vrijednosti blago pada, profitna stopa u konačnici ipak raste zbog enormnih ušteda na konstantnom kapitalu.

Pri istom opsegu proizvodnje, uštede konstantnog kapitala se mogu ostvariti racionalnijom upotrebom sirovina i energije, ali i na račun radnika i radnica, tako da se štedi na mjerama sigurnosti ili, primjerice, ne čini ništa kako bi se radne procese koji su opasni po zdravlje učinilo manje opasnima.

U poglavlju 5.3 već smo govorili o ekonomičnosti pri korištenju konstantnog kapitala, ali samo kao momentu koji pojeftinjuje proizvod. Sada je jasno da istovremeno povećava profitnu stopu.

(2) *Ekonomičnost u proizvodnji konstantnog kapitala.* Pada li vrijednost elemenata konstantnog kapitala, pada i vrijednost konstantnog kapitala, a da se ništa nije promijenilo u konkretnom načinu proizvodnje. Porast produktivnosti u jednoj sferi proizvodnje zaslužan je tada za porast profitne stope u drugoj.

(3) *Ubrzanje obrata kapitala.* Obrne li se kapital dvaput u godini, proizvest će se duplo više viška vrijednosti nego kapitalom koji se, pod identičnim okolnostima, obrne samo jednom u godini. Profitna bi stopa prvog kapitala stoga bila dvostruko veća od drugog. Svako ubrzanje obrata kapitala povećava profitnu stopu.

7.2 PROSJEČNI PROFIT I CIJENE PROIZVODNJE

Iz upravo navedenih metoda za povećanje profitne stope uz nepromijenjenu stopu viška vrijednosti, postaje jasno da će dva kapitala koji proizvode s istom stopom viška vrijednosti imati različite profitne stope ako u istom vremenu obrata imaju *različite sastave vrijednosti* kk/vk ili ako uz isti sastav vrijednosti imaju *različito vrijeme obrata*.

Za pojašnjenje, jedan brojčani primjer: uzmimo da stopa viška vrijednosti iznosi jedinstvenih 100 posto i zanemarimo fiksni kapital. Oba kapitala A i B imaju isto vrijeme obrata od jedne godine. Za kapital A neka je $kk = 90$ i $vk = 10$, za kapital B $kk = 60$ i $vk = 40$. Tada će se od kapitala A proizvoditi višak vrijednosti $v = 10$, a njegova profitna stopa bit će $10 / (90 + 10) = 10\%$. Kapital B proizvodit će višak vrijednosti $v = 40$, a njegova će profitna stopa iznositi $40 / (60 + 40) = 40\%$. Nejednaki sastavi vrijednosti vode k nejednakim profitnim stopama: što je veći sastav vrijednosti, to je niža profitna stopa.

Razmotrimo sada kapital C koji ima isti sastav vrijednosti kao kapital A, ali koji se obrne dvaput godišnje. Njegov je višak vrijednosti onda $2 \times 10 = 20$, a njegova profitna stopa iznosi $20 / (90 + 10) = 20\%$, dok kapital A ima profitnu stopu od samo 10%. Što je manje vrijeme obrata, to je veća (godišnja) profitna stopa.

Međutim, kapitalist ne može arbitrarno odabrati sastav vrijednosti i vrijeme obrata kapitala, jer su oni vezani uz konkretne uvjete pojedinih grana proizvodnje: primjerice, u čeličani će se koristiti značajno više konstantnog kapitala u odnosu na varijabilni, nego u tekstilnoj industriji. Prodaju li se robe "po svojoj vrijednosti", tj. ako su normalne cijene roba adekvatan izraz vrijednosti roba, onda u različitim granama i profitne stope moraju biti različite, čak i kada bi stopa viška vrijednosti, dakle, eksploatacije radne snage, svugdje bila ista. Jedina je svrha kapitala oplodnja. Jedini interes vlasnika kapitala, ukoliko se oni ponašaju kao kapitalisti, tj. kao personificirani kapital (usp. poglavlje 4.1), sastoji se u ostvarivanju što veće moguće oplodnje njihova predujmljenog kapitala. Ako različite grane nude različite profitne stope, vlasnici će kapitala pokušati svoj kapital povući iz grana s niskom profitnom stopom i investirati ga u grane s visokom profitnom stopom. Ako je kretanje kapitala između grana moguće (a ne, primjerice, ograničeno zakonskom regulacijom), onda će sve više kapitala napuštati niskoprofitne grane i pritjecati u visokoprofitne. To će dovesti do toga da ponuda robe iz grana s višom profitnom stopom raste, a ponuda robe iz grana s nižom profitnom stopom pada. Zbog konkurencije među kapitalistima, povećana će ponuda u izvorno visokoprofitnim granama dovesti do pada prodajnih cijena, pa u konačnici i do niskih profitnih stopa, dok će, s druge strane, sve manja ponuda izvorno niskoprofitnih grana dovesti do rasta cijena njihove robe, a u konačnici i do

porasta profitne stope; različite profitne stope izjednačavaju se u *prosječnu* ili *opću* profitnu stopu.

Konkurencija između kapitalista, njihov lov za što je moguće većom profitnom stopom, tako vodi k dvama rezultatima: s jedne strane, cijene su ne samo nasumične i efemerne, nego dugoročno *nisu adekvatan izraz vrijednosti*; s druge strane, temeljem tih cijena nastaje tendencijski ista prosječna profitna stopa za sve kapitale. Cijenu koja ostvaruje tu prosječnu profitnu stopu Marx naziva *cijenom proizvodnje*.

Prosječni profit koji neki kapital ostvaruje jednak je cijeni koštanja robe (troškovi za sredstva za proizvodnju i nadnice po jedinici robe) pomnoženom s prosječnom profitnom stopom. Cijene proizvodnje su zbroj cijene koštanja i prosječnog profita.⁵⁶ Ako izdaci za sredstva za proizvodnju iznose 100 eura, a za nadnice 20 eura, te ako prosječna profitna stopa iznosi 10 posto, onda je cijena koštanja robe 120 eura, prosječan profit 12 eura, cijena proizvodnje 132 eura.

Taj prosječni profit pojedinačnom kapitalistu djeluje kao premija na cijenu koštanja. Njemu se čini da visina njegovog individualnog profita ovisi o dvije veličine: o prodajnoj cijeni, koju "određuje tržište", dakle, o cijeni po kojoj robu može prodati, te o visini cijene koštanja. Uspije li sniziti cijenu koštanja, recimo putem povećanog korištenja strojeva i smanjenog korištenja radne snage (usp. poglavlje 5.2 o proizvodnji relativnog viška vrijednosti), može ubirati više od prosječnog profita – prema tome, stječe dodatan profit – a da i dalje prodaje po tržišnoj cijeni.

Tako se čini da stvarni profit nekog kapitala, koji može odstupati od prosječnog profita, ovisi s jedne strane o objektivnim odnosima (cijenama na tržištu), a s druge strane o subjektivnoj vještini kapitalista da proizvede s niskom cijenom koštanja. Da profit počiva na prisvajanju viška vrijednosti više nije vidljivo. Upravo suprotno: ako pojedinačnom kapitalistu pođe za rukom da proizvodi uz korištenje manje količine rada, njegov profit u pravilu raste.

Zapravo, međutim, i prosječni profit ovisi o višku vrijednosti: ne o višku vrijednosti *pojedinačnog* kapitala, nego o višku vrijednosti koji se

---

56

Kako bismo stvar računski pojednostavnili, i ovdje zanemarujemo fiksni kapital i pretpostavljamo vrijeme obrata od jedne godine.

proizvodi u čitavoj ekonomiji, tj. o višku vrijednosti *ukupnog društvenog kapitala*. Izjednačavanje profitnih stopa s općom profitnom stopom ne znači ništa drugo nego redistribuciju ukupnog društvenog viška vrijednosti. Kada bi se robe razmjenjivale po njihovoj vrijednosti, svaki bi kapitalist dobivao višak vrijednosti koji je proizveden pomoću njegova vlastitog kapitala, a u tom bi se slučaju profitne stope pojedinačnih kapitala značajno razlikovale. No razmjenjuju li se robe po njihovoj cijeni proizvodnje, onda svaki kapitalist u prosjeku ostvaruje profit koji je proporcionalan veličini njegova predujmljenog kapitala, tj. svaki kapital u prosjeku ostvaruje istu profitnu stopu. Kapitalisti se u pogledu prosječnog profita ponašaju kao dioničari nekog dioničarskog društva: procentualna dobit jednaka je za sve, svaki dobiva udio dobiti poduzeća koji je proporcionalan veličini njegova uloga u dionice poduzeća.

U trećem tomu *Kapitala*, Marx je skicirao jednostavnu *kvantitativnu* metodu računanja kojom se od sustava vrijednosti (tj. kk , vk i v dani su za različite grane, a unutar pojedinačne grane su isti za sve kapitale) dolazi do sustava cijene proizvodnje. No ta se metoda preračunavanja pokazala pogrešnom. I Marx je primijetio da sadrži pogrešku (MED 23, str. 141), ali je podcijenio njene posljedice. "Problem transformacije", tj. pitanje kako se (i da li uopće) veličine vrijednosti mogu transformirati u cijene proizvodnje, posljednjih je stotinjak godina tema žestokih rasprava (iscrpno sam se tom debatom bavio u Heinrich 1999, str. 267 i dalje).

Međutim, u okviru *monetarne* teorije vrijednosti uopće ne može biti govora o bilo kakvoj vrsti metode preračunavanja vrijednosti u cijene proizvodnje.⁵⁷ Nasuprot tome, "transformacija vrijednosti u cijene proizvodnje" predstavlja *daljnji pojmovni razvoj* određenja oblika robe.

O *razmjeni vrijednosti* može se govoriti sve dok je jedini određujući moment razmjene odnos između individualno utrošenog rada i ukupnog društvenog rada. Da bi se individualno utrošeni rad potvrdio kao rad koji stvara vrijednost, moraju se dogoditi tri redukcije u razmjeni koje smo naveli u poglavlju 3.3. Kod robe koju pritom razmatramo (dakle, robe kako smo je

---

57 Marxov snažan interes za kvantitativne metode preračunavanja izraz je njegovih već spomenutih ambivalentnosti (poglavlje 3.3, fusnota 13). U mnogim slučajevima, Marx ostaje zarobljen u pred-monetarnoj teoriji vrijednosti klasične političke ekonomije koju je na drugim mjestima već nadišao. Ako je vrijednost robe određena neovisno o razmjeni (što je bila dominantna predodžba tradicionalnog marksizma), onda doista postoji kvantitativni "problem transformacije".

prikazali u 3. poglavlju) faktično se radi o kapitalistički proizvedenoj robi, ali se pri njenom istraživanju apstrahiralo od kapitala.

Tako dobiveni pojmovi vrijednosti, veličine vrijednosti, novca itd. čine kategorijalnu pretpostavku za predočavanje procesa proizvodnje i cirkulacije (vidi poglavlja 5 i 6). No kapital o kojemu je u toj analizi riječ još ne predstavlja kapital koji se empirijski i individualno manifestira u stvarnosti. Tek pošto je kapital predočen kao jedinstvo procesa proizvodnje i cirkulacije stigli smo dovoljno daleko da možemo razmatrati temeljne karakteristike empirijskog, individualnog kapitala.

Prijelaz s *vrijednosti i viška vrijednosti na cijenu proizvodnje i prosječni profit* nije historijski ili uopće vremenski redoslijed, nego prijelaz između različitih *razina prikaza*: na razini vrijednosti i viška vrijednosti, kapitalističko se podruštvljenje razmjenom još uvijek poima apstraktno, a razmjena se određuje isključivo odnosom individualno utrošenog rada i ukupnog društvenog rada; na razini cijene proizvodnje i prosječnog profita, razmjena se određuje odnosom individualnog kapitala i ukupnog društvenog kapitala. Tu do izražaja dolazi da se kod razmjene ne radi tek o podruštvljenju proizvođača robe, nego o podruštvljenju *kapitalističkih* proizvođača robe.⁵⁸

7.3 KRITIKA "ZAKONA TENDENCIJSKOG PADANJA PROFITNE STOPE"

U kasnom 18. i u 19. stoljeću važno je za neospornu empirijsku činjenicu da prosječna profitna stopa u razvijenim kapitalističkim zemljama tendencijski pada – sporni su bili samo razlozi padanja profitne stope. Pad profitne stope može imati sasvim različite uzroke, npr. rast nadnica ili poskupljenje sirovina. No navedeni su uzroci slučajne i trenutačne naravi: nadnice mogu opet pasti, a sirovine pojeftiniti, pa će i profitna stopa opet porasti.

58

Utoliko ni ranije skicirani proces konkurencije ne ostvaruje vremenski prijelaz sa *sustava vrijednosti na sustav cijena proizvodnje* (jer ne postoji kapitalizam u kojemu se robe razmjenjuju po njihovoj vrijednosti), nego prijelaz sa sustava cijena s nejednakim profitnim stopama na sustav cijena s (tendencijski) jednakom profitnom stopom. Putem rasta produktivnosti, promjena u potražnji itd., uvijek iznova dolazi do promjena u cijenama i nejednakih profitnih stopa u pojedinim granama proizvodnje, zbog čega se konkurencijom posredovan proces izjednačavanja uvijek iznova odvija.

No ono što je Marx pod naslovom "Zakon tendencijskog padanja profitne stope" htio pokazati jest da postoji tendencija padanja profitne stope neovisno o takvim trenutačnim uzrocima, a koja proizlazi iz "suštine kapitalističkog načina proizvodnje" (MED 23, str. 180). Odnosno: neovisno od svih posebnih okolnosti, sasvim opće karakteristike kapitalističkog razvoja trebale bi prouzrokovati tendencijsko padanje profitne stope. Je li Marx uspio pronaći i dokaze za to, tema je mnogih kontroverznih polemika, kako u prošlosti, tako i danas.

Na početku ovog poglavlja pokazali smo da se profitna stopa može povisiti uštedom na konstantnom kapitalu ili ubrzanjem obrata kapitala. No pravi je izvor oplodnje eksploatacija radne snage. U poglavlju 5 je razjašnjeno da postoje dvije temeljne mogućnosti kako povećati eksploataciju radne snage: produženje radnog dana ("proizvodnja apsolutnog viška vrijednosti") i snižavanje vrijednosti radne snage putem povećanja produktivnosti rada ("proizvodnja relativnog viška vrijednosti"). No produženje radnog dana moguće je samo u određenim granicama, pa je zato tipična kapitalistička metoda povećanja eksploatacije proizvodnja "relativnog viška vrijednosti", i to uvođenjem sve boljih i boljih strojeva. Konstantno revolucioniranje proizvodnje i sve veće potiskivanje živog ljudskog rada iz proizvodnje uvođenjem novijih i učinkovitijih strojeva – to je slika koju nudi kapitalistički način proizvodnje od 18. stoljeća. Takav ubrzani razvoj proizvodnih snaga nije postojao ni u jednom načinu proizvodnje prije kapitalizma.

U poglavlju 5.2 smo pokazali kako pojedinačni kapitalisti uvode povećanja produktivnosti kako bi ostvarili dodatan višak vrijednosti (odnosno, kako sada možemo reći: *dodatan profit iznad razine prosječnog profita*). Taj dodatni profit nestaje kada se povećanje produktivnosti poopćuje. Tada pada vrijednost, odnosno, cijena proizvodnje proizvedenih roba. Ako se radi o robama koje ulaze u potrošnju radničkih kućanstava, pada i vrijednost radne snage kao robe, što za posljedicu ima povećanje stope viška vrijednosti.

Marx sada želi dokazati da prosječna profitna stopa pada zbog tih načina povećavanja produktivnosti tipičnih za kapitalizam: kao posljedica neprestanog lova za dodatnim profitima, neće se smanjiti samo vrijednost (tj. cijena proizvodnje) roba nakon poopćenja novih uvjeta proizvodnje, nego će se (iza leđa i protivno volji pojedinačnih kapitalista) smanjiti i prosječna profitna stopa. Tendencijsko padanje profitne stope i kapitalistički razvoj

proizvodnih snaga za Marxa su dvije strane iste medalje. Da je Marx uspio dokazati tu vezu, onda bi doista pokazao da padanje profitne stope pripada "biti" kapitalizma. Razmotrit ćemo sada detaljno Marxovu argumentaciju.

Kada pada prosječna profitna stopa, ne moraju padati profitne stope svih pojedinačnih kapitala, ali ipak većine ili najvećih pojedinačnih kapitala. Ako je padanje profitne stope uistinu tipična tendencija, onda se mora moći demonstrirati na tipičnom pojedinačnom kapitalu. Na takav se jedan tipični kapital odnose i Marxovi argumenti. Kao i Marx, i mi ćemo u nastavku argumentirati na razini vrijednosti (cijene proizvodnje donose dodatne komplikacije), zanemarit ćemo fiksni kapital i pretpostaviti konstantno vrijeme obrata od jedne godine. Proizvod našeg kapitala tada ima vrijednost $kk + vk + v$, a profitna stopa iznosi $v/(kk + vk)$.

Kao što smo pokazali u poglavlju 5, porast produktivnosti posredstvom strojeva ima za posljedicu da i višak vrijednosti v/vk i sastav vrijednosti kapitala kk/vk rastu. Kvantitativni razvoj tih veličina presudan je za kretanje profitne stope. Podjeli li se u gornjoj formuli profitne stope i brojnik i nazivnik s vk (razlomak skraćujemo s vk , pa utoliko ne mijenjamo njegovu vrijednost), onda za profitnu stopu dobivamo izraz:

$$\frac{v}{kk+vk} = \frac{v/vk}{kk/vk+v/vk} = \frac{v/vk}{kk/vk+1}$$

Tu stopa viška vrijednosti i sastav vrijednosti postaju vidljivi kao determinantne profitne stope.

Marx svoj dokaz za tendencijsko padanje profitne stope temelji na rastu kk/vk . Ako v/vk ostane nepromijenjeno, onda će rast kk/vk automatski voditi padu profitne stope (brojnik našeg razlomka ostaje konstantan, a nazivnik raste, pa se time mijenja vrijednost razlomka). No Marx tvrdi da profitna stopa pada i uz rastuću stopu viška vrijednosti.

Ako raste stopa viška vrijednosti v/vk , kao i sastav kapitala kk/vk , onda profitna stopa pada jedino ako $kk/vk + 1$ (nazivnik našeg razlomka) raste *brže* od v/vk (brojnik). Kako bi se dokazalo da profitna stopa nužno pada, nije dovoljno dokazati da kk/vk raste. Mora se prvenstveno dokazati da kk/vk raste *u određenom stupnju*, naime toliko brzo, da je upravo navedeni uvjet ispunjen. I u tome leži temeljna poteškoća svakog dokaza "zakona tendencijskog padanja profitne stope": opća tvrdnja o *stupnju rasta* kk/vk uopće nije moguća. Određeni porast produktivnosti moguće je ostvariti i malom količinom dodatnog konstantnog kapitala; kk/vk tada raste samo malo, što za posljedicu ima da profitna stopa zbog rastuće stope viška vrijednosti raste, a ne pada. U drugom slučaju, za isti procentualni porast produktivnosti može biti potrebna velika količina dodatnog konstantnog kapitala; kk/vk tada značajno raste, a profitna stopa u konačnici pada.

Ni Marx ne pokušava izravno dokazati da kk/vk uvijek raste u tolikoj mjeri da profitna stopa pada. Umjesto toga, on kreće od opsega viška vrijednosti (*mase viška vrijednosti*). Ukupan višak vrijednosti nekog kapitala dobiva se od prosječnog viška vrijednosti po radniku pomnoženog s brojem N radne snage, pri čemu je prosječan višak vrijednosti po radniku jednak višku vrijednosti v/vk pomnoženim s prosječnom nadnicom po radniku vks . Za ukupni višak vrijednosti v dakle vrijedi:

$$v = v/vk \times vks \times N$$

Pada li broj radnika, smanjuje se *masa* proizvedenog viška vrijednosti. No ako istovremeno raste *stopa* viška vrijednosti, pad broja radnika se može kompenzirati, pa je moguće proizvoditi istu masu viška vrijednosti, ali samo unutar određenih granica, jer višak vrijednosti po radniku ne može biti bilo koje veličine. To se može pokazati na jednostavnom primjeru (usp. MED 23, str. 208 i dalje). Uzmimo da 24 radnika svaki dan ostvare dva sata viška rada, što ukupno čini 48 sati viška rada. Padne li broj radnika na dva, ta dva radnika neće moći ostvariti 48 sati viška rada dnevno, bez obzira na veličinu stope viška vrijednosti. Taj se zaključak može generalizirati: ako broj zaposlenih radnika pada dovoljno brzo, pada i masa viška vrijednosti koju oni proizvode, neovisno o tome koliko snažno raste stopa viška vrijednosti.

Marx je smatrao da je time dostatno dokazao zakon tendencijskog padanja profitne stope. No to nije točno. Padajuća masa viška vrijednosti ukazuje sa sigurnošću na padanje profitne stope samo ako nije istovremeno pao i ukupan kapital $kk + vk$, koji je nužan za proizvodnju te mase viška vrijednosti, nego je barem ostao neizmijenjen. A Marx to implicitno pretpostavlja u svojem primjeru. Međutim, ta je pretpostavka problematična. Ostanemo li kod našeg primjera i pretpostavimo da su umjesto 24 radnika sada zaposlena samo dva, to znači da će sada biti potrebno isplatiti i odgovarajuće manje nadnica. Uz nepromijenjenu vrijednost radne snage, varijabilni će se kapital smanjiti na dvanaestinu prijašnje vrijednosti. No budući da stopa viška vrijednosti značajno raste, značajno će se smanjiti i vrijednost radne snage, pa će za preostala dva radnika zapravo biti potrebno izdvojiti bitno manje od dvanaestine prijašnje vrijednosti. Da bi ukupan kapital ostao isti, nije dovoljno da konstantni kapital kk jednostavno poraste, nego on mora porasti za točno određeni iznos, naime za točno onoliko za koliko je varijabilni kapital pao. No je li to i doista slučaj, na to uopće nije moguće odgovoriti na općenitoj razini: mi jednostavno ne znamo da li se povećanje produktivnosti postiže s puno ili s malo dodatnog konstantnog kapitala.

No ako konstantni kapital ne raste u tolikoj mjeri da bi nadoknadio smanjenje varijabilnog kapitala, onda pada i predujmljeni ukupni kapital. U tom slučaju imamo padajuću masu viška vrijednosti uz padajući kapital. Da li tada pada i profitna stopa ovisit će o tome što pada brže: masa viška vrijednosti ili masa predujmljenog kapitala. Ako masa viška vrijednosti pada brže, onda pada i profitna stopa; ako predujmljeni kapital pada brže, onda profitna stopa raste i unatoč padajućoj masi viška vrijednosti.

Sukladno tome, a nasuprot Marxu, ne možemo pretpostaviti postojanje "zakona tendencijskog padanja profitne stope". To ne znači da profitna stopa ne može pasti; ona itekako može pasti, ali može i porasti. Trajna *tendencija* padanja profitne stope se ne može dokazati na općenitoj razini Marxove argumentacije u *Kapitalu*.⁵⁹

Ostaje nam još pitanje da li Marxova kritika ekonomije s gubitkom "zakona tendencijskog padanja profitne stope" uistinu puno gubi. Mnogi su

---

59

Suočavanja s pozicijama koje brane Marxov "zakon", kao i rasprava o daljnjim aspektima tog "zakona", mogu se naći u Heinrich (1999, str. 327 i dalje).

marksisti u tom "zakonu" vidjeli temelje Marxove teorije kriza, što je i razlog zašto se o tome toliko vehementno raspravljalo. Vidjet ćemo međutim u 9. poglavlju da Marxova teorija kriza nipošto ne ovisi o tom "zakonu".

No za Marxa taj je "zakon" izražavao još nešto općenito, naime, "da kapitalistički način proizvodnje nalazi u razvitku proizvodnih snaga granicu, koja nema ničeg zajedničkog s proizvodnjom bogatstva kao takvom; a ova osobita granica svedoči o ograničenosti i o čisto istorijskom, prolaznom karakteru kapitalističkog načina proizvodnje" (MED 23, str. 205).

Međutim, ograničenost kapitalističkog načina proizvodnje dolazi do izražaja već u tome što su razvoj proizvodnih snaga i proizvodnja bogatstva podređeni oplodnji vrijednosti, a ta ograničena svrha oslobađa mnoštvo destruktivnih sila u odnosu na čovjeka i prirodu. Da li izraz oplodnje po kapitalističko-knjigovodstvenim kriterijima raste ili pada, ne mijenja ništa na činjenici fundamentalno ograničenog karaktera kapitalističkog načina proizvodnje.

8. KAMATA, KREDIT I "FIRTIVNI KAPITAL"

8.1 KAMATONOSNI KAPITAL, KAMATA I PODUZETNIČKA DOBIT – DOVRŠENJE FETIŠA KAPITALA

Otkad novac postoji, vjerojatno ga se i posuđuje uz kamate. Kamatonosni je kapital postojao davno prije nego što je čitava ekonomija bila kapitalistički organizirana; nalazimo ga u različitim oblicima društva, od antičkih robovlasničkih društava, do srednjovjekovnih feudalnih društava. U predgrađanskim društvima zaduživali su se, s jedne strane, kneževi i kraljevi kako bi financirali svoj luksuz ili ratove, a dugovi i kamate su se onda vraćali pomoću poreza i osvajanja. S druge strane, zaduživali su se i seljaci i obrtnici koji bi zapali u financijske poteškoće; oni su dugove morali vraćati svojim radom, što je, s obzirom na njihove materijalne poteškoće i kamatne stope od 20 do 30 posto ili čak i više, često bilo potpuno nemoguće, pa bi često gubili i kuću i zemlju. Eksproprijacija putem "lihvara" bila je široko rašireni fenomen. Zajmodavci su percipirani kao "krvopije", a mržnja prema lihvarima je bila posljedica toga.

U kapitalističkim odnosima, tj. kada je i proizvodnja kapitalistički organizirana, posuđivanje novca odvija se u potpuno drugim uvjetima. U uvjetima kapitalističke proizvodnje, određena se suma novca može pretvoriti u kapital te se može očekivati da će taj kapital donijeti prosječan profit. Novac nije samo, kao u jednostavnoj cirkulaciji, samostalan izraz vrijednosti, pa time i razmjenjiv za svaku robu. Novac je sada *moгуći kapital*: "U ovome svojstvu kao moguć kapital, kao sredstvo za proizvodnju profita, on postaje roba, ali roba sui generis [svoje vrste – op. M.H.]. Ili, što izlazi na isto, kapital kao kapital postaje roba." (MED 23, str. 282)

Prodaja ove specifične robe ima specifičan oblik: novac se posuđuje. Ono što se pritom "prodaje" je njegova (u kapitalističkim odnosima realna) sposobnost da u određenom vremenskom periodu stvori profit. "Cijena" koju

treba platiti za tu posebnu robu je *kamata*. Kamata se plaća profitom koji je ostvaren pomoću novca.

No novac posuđuju i ne-kapitalisti, npr. najamni radnici – bilo zbog poteškoća ili financiranja namirnica – koji kredit onda isplaćuju svojim nadnicama. Takvi "potrošački krediti" vrlo su važni i igraju značajnu ulogu u tijeku procesa akumulacije, jer pridonose stabilizaciji potražnje. Međutim, ono što je novo u kapitalizmu jest da velik dio kredita služi *bogaćenju dužnika*: oni posuđuju novac *kako bi ga iskoristili kao kapital*. Taj oblik kredita, koji je u predgrađanskim društvima bio iznimka, tipičan je oblik kredita za kapitalistička poduzeća, koji dominira nad svim ostalim oblicima. Poseban oblik cirkulacije modernog *kamatonosnog kapitala* stoga je

N-N-R-N'-N''

Moderni kamatonosni kapital (u nastavku je samo o njemu riječ, tako da ću predikat "moderni" u nastavku izostaviti) tako se *dvostruko predujmljuje*: jednom ga predujmljuje njegov vlasnik industrijskom kapitalistu, a onda ga industrijski kapitalist predujmljuje za financiranje procesa proizvodnje koji donosi profit. Nakon toga slijedi *dvostruki povrat*: prvo industrijskom kapitalistu, a onda od njega vlasniku novca. Povrat industrijskom kapitalistu (u slučaju uspješne oplodnje) sadrži profit, a povrat vlasniku novca kamatu, koja se isplaćuje iz tog profita.

No činjenica da se kamata isplaćuje iz profita još nam ništa ne govori o visini kamatne stope. U "normalnim" kapitalističkim odnosima, kamatna će stopa biti iznad nule (inače vlasnici novca ne bi svoj novac davali u zajam), ali ispod prosječne profitne stope (inače industrijski kapitalisti ne bi potraživali dodatni kapital).⁶⁰ U svakom trenutku, visina kamatne stope ovisi o trenutnom stanju ponude i potražnje; ne postoji "prirodna" kamatna stopa ili "prirodan" odnos između kamatne stope i prosječne profitne stope.⁶¹

---

60 U okolnostima koje nisu normalne, npr. u doba akutne krize, kapitalisti potražuju kredit ne kako bi ostvarili dodatan profit, nego kako bi podmirili postojeće kreditne obaveze i izbjegli bankrot. U takvim situacijama kamatna stopa može biti i viša od prosječne profitne stope.

61 Zapravo, u svakom trenutku nalazimo ne *jednu* kamatnu stopu, nego različite kamatne stope, ovisno o trajanju kredita. Te se kamatne stope nalaze unutar određenog okvira, npr. između 4% i 6%. Kada se govori o tome da kamatne stope rastu ili padaju, to znači da se čitav okvir mijenja, pa postaje uži ili širi.

Marx kapitaliste koji posjeduju kamatonosni kapital naziva *novčarskim kapitalistima*, a one koji posuđuju taj kapital *fungirajućim kapitalistima*, u čijim rukama kamatonosni kapital postaje *fungirajući kapital* u procesu reprodukcije. Svaki fungirajući kapital stvara određeni profit, bruto profit koji može biti iznad ili ispod prosječnog profita. Iz tog se bruto profita isplaćuje kamata, a ono što preostaje je *poduzetnička dobit* koju dobiva fungirajući kapitalist.

Podjela bruto profita na kamatu i poduzetničku dobit u prvom je redu *kvantitativna* podjela. Međutim, ta se kvantitativna podjela učvršćuje u *kvalitativnu*, koju u svoje kalkulacije uključuju i oni kapitalisti koji ne posuđuju kapital.

Novčarski kapitalist vlasnik je kamatonosnog kapitala. On dobiva kamatu za stavljanje svoga vlasništva na raspolaganje drugima. Stoga se kamata čini jednostavnim plodom *vlasništva* nad kapitalom, kapitalom koji postoji izvan procesa proizvodnje. Nasuprot tome, *poduzetnička dobit* doima se kao rezultat *fungiranja* kapitala u procesu proizvodnje. Kamata i poduzetnička dobit utoliko se pojavljuju kao *kvalitativno* različite veličine koje potječu iz različitih izvora. Taj privid dodatno pojačava činjenica da se kamatna stopa na tržištu formira kao jedinstvena veličina koja ne ovisi o pojedinačnim kapitalistima, dok na profitnu stopu pojedinačnog kapitala (pa utoliko i na odgovarajuću poduzetničku dobit kao višak u odnosu na kamatu) definitivno mogu utjecati mjere fungirajućih kapitalista (putem ušteda na sredstvima proizvodnje, skraćivanja vremena obrata itd., vidi poglavlje 7.2).

Razlika između kamate i poduzetničke dobiti time je relevantna i za kapitalistu koji ne koristi posuđeni kapital: naime, on može izabrati hoće li posuditi svoj kapital i kao vlasnik kapitala stjecati samo kamatu ili će dopustiti kapitalu da fungira u procesu proizvodnje. No njemu se tada samo poduzetnička dobit čini rezultatom fungiranja kapitala, a ne ukupan profit, jer bi kamatu ionako dobio. Iako kapitalistička klasa kao cjelina ne može izabrati način na koji će oploditi svoj kapital – bez fungirajućih kapitalista nitko ne bi mogao plaćati kamatu – pojedinačni kapitalisti svakako imaju taj izbor.

Kamata je izraz oplodnje kapitala, eksploatacije radne snage. No kapital je u antagonizmu naspram najamnog rada samo unutar procesa eksploatacije. U slučaju kamatonosnog kapitala, taj se antagonizam više ne

vidi, jer kamatonosni kapital kamatu donosi kao vlasništvo, izvan procesa proizvodnje. Novčarski kapitalist koji daje zajmove ne stoji sučelice najamnih radnika, nego fungirajućeg kapitalista koji posuđuje kapital. Kamata doduše izražava osobinu kapitala da prisvaja plodove tuđeg rada, ali je izražava kao osobinu kapitala koja mu je prividno svojstvena izvan procesa proizvodnje i neovisno o njegovom specifično kapitalističkom određenju.

Ali čini se da ni fungirajući kapitalist ne stoji u antagonističkom odnosu s najamnim radnicima. Poduzetnička dobit koju stječe fungirajući kapitalist čini se neovisna od vlasništva nad kapitalom (jer ono je već plaćeno kamatom); ona važi za rezultat fungiranja unutar procesa proizvodnje, procesa proizvodnje koji naizgled ne pokazuje nikakve kapitalističke karakteristike, nego se pojavljuje kao jednostavan radni proces. Fungirajući kapitalist stoga stječe poduzetničku dobit ne kao vlasnik, nego kao poseban *radnik* – radnik koji je odgovoran za nadziranje i vođenje radnog procesa. Rad eksploatiranja i eksploatirani rad u jednakoj mjeri važe kao rad. Rezultat toga je sljedeće: "Na kamatu pada društveni oblik kapitala, ali izražen u neutralnom i indiferentnom obliku; na preduzetničku dobit pada ekonomska funkcija kapitala, ali apstrahovana od određenog, kapitalističkog karaktera te funkcije." (MED 23, str. 321)

Specifično za kamatonosni kapital nije kamata – ona je samo poseban izraz oplodnje kapitala, nego naizgled neposredan oblik te oplodnje koji se izražava u formuli N-N': novac kao da se oploduje sam od sebe. Marx je kamatonosni kapital stoga opisao kao "najfetiškiji oblik" (MED 23, str. 328) kapitalističkih odnosa (na temu fetiša kapitala i njegovog proizlaženja iz kapitalističkog procesa proizvodnje vidi poglavlje 5.3), jer: "Društveni odnos dovršen je kao odnos jedne stvari, novca, prema samoj sebi. [...] I tako nastaje osobina novca da stvara vrednost, da rađa kamatu sasvim onako kao što kruška rađa kruške." (MED 23, str. 329)

Na taj "najfetiškiji oblik" kapitalističkih odnosa historijski se vezivao cijeli niz pojednostavljenih kritika kapitala, koje se sve svode ne na kritiku samog kapitalističkog odnosa, nego tek na kritiku postojanje kamate, čime zanemaruju povezanost kamate i kapitalističkog odnosa. Uzimanje kamata se, s jedne strane, suprotstavljalo "produktivnom" kapitalističkom odnosu i moralno kritiziralo kao dohodak koji ne počiva na vlastitom trudu. S druge se strane postojanje kamate proglašavalo izvorom svih društvenih zala: cijelo

je društvo izravno ili neizravno podjarmljeno, samo kako bi, u konačnici, otplaćivalo kamate vlasnicima novca.

8.2 KREDITNI NOVAC, BANKE I "FIRTIVNI KAPITAL"

U prethodnom smo dijelu razmatrali određenja oblika koja ukazuju na razliku između kamatonosnog kapitala i industrijskog kapitala, kao i konceptualne inverzije koje iz toga proizlaze. Sada se moramo pozabaviti historijskim promjenjivim institucijama koje posreduju kretanje kamatonosnog kapitala: bankama i tržištima kapitala.⁶²

Banke su posrednici kreditnih transakcija. One, s jedne strane, primaju uloge od vlasnika novca, a s druge, posuđuju novac. Kamatna stopa koju banke plaćaju za uloge niža je od kreditne kamatne stope koje banke uzimaju na kredite koje daju. Iz te razlike nastaje prihod banke. Što god ostane nakon odbitka troškova od tih prihoda je profit banke.⁶³

No banke ne predstavljaju samo pasivnu posredničku instancu koja prenosi novac iz ruke u ruku. Banke također "stvaraju" novac – *kreditni novac*.

Kreditni je novac *obećanje plaćanja* koje i samo vrši funkcije novca. Kreditni novac može nastati već kada A posuđuje od B 100 eura te potpisuje potvrdu o dugu koja ostaje kod B (ukoliko potvrda o dugu ima fiksnu, relativno kratkotrajan rok isplate, onda govorimo o *mjenici*). Ta je potvrda o dugu obećanje plaćanja od A. Kupuje li B robu od C, a C prihvati tu potvrdu o dugu kao isplatu, onda je obećanje plaćanja od A fungiralo kao novac. Pored prvotnih 100 eura u gotovini ("stvarni novac" s kojim A može kupovati) sad cirkulira još 100 eura *kreditnog novca* (s kojim kupuje B). Taj je kreditni novac s izdavanjem kredita "nastao ni iz čega", a s ispunjenjem obećanja plaćanja opet nestaje "u ništa". Obveznica je time poništena.

U pravilu ne cirkuliraju obećanja plaćanja privatnih osoba, nego banki ili bankovnih institucija, poput kreditnih organizacija. Plaćam li čekom ili kreditnom karticom, prodavač ne dobiva od mene stvarni novac, nego

---

62 Čak i temeljne pojmove ovdje možemo razmotriti samo u njihovom najjednostavnijem obliku. Iscrpan uvod može se naći u Krätke (1995) kao i u Itoh/Lapavitsas (1999).

63 Daljnji su izvori prihoda banaka pristojbe (npr. za održavanje računa) te provizije (za posredovanje pri kupnji i prodaji dionica i vrijednosnih papira).

samo obećanje plaćanja – naime, garanciju da će predočenjem čeka ili računa plaćenog kreditnom karticom od banke, odnosno, kreditne institucije dobiti novac. Međutim, to obećanje ne garantiram ja, već banka.⁶⁴

Kreditni novac (ili *depozitni novac*, prema današnjem uobičajenom nazivu za kreditni novac koji je izdala banka) nastaje pri svakoj uplati u banci: uplatim li 100 eura na svoj račun, tih se 100 eura tada nalazi u pričuvi banke (i banka ih može koristiti npr. za izdavanje kredita); istovremeno, stanje mojeg računa, kojim raspolazem čekovima ili transakcijama, raste za 100 eura. Prema tome, uz 100 eura gotovine koji se prešli iz moje torbe u pričuvu banke, na mom računu nastaje 100 eura kreditnog ili depozitnog novca.

Ako sada prodavač kojemu sam platio čekom taj novac daje prebaciti na svoj račun, kreditni će novac samo prijeći s moga na njegov račun, pa i dalje može fungirati kao novac. Kreditni se novac poništava jedino kada prodavač ček zamijeni za gotovinu (tj. kada zatraži gotovinu iz pričuve banke). Banka zapravo od 100 eura gotovine kojih sam uplatio samo dio mora čuvati u gotovinskoj pričuvi (onoliko kolika je u prosjeku potražnja), a s ostatkom može raspolagati prema vlastitom nahođenju. No budući da je većina isplata bezgotovinska transakcija između bankovnih računa (i budući da se većina zajmova ne izdaje u gotovini, nego u obliku kreditnog novca), količina novca koju banka mora imati u pričuvi samo je mali dio količine kreditnog novca kojega stvara.

U izdavanju kredita banke nisu ovisne samo o ulozima vlasnika novca, nego se mogu zadužiti i kod središnjih državnih banaka. Središnja banka jedina smije tiskati novac; ona "stvara" stvarni novac ("stvarni" za razliku od kreditnog novca koji je samo obećanje plaćanja određene svote novca) u ekonomiji čiji novac više nije vezan za novčanu robu. Središnja banka pritom nije obvezana nikakvim formalnim ograničenjima.

Dokle god je novčani sustav bio vezan za novčanu robu (npr. zlato), novčanice nisu bile stvarni novac, nego samo njegov predstavnik, a središnja banka je kod izdavanja novčanica bila ograničena važećim pravilima o pokrivenosti novčanica novčanom robom u pričuvi, tj. izdane novčanice su određenim dijelom morale biti pokrivena pričuvom zlata središnje banke.

---

64 Obično banka ili kreditna institucija to garantira samo do određene mjere; međutim, prodavalac može provjeriti valjanost čeka ili kreditne kartice jednostavnim upitom.

U slučaju zahtjeva da se određena količina novčanica isplati u zlatu, pričuva zlata bi se smanjila, pa bi središnja banka zatim mogla izdavati manju količinu novčanica. U situacijama krize banke bi gubile zlato uslijed rastućih zahtjeva za isplatom, ali bi istovremeno i rasla potražnja za kreditima, pa su banke imale povećane potrebe za novčanicama. No potražnja za zlatom onemogućivala je tiskanje veće količine novčanica, osim u slučaju da se pravilo o pokrivenosti novčanica zlatom stavi izvan snage. Novčana roba se tako ispostavila kao prepreka kapitalističkoj reprodukciji, ali prepreka koju je u konačnici moguće izbjeći. Budući da danas novčani sustav više nije vezan za bilo kakvu novčanu robu (usp. gore zaključak poglavlja 3.7), ta prepreka više ne postoji. Bankarski sustav može bez novčane robe puno fleksibilnije reagirati na krize nego prije – ali to nipošto ne znači da se zbog toga krize daju izbjeći (usp. poglavlje 9).

Nasuprot Marxovu stajalištu, koji je postojanje novčane robe u kapitalizmu smatrao neizbježnim, postalo je jasno da novčani sustav koji je vezan za novčanu robu nipošto nije svojstven kapitalističkom načinu proizvodnje "u njegovom idealnom prosjeku" (usp. Heinrich 1999, str. 302 i dalje).

Na *tržištu kapitala*, zajmoprimac i vlasnik novca neposredno stupaju u kreditni odnos. Zajmoprimci, ponajviše poduzeća i države, posuđuju novac izravno od vlasnika novca i za to obećavaju plaćanje fiksne godišnje kamate, kao i povrat posuđenog iznosa u određenom roku; vlasnici novca zauzvrat dobivaju *vrijednosni papir*, u kojemu su ti uvjeti navedeni (zbog fiksne kamatne stope govorimo o *vrijednosnim papirima s fiksnom kamatom*). Budući da se kredit izdaje bez izravne uključenosti banke,⁶⁵ zajmodavac i zajmoprimac mogu podijeliti razliku između kamatne stope uloga i kamatne stope kredita koju inače prisvaja banka: kamatna stopa vrijednosnog papira u pravilu je niža od bankovne kamatne stope kredita, a viša od kamatne stope za depozite. Međutim, zajmodavac sada snosi sav rizik: ukoliko poduzeće kojemu je posudio novac bankrotira, on gubi svoj novac; zato takve zajmove u pravilu mogu primati samo velika poduzeća za koja se pretpostavlja da će ostati platežno sposobna. Nasuprot tome, ukoliko zajmoprimac banke bankrotira, to smanjuje dobit banke, ali ne utječe na depozite sve dok sama banka nije bankrotirala.

65

Banke nastupaju samo kao posrednici tih prodaja te dobivaju proviziju.

No poduzeća mogu nabaviti novac ne samo pomoću zajmova, nego i izdavanjem *dionica*. Kupovinom dionice stječe se vlasnički udio određenog poduzeća i postaje suvlasnik. Slično kao i vrijednosni papir s fiksnom kamatom, dionica predstavlja *pravo*: stječe se pravo glasa na sastancima dioničara, kao i na dio ukupne dobiti (što zovemo *dividenda*), i jedno i drugo proporcionalno individualnom udjelu u ukupnim dionicama. Ne postoji, međutim, pravo na otkup dionica od strane poduzeća u visini za nju plaćene cijene, a visina raspodijeljene dobiti nije fiksno određena, nego ovisi o razvoju poduzeća.

Vrijednosni papiri s fiksnom kamatom i dionice mogu se prodavati na tržištu kapitala.⁶⁶ Imaju *cijenu*, svoj odgovarajući *burzovni tečaj* ili *tržišnu cijenu* (burzovni se tečajevi prethodnog dana mogu pročitati na stranicama za ekonomiju većih novina). No ti papiri nemaju vrijednost, oni samo predstavljaju *prava na vrijednosti* (na kamate i dividende), i ta prava su ono što se prodaje: nakon prodaje, poduzeće više ne plaća kamate ili dividende osobi A, nego osobi B. No u svakodnevici se, kao i u vladajućoj ekonomskoj teoriji, ne razlikuje cijenu od vrijednosti: burzovni tečaj vrijedi kao "vrijednost" dionice ili vrijednosnog papira s fiksnom kamatom.

Koliko vlasnik vrijednosnog papira s *fiksnom kamatom* dobiva pri prodaji papira (burzovni tečaj) ovisi prije svega o visini aktualne kamatne stope na tržištu. Uzmimo da je A prošle godine kupio vrijednosni papir od poduzeća Y, za to platio 1000 eura i stekao pravo da mu poduzeće isplaćuje 50 eura kamata na 10 godina, a da mu po isteku 10 godina isplati izvornih 1000 eura. A je tada dobio vrijednosni papir nominalne vrijednosti od 1000 eura i (za tu nominalnu vrijednost vezanu) kamatu od 5 posto. Uzmimo dalje da u sljedećoj godini kamata poraste na 7 posto; to znači da će godišnja isplata kamata za vrijednosne papire koji koštaju 1000 eura iznositi 70 eura. Želi li A sada prodati svoj vrijednosni papir, neće naći nikoga tko će mu za njega platiti 1000 eura, budući da je isplata kamate fiksirana na 50 eura. A će prodati svoj vrijednosni papir jedino ako se pomiri s iznosom manjim od 1000 eura: tržišna vrijednost vrijednosnog papira pada ispod nominalne vrijednosti ako

---

66 Termin tržište kapitala koristim kao nad-pojam za tržišta vrijednosnih papira i dionica. Često se kao nad-pojam koristi i "financijsko tržište", a u 19. i ranom 20. stoljeću često se koristio termin "burza". Ponekad se pravi i razlika između tržišta kapitala kao tržišta dugoročnih zajmova, i tržišta novca kao tržišta kratkoročnih zajmova.

kamatna stopa raste. Ako kamatna stopa pada, tržišna će vrijednost porasti iznad nominalne vrijednosti.⁶⁷

Slično stvari stoje i s prodajom *dionica*, jer se i tu konstantno mijenjaju burzovni tečajevi. No za kretanje tog tečaja nije odlučujuća jedino aktualna dividenda, nego prvenstveno *buduća dobit* poduzeća. Dividenda igra samo podređenu ulogu, budući da se u pravilu od dobiti samo mali dio izdvaja na dioničare kao dividenda, a većina se investira. No *buduća dobit* nikada nije sigurna, ona je *očekivana veličina*. Ako *očekivanja* dobiti porastu, time rastu i cijene dionica; ako *očekivanja* dobiti padaju ili ako je njihov iznos uvelike neizvjestan, cijene dionica padaju. Utoliko razvoj cijena dionica ne izražava trenutno stanje, nego *očekivanje budućeg razvoja*.

Cirkulacija vrijednosnih papira i dionica predstavlja slično udvostručenje kao i kreditni novac: u slučaju kreditnog novca, pored stvarnog novca cirkulira i obećanje plaćanja, a ovdje imamo s jedne strane *stvarni kapital*, koji teče od vlasnika novca prema poduzeću i koji poduzeće onda koristi, a s druge strane *pravo* na kamatu, odnosno, isplatu dividendi kojima se trguje i koje cirkuliraju po promjenjivim tržišnim cijenama.

Cirkulirajuća prava, vrijednosne papire i dionice Marx zbog njihovog specifičnog "određenja vrijednosti" (tj. upravo skiciranog određenja burzovnih tečajeva) naziva *fiktivnim kapitalom*. No time ne želi reći da je ta prava principijelno nemoguće realizirati. Radi se o tome da je stvarni kapital, koji je vlasnik novca izvorno imao u rukama u obliku novca, predumljen samo jednom, prilikom kupovine dionica i zajmova. Nakon toga, on se nalazi u rukama poduzeća, pa ga sada ona predumljuju. Vrijednosni papiri, dionice ili zajmovi predstavljaju puka prava na određena plaćanja; njihova "vrijednost" (burzovni tečaj) nema nikakve veze sa sumom vrijednosti koja je jednom za njih izvorno plaćena (ta suma vrijednosti sada postoji npr. kao produktivni kapital nekog poduzeća ili ga je, kada se radi o državnim obveznicama, potrošila država). "Vrijednost" tih papira računski je vrijednost koja kod vrijednosnih papira s fiksnom kamatom počiva na odnosu između kamate vrijednosnog papira i tržišne kamate, a kod dionica na očekivanoj

---

67

Koliko će tržišna vrijednost padati ili rasti ovisi, između ostalog, o vremenu koje je preostalo do povrata početne vrijednosti vrijednosnog papira, kao i o procjeni rizičnosti dužnika (procjena njegove buduće platežne moći).

dobiti.⁶⁸ U kojoj su mjeri te "vrijednosti" konstantne i dugoročno vode do odgovarajućih isplata ovisi o stvarnoj dobiti odgovarajućeg poduzeća.

Budući da se očekivana dobit vrlo brzo može promijeniti, i burzovni se tečajevi dionica mogu brzo mijenjati. Zbog toga u tijeku samo jednog radnog dana na burzi, uslijed snažnog pada tečajeva, mogu biti poništene milijarde eura u tržišnoj vrijednosti (tj. milijarde eura u fiktivnom kapitalu), isto kao što, uslijed rastućih tečajeva, mogu biti stvorene milijarde eura u tržišnoj vrijednosti. No te sume nisu pričuve koje mogu biti uništene ili nanovo stvorene, a za koje bi se dalo zamisliti i bolje načine upotrebe (poput investicija), već je posrijedi čisto računsko vrednovanje vrijednosnih papira. Međutim, te promjene tečajeva nisu nevažni procesi. Ako se dionice i vrijednosni papiri koriste kao osiguranja za kredite, onda ona u slučaju padajućih tečajeva devalviraju. Zajmoprimac tada mora priložiti nova osiguranja ili vratiti kredit; ako to nije u stanju učiniti, bankrotira. Ako banka doživi previše takvih bankrota, i njoj prijete bankrot.

Očekivanja imaju tendenciju da se, neko vrijeme, sama osnažuju: ako tečajevi dionica rastu, mnogi će se htjeti pridružiti onima koji već stječu profit zbog toga, potražnja raste, a uslijed toga i tečajevi, pa će još više vlasnika novca htjeti uskočiti na taj vlak; nasuprot tome, ako tečajevi padaju, mnogi će se htjeti riješiti svojih dionica, ponuda raste, tečajevi još više padaju itd. Posljedica su velike oscilacije u razvoju vrijednosti: tržište bikova (snažno rastući tečajevi) slijedi tržište medvjeda (padajući tečajevi).

8.3 KREDITNI SUSTAV KAO REGULACIJSKA INSTANCA KAPITALISTIČKE EKONOMIJE

Banke i tržišta kapitala možemo sažeto opisati kao *kreditni sustav*. Kretanje kamatonosnog kapitala, koje taj kreditni sustav posreduje, nije nikakav dodatak, nikakva "nadgradnja" industrijskog kapitala. Iako kamatonosni kapital, kao

---

68 Na tržištu kapitala ne trguje se samo vrijednosnim papirima s fiksnom kamatom i dionicama, nego i nizom drugih vrijednosnih papira, koji pak predstavljaju samo prava na dionice ili vrijednosne papire, ili točnije, prava na prava. "Inovacije" koje su se zadnjih desetljeća dogodile na financijskom tržištu (prije svega tzv. derivati) svode se prvenstveno na otkrića novih vrsta utrživih prava, tj. novih oblika fiktivnog kapitala.

što će uskoro postati jasno, izvire iz cirkulacije industrijskog kapitala, samo kretanje industrijskog kapitala bez kredita ne bi bilo moguće.

U trećem smo poglavlju ustanovili da se kod Marxove teorije vrijednosti radi o monetarnoj teoriji vrijednosti: vrijednost i roba ne mogu postojati, niti se mogu pojmovno konceptualizirati bez referiranja na novac. Nešto slično možemo reći i za odnos kapitala i kredita. No u tradicionalnom je marksizmu dominirala ne samo ne-monetarna teorija vrijednosti, nego i teorija kapitala koja je kredit reducirala na puki teorijski dodatak, koji za shvaćanje i postojanje kapitala u principu nije važan.

U cirkulaciji industrijskog kapitala nastaje niz fondova koji se sastoje od trenutno "neuposlenog" kapitala: kao rezultat prodaje roba, predumljeni se kapital vraća, ali ne može odmah biti ponovno iskorišten kao kapital. Najvažniji su *akumulacijski fondovi* (višak vrijednosti koji će tek kasnije biti investiran, jer je, primjerice, za investiciju potrebna određena minimalna suma) i *amortizacijski fondovi* (gdje se skuplja povrat vrijednosti fiksnog kapitala, usp. poglavlje 6.2). Do njihovog ponovnog investiranja, takvi se fondovi mogu koristiti kao kamatonosni kapital.

Međutim, umjesto da se čeka da se ti fondovi napune, dio akumulacije, kao i obnovu fiksnog kapitala, moguće je financirati kreditom, tako da pristizujući povrati ne teku u akumulacijske ili amortizacijske fondove, nego se koriste za plaćanje kamata i vraćanje kredita.

U konačnici, cirkulacija viška vrijednosti (tj. onog dijela ukupnog društvenog proizvoda čija vrijednost odgovara ukupnom društvenom višku vrijednosti) nije moguća bez postojanja pričuva ili kredita: ostavimo li fiksni kapital po strani, kapitalisti neke zemlje tijekom jedne godine predumljuju kapital u vrijednosti od $kk + vk$, ali proizvode u istoj toj godini proizvode u vrijednosti od $kk + vk + v$. Time se postavlja pitanje otkud dolazi novac za kupnju proizvoda u vrijednosti v . Jedna je mogućnost da dio kapitalista, pored kapitala koji su predumili, raspolaže još i s određenom pričuvom. Oni bi tada mogli kupiti dio v -a, a kapitalisti koji su im taj dio prodali taj bi novac zauzvrat mogli koristiti za kupnju roba od prve grupe kapitalista, pa bi na kraju procesa svi proizvodi bili prodani, a pričuve bi se vratile njihovim prvotnim vlasnicima. No držati pričuvu samo u svrhu olakšavanja cirkulacije znači propustiti priliku za oplodnju tog iznosa. Ukoliko kapitalisti slijede

maksimu najveće moguće oplodnje kapitala, neće držati nikakvu pričuvu, nego će odgovarajuće kupnje financirati kratkoročnim kreditima.

Stoga cirkulacija kapitala stvara privremeno neuposleni kapital, s jedne, i potražnju za kreditom, s druge strane. S rastom ukupnog društvenog kapitala povećat će se i opseg kredita. Sam rast kreditnih transakcija nije znak kapitalističke krize ili nestabilnog kapitalističkog razvoja (kao što to sugerira primjerice Robert Kurz 1995).

Razvijeni kreditni sustav omogućuje *pojedinačnom kapitalu* da ne mora prikupljati pričuve, pa svoj trenutno neuposleni kapital može i posuđivati. S druge strane, ako uzme kredit, to mu omogućuje puno veću akumulaciju nego što bi bila moguća isključivo s profitima prethodnih perioda. Za kapitalističko poduzeće određeni stupanj zaduženosti ni na koji način nije "nezdrav" ili znak slabosti. U pretkapitalističkim su se društvima proizvođači većinom zaduživali u slučaju nepravilnosti, pa bi onda često imali problema otplaćivati čak i kamate. U kapitalističkim odnosima, krediti prvenstveno služe financiranju dodatne akumulacije: krediti bi trebali povećati profitnu stopu pojedinačnog kapitala. Uzmimo da prosječna profitna stopa iznosi osam posto, a tržišna kamatna stopa pet posto. Investira li kapitalist milijun eura, može očekivati profit od 80 000 eura. Posudi li dodatnih milijun eura, koji će mu također donijeti prosječan profit, naš kapitalist stječe dodatnih 80 000 eura, od kojih 50 000 mora isplatiti vlasniku novca kao kamatu. Njegov ukupan profit tada iznosi 80 000 plus 30 000 ili ukupno 110 000 eura: njegov pojedinačni kapital (prvih milijun eura) mu je zbog kredita donio ne samo osam posto prosječnog profita, nego jedanaest posto. Taj porast profitne stope glavni je motiv za dizanje kredita. Ukoliko se očekivanja ne ispune – bilo zbog zakazivanja pojedinog poduzeća, bilo zbog pogoršanja ekonomske situacije – može se dogoditi da stvarno ostvarena profitna stopa bude ispod kamatne stope. U tom slučaju pozajmljeni kapital nije donio dodatan profit, nego gubitak (razlika između kamate i profita).

Postojanje kredita ima učinke i po *ukupan društveni kapital*. Kretanja kapitala između industrijskih grana, putem kojih se postiže izjednačavanje profitnih stopa (usp. poglavlje 7), uvelike se svodi na promjene smjera kreditnih tokova, tako da se u jednoj grani akumulira mnogo, a u drugoj malo; premještanje već investiranog kapitala bilo bi značajno teže i zahtijevalo bi puno više vremena. Kredit i razvijeni kreditni sustav omogućuju da se u

kratko vrijeme koncentriraju i preusmjere ogromne mase kapitala. A često je upravo to potrebno za ubrzan razvoj novih proizvodnih snaga, jer uvođenje novih tehnologija većinom zahtijeva značajne početne investicije.

Postojanje kreditnog sustava omogućuje ne samo pojedinačnom kapitalu, nego i ukupnom društvenom kapitalu da akumulira više od profita prethodnih perioda, pod uvjetom da postoje objektivne pretpostavke za akumulaciju. Ekspanzivno izdavanje kredita stoga može voditi značajnom porastu akumulacije (kao što i restriktivno izdavanje kredita guši proces akumulacije). Utoliko kreditni sustav predstavlja *strukturnu regulacijsku instancu* kapitalističke ekonomije. Kapitalisti se trude investirati kapital što je više moguće u grane u kojima se očekuje najveća profitna stopa. No budući da su te investicije u pravilu barem dijelom financirane kreditima ili dionicama, u bitnome ovisi o kreditnom sustavu, dakle – o bankama i tržištu kapitala, koliko glatko će kretanje kapitala teći i koliko brzo će se akumulacija odvijati.

Tek kreditni sustav akumulaciji osigurava njenu fleksibilnost, on "ubrzava materijalni razvitak proizvodnih snaga i uspostavljanje svetskog tržišta", ali je, s druge strane, i "glavna poluga prekomerne proizvodnje i preterane špekulacije u trgovini" (MED 23, str. 374): regulacija akumulacije pomoću kreditnog sustava proces je koji je izrazito sklon krizama. Izdavanje kredita, ali prvenstveno trgovanje vrijednosnim papirima i dionicama, "živi" od očekivanja i nesigurnosti. Tu se mora "špekulirati", a ta spekulacija može i zakazati i dovesti do uništenja uloženog kapitala. Na burzi može doći do špekulativnih "mjehura" (potpuno precijenjeni tečajevi dionica) i posljedičnih "puknuća" (iznenadan pad tečajeva) tih mjehura. No prije samog puknuća nikad se ne može znati radi li se doista o mjehuru ili su visoki tečajevi znak povećane profitabilnosti određenih kapitala.

Bilo bi međutim pogrešno "špekulativnom" financijskom tržištu suprotstaviti "solidnu" kapitalističku proizvodnju. Svaka kapitalistička proizvodnja sadrži špekulativni element; nijedan kapitalist ne može biti siguran da će prodati svoju robu, niti koju će cijenu za nju postići. Špekulacija na financijskim tržištima je očitija i kratkoročnija, ali nipošto nešto kvalitativno bitno drugačije od kapitalističke proizvodnje. Obje polaze od nužno neizvjesnih očekivanja i obje trgovanjem vlastitim proizvodima pokušavaju postići isto: maksimirati svoj profit.

No odnos između financijskih tržišta i industrijske proizvodnje ni u kvantitativnom, ni u kvalitativnom smislu ne ostaje uvijek isti. Taj odnos u različitim zemljama može biti različit, a može se mijenjati i u tijeku razvoja kapitalizma: rasprave o metamorfozama financijskih tržišta (prije svega o njihovoj deregulaciji i internacionalizaciji) tako posljednjih godina predstavljaju jednu od središnjih tema u debatama o globalizaciji (usp. Altvater/Mahnkopf 1999, poglavlje 5; Huffschmid 2002).

9. KRIZA

9.1 CIKLUSI I KRIZA

Teške smetnje u ekonomskoj reprodukciji nekog društva nazivamo *ekonomskom krizom*. U kapitalističkoj ekonomiji, to znači da veliki dio proizvedene količine roba više nije moguće prodati: ne zato što ne bi postojala potreba za tim proizvodima, nego zato što ne postoji potreba koju bi pratila odgovarajuća *kupovna moć*. Robni se kapital više ne može u potpunosti pretvoriti u novčani kapital, pa se predujmljeni kapital sve lošije oplođuje, a akumulacija posustaje. Time se smanjuje potražnja kapitalističkih poduzeća za elementima produktivnog kapitala, odnosno, za sredstvima za proizvodnju i radnom snagom. Posljedica toga su, pak, masovna nezaposlenost i smanjenje potrošnje radničke klase, što vodi daljnjem posustajanju potražnje i pojačavanju krize.

Iako kapitalizam nije jedini način proizvodnje u kojemu pored ogromnog bogatstva postoji ogromno siromaštvo, on je jedini način proizvodnje u kojemu višak dobara predstavlja problem, gdje roba koju nije moguće prodati vodi propasti njenih vlasnika, dok ljudi kojima je ta roba najpotrebnija ne uspijevaju prodati jedino čime raspolažu – vlastitu radnu snagu. Jer kapitalu u toj situaciji nije potrebna radna snaga, jer je ne može profitabilno iskoristiti.

Otkako se u ranom 19. stoljeću uspostavio industrijski kapitalizam prvo u Engleskoj, a zatim i u Francuskoj, Njemačkoj te SAD-u, u razvijenim su kapitalističkim zemljama krize nastupale u desetogodišnjim intervalima. Periode ubrzane akumulacije s visokim profitnim stopama i rastućim nadnicama pratili su periodi stagnacije i krize, koji su u konačnici opet vodili periodima polaganog, a zatim ubrzanog oporavka akumulacije.

U 20. se stoljeću taj ciklički razvoj nastavio, no ciklusi su često bili slabije izraženi nego prije. Zato se povećala važnost nadcikličkih razvoja: tako je s ekonomskom krizom 1929. godine započela ekonomska depresija koja će tek ranih 1950-ih biti u potpunosti nadvladana, a nakon koje će u Zapadnoj Europi i Sjevernoj Americi nastupiti period dugog rasta 1950-ih

i 1960-ih, nošen fordizmom. Taj "kapitalizam privrednog čuda" donio je ne samo visoke profitne stope, nego i punu zaposlenost, rastuće realne nadnice i izgradnju socijalne države. Iako je i u ovoj fazi bilo ciklusa, nije bilo akutnih kriza. Kapitalizam kojemu je Marx svjedočio, a koji je bio poznat po krizama, nezaposlenosti i procesu pauperizacije, djelovao je kao stvar prošlosti, barem u kapitalističkim metropolama. Sa svjetskom ekonomskom krizom 1974./75. taj se pogled na stvari u potpunosti promijenio: fordistički model akumulacije, sa svojim "jeftinim" metodama rasta produktivnosti (tejlorizmom i masovnom proizvodnjom), dospio je do svojih granica, profitne su se stope smanjivale, ciklična su se kretanja pojačala, a pritom su i u periodima rasta stope ekonomskog rasta bile niske, a nezaposlenost visoka. No profitne su se stope oporavile tijekom 1980-ih i 1990-ih godina, prije svega zbog stagnirajućih ili padajućih realnih nadnica, ali i zbog opsežnih poreznih olakšica za poduzeća i bogate, što se prvenstveno financiralo rezovima i štednjama na uslugama socijalne države.

Nema nikakve sumnje da je razvoj kapitalizma u posljednjih 180 godina bio *de facto* prožet krizama. Sporno je, međutim, što su bili uzroci tih kriznih procesa. Tako je većina zastupnika klasične političke ekonomije odbacila mogućnost da krize proizlaze iz načina funkcioniranja kapitalizma, a isto čine i današnji neoklasičari. Za klasičare i neoklasičare krize su prouzročene "vanjskim" utjecajima (npr. državnom ekonomskom politikom), dok je kapitalistička tržišna ekonomija "po sebi" slobodna od kriza. Samo je John Maynard Keynes (1883-1946) barem povezivao ponavljanje masovne nezaposlenosti s uzrocima koji su kapitalizmu imanentni (Keynes 1934), čime je postavio temelje "kejnzijanzizmu".

Nasuprot tome, Marx je pokušao pokazati da krize proizlaze iz kapitalističkog načina proizvodnje i da je kapitalizam bez kriza nemoguć. Ipak, kod Marxa nema jedinstvene teorije kriza, postoje samo raštrkane, više ili manje iscrpne opaske, koje su onda u marksističkoj tradiciji prerađivane u sasvim različite teorije krize (pregled tih teorija kriza može se naći u: Sablowski 2003).

Marx je već pri analizi novca kao sredstva cirkulacije identificirao opću mogućnost krize, koja proizlazi iz uloge novca u posredovanju razmjene: vlastitu je robu moguće prodati, a da se s dobivenim novcem ne kupi nova roba; zadržavanjem novca, proces reprodukcije se prekida (MED 21, str. 108

i dalje; usp. poglavlje 3.7). Takozvani *Sayov zakon*, koji tvrdi da nužno postoji ekvilibrij između ponude i potražnje, odnosno, da svaka ponuda stvara jednako veliku potražnju, vrijedi jedino ako se (novcem posredovana) cirkulacija roba izjednači s neposrednom razmjenom proizvoda: samo u tom slučaju svaku "prodaju" prati i istovremena "kupnja". Kada klasičari i neoklasičari pomoću Sayova zakona brane načelno ne-krizni karakter tržišne ekonomije, onda zapravo pretpostavljaju kapitalizam bez novca.

No još uvijek treba objasniti zašto iz puke mogućnosti krize nastaju realne krize, zašto se proces reprodukcije stvarno prekida. Od Marxovih različitih pristupa tom pitanju (iscrpno o tome usp. Heinrich 1999, str. 341-370), u tradicionalnom je marksizmu važnu ulogu igrala prije svega argumentacija koja se oslanjala na "zakon o tendencijskom padanju profitne stope" (usp. poglavlje 8.3): zbog padajućih profitnih stopa, u jednom će trenutku početi padati i profitna masa, pa će se akumulacija sve više usporavati, što će u konačnici dovesti do krize. Ta naizgled uska povezanost teorije krize sa "zakonom o tendencijskom padanju profitne stope" u pravilu je bila i motiv vehementnih obrana tog zakona. No ključni argumenti teorije krize kod Marxa potpuno su neovisni o tom "zakonu".

Marx je kao temeljnu tendenciju kapitalističkog razvoja već u prvom tomu *Kapitala* identificirao proizvodnju relativnog viška vrijednosti: padanje vrijednosti radne snage pomoću razvoja produktivnosti. A najvažnija je metoda razvoja produktivnost uvođenje sve boljih strojeva (usp. poglavlja 5.2 i 5.3). No uvođenje strojeva, koje donosi uštedu na troškovima, u pravilu je popraćeno proširenjem opsega proizvodnje. Porast produktivnosti stoga ide ruku pod ruku s povećanjem proizvedene količine dobara, što je tendencija koju pritisak konkurencije još dodatno pojačava (potreba da se po mogućnosti bude prvi koji tržište preplavljuje proizvodima; potreba da se preduhitri predviđenu devalvaciju sredstava za proizvodnju što bržim iskorištavanjem njihovog proizvodnog kapaciteta itd.). No to tendencijski neograničeno proširenje proizvodnje suočeno je, kao što je Marx razjasnio u trećem tomu *Kapitala*, s mnogostruko ograničenom *snagom potrošnje* društva (usp. naročito MED 23, str. 205 i dalje).

Društvena potrošnja nije ograničena na individualnu potrošnju konačnih korisnika. Sastoji se od potrošnje radničke klase, luksuzne potrošnje kapitalista te investicija, točnije: zamjenskih investicija, kojima se zamjenjuju

iskorišteni strojevi, i ekspanzijskih investicija, kojima se nabavljaju dodatna sredstva za proizvodnju, tj. kojima se akumulira kapital.

Potrošnja radničke klase ograničena je logikom oplodnje kapitala: kapitalisti pokušavaju što je više moguće sniziti ne samo nadnicu, nego i broj zaposlenih radnika, budući da je za pojedinačne kapitaliste nadnica samo trošak. Teorija krize koja se temelji na "teoriji smanjene potrošnje" odnosi se prvenstveno na tu ograničenu snagu potrošnje radničke klase. Međutim, kao objašnjenje za postojanje kriza argument o pre niskim nadnicama i "nedostatnoj potražnji" koja iz toga proizlazi nije dovoljan: nadnice su uvijek niže od ukupne vrijednosti proizvoda (ta je ukupna vrijednost jednaka $kk + vk + v$, a nadnice iznose samo vk), pa nikad nisu dovoljne za potražnju ukupnog proizvoda – bez obzira na to jesu li visoke ili niske.

Pored potražnje radničke klase, tu je uvijek i luksuzna potražnja kapitalista, koja je međutim s gledišta ukupne ekonomije relativno niska, pa je ovdje možemo zanemariti. Konačno, imamo i investicijsku potražnju, koja je odlučujuća varijabla: o njoj izravno ovisi potražnja kapitala za dodatnim sredstvima za proizvodnju, a neizravno i daljnji razvoj potrošnje radničke klase, naime, ovisno o tome hoće li se zapošljavati dodatni radnici ili ne. No jesu li investicije u produktivni kapital (sredstva za proizvodnju i radnu snagu) visoke ili niske ovisi, s jedne strane, o *očekivanom profitu* – ako se očekuju niski profiti, i investicije će biti niske – a s druge strane, o odnosu između (očekivane) profitne stope i kamatne stope: iako to ne vrijedi za kapitalističku klasu u cjelini, pojedinačni kapitalist uvijek ima izbor hoće li svoj kapital investirati u produktivni kapital ili će ga koristiti kao kamatonosni kapital. Što je kamatna stopa viša ili očekivanje rastućih burzovnih tečajeva snažnije, to više će se investirati u fiktivni umjesto u produktivni kapital.

Kapitalistička proizvodnja i kapitalistička potrošnja nisu dakle samo sasvim različito određene, njihovi određujući momenti ponašaju se upravo suprotno: tendencijski neograničena proizvodnja suprotstavljena je ograničenoj potrošnji (ograničenoj ne u smislu ljudskih potreba, nego ograničenoj logikom oplodnje). Posljedica je tendencija *pretjerane proizvodnje roba* (pretjerana u odnosu na kupovnu moć) i *pretjerane akumulacije kapitala* (akumulirani kapital koji se loše ili uopće ne oplođuje), što u konačnici mora dovesti do krize: reprodukcija stagnira, investirani kapital devalvira ili se čak u potpunosti uništava, najmanje produktivni proizvodni pogoni se zatvaraju,

najmanje profitabilni pojedinačni kapitali bankrotiraju, radnici se otpuštaju, a s rastućom nezaposlenošću padaju i nadnice. Krize su, dakle, vrlo razorni procesi: društveno se bogatstvo uništava, a životni se uvjeti velikog broja ljudi značajno pogoršavaju.

Međutim, upravo ti destruktivni momenti nasilno ukidaju neravnotežu između proizvodnje i društvene potrošnje. Krize nemaju samo razarajuću stranu, jer za kapitalistički sustav kao cjelinu su itekako "produktivne": uništavanje neprofitabilnih kapitala smanjuje proizvodnju, a devalvacija još uvijek fungirajućih kapitala i niske nadnice povisuju profitnu stopu preostalih kapitala. Naposljetku, i kamatne stope ponovno padaju, uslijed smanjene potražnje za kreditima. Sve skupa, to otvara put novom rastu, koji često podupire i uvođenje tehničkih inovacija: raste potražnja za novim strojevima, što potiče investicije u prvo odjeljenje (sektor industrije koji proizvodi sredstva za proizvodnju), a zbog rastuće zaposlenosti donosi i pojačanu akumulaciju u drugom odjeljenju (sektor koji proizvodi sredstva za potrošnju). Počinje period novog rasta, koji će naposljetku okončati u sljedećoj krizi.

Krize dakle nisu samo razorne; prvenstveno se radi o tome da se u krizama na silu ponovno uspostavlja jedinstvo momenata (poput proizvodnje i potrošnje) koji se, iako pripadaju jedan drugome, osamostaljuju (proizvodnja i potrošnja slijede različita određenja). Marx uvijek iznova ukazuje na to da krize upravo svojim razaranjem obavljaju pozitivnu ulogu za kapitalistički sustav (npr. MED 18, str. 292, MED 25, str. 401, MED 23, str. 210 i 254).

Iako je u mehanizme krize na općenitoj razini moguće proniknuti, krizu se ne može jednostavno spriječiti. Kao prvo, pritisak konkurencije *primorava* pojedinačne kapitaliste na određeno ponašanje, čak i kada sami znaju da to ponašanje ima razorne učinke – nitko ne može individualno uteći, jedina se nada sastoji se u tome da će osobno na kraju proći koliko-toliko neokrnjen.⁶⁹ Kao drugo, nikada ne možemo sa sigurnošću utvrditi točnu točku kriznog ciklusa na kojoj se trenutno nalazimo. Nalazi li se ekonomija još uvijek u fazi rasta i hoće li se taj rast i nastaviti, tako da se proširenje proizvodnje još uvijek isplati, ili je upravo dosegnuto stanje pretjerane proizvodnje, koje će se odraziti u padu prodaje? Upravo konstantan razvoj proizvodnih snaga

69

Prije nekoliko godina BMW je usred krize tržišta automobila povećao svoje planove proizvodnje. Kada su ga novinari o tome priupitali, tadašnji je predsjednik poduzeća odgovorio da on vrlo dobro zna da sveukupno postoji previše automobila na tržištu, ali da je premali dio njih marke BMW.

putem uvođenja novih metoda proizvodnje, na koje je primorano svako poduzeće koje želi opstati na tržištu, za posljedicu ima preusmjerenje tokova potražnje. Nastaju nove grane industrije, stare nestaju ili gube na značenju, strojevi i sirovine koji su donedavno još bili od nekog značenja, to više nisu, stara poduzeća devalviraju, nastaju nova, a da nije sasvim jasno hoće li doista u očekivanoj mjeri stvarati profit. Jedino što je izvjesno u tim ekonomskim olujama, sama je neizvjesnost. Jedina šansa preživljavanja kao kapitalista u tim uvjetima leži u iskorištavanju svih mogućnosti za povećanje profita, bez obzira na posljedice koje to može imati. Unutar kapitalizma, krize nije moguće izbjeći, čak ni kada se relativno dobro razumije zbog čega do njih dolazi.

Na općenitoj razini prikaza na koju je Marx ciljao u *Kapitalu* o razvoju konkretnih kriza se ne može ništa dalje reći. Ti razvoji kriza zavise o danim konkretnim okolnostima, kao što su tehnički i organizacijski razvoj, struktura kreditnog sustava, mjesto određene zemlje na svjetskom tržištu (što je za kapital važno posebno u periodima krize), organizacija radničke klase i njenih borbi te vrsta i način državnih intervencija u razvoj konjunktura. To vrijedi ne samo za tijek uobičajenog desetogodišnjeg konjunktarnog ciklusa, nego ponajprije za dugoročne, nadciklične razvoje. Tu dospijevamo do granica prikaza kapitalističkog načina proizvodnje "u njegovom idealnom prosjeku", kojemu je težio Marx.

9.2 POSTOJI LI KOD MARXA TEORIJA SLOMA?

Zbog njihovih destruktivnih aspekata, ekonomske su krize u povijesti radničkog pokreta uvijek iznova percipirane kao egzistencijalna prijetnja kapitalizmu. Teške ekonomske krize mogu voditi krizama političkog sustava: zbog poteškoća ekonomske reprodukcije postojeći odnosi političke moći gube legitimitet, a ljudi se počinju buniti. Marx je ranih 1850-ih u revolucionarnim pokretima koji su potresli Europu 1848./49. vidio posljedicu teške ekonomske krize iz 1847./48. godine. Taj je rezultat pomalo brzopleto generalizirao, pa je sa sljedećom krizom očekivao i sljedeću revoluciju (usp. MED 10, str. 372). No ekonomske krize koje su uslijedile jasno su pokazale da veza između krize i revolucionarnog pokreta nije ni neposredna ni nužna. Najkasnije od 20.

stoljeća znamo da nesigurnosti prouzročene velikim ekonomskim krizama mogu stvarati plodno tlo i za nacionalističke i fašističke pokrete.

U povijesti radničkog pokreta bila je naširoko rasprostranjena predodžba da će ekonomske krize u konačnici dovesti do sloma kapitalizma, da se kapitalizam kreće prema svojoj "posljednjoj krizi". Iz *Kapitala* se iščitavala "marksistička teorija sloma". Tu su ideju 1990-ih ponovno oživjeli prvenstveno Robert Kurz i Krisis grupa.

U trećem tomu *Kapitala* Marx doduše govori o "granicama" kapitalističkog načina proizvodnje, ali ne u smislu njegovog vremenskog kraja. Granice bi ovdje trebalo razumjeti u smislu ograničenosti: kapital razvija proizvodne snage u razmjerima kao nijedan način proizvodnje prije njega, ali taj razvoj služi jedino oplodnji kapitala: "*Prava granica kapitalističke proizvodnje jeste sam kapital, jeste to što se kapital i samooplođavanje njegove vrednosti ispoljava kao polazna i završna tačka, kao pobuda i svrha proizvodnje; što je proizvodnja samo proizvodnja za kapital, a ne obrnuto: da su sredstva za proizvodnju prosto sredstva za sve šire razvijanje životnog procesa za društvo proizvođača.*" (MED 23, str. 211)

U nastavku Marx doduše govori o "konstantnom konfliktu" između neograničenog razvoja proizvodnih snaga i ograničene kapitalističke svrhe – ali nema riječi o bilo kakvoj vrsti "sloma".

Samo se na jednom mjestu – ne u *Kapitalu*, nego u ranije napisanim *Grundrisse* – može naći opaska koju je moguće razumjeti kao teoriju sloma. Marx tu, u kontekstu rasprave o sve većoj važnosti primjene znanosti u procesu proizvodnje, primjećuje da za proizvodnju bogatstva više nije najvažniji rad utrošen u procesu proizvodnje, već primjena znanosti kao "opće proizvodne snage". Iz tih promjena unutar kapitalističkog procesa proizvodnje Marx odmah izvodi zaključak o "slomu" čitavog načina proizvodnje: "Čim je rad u neposrednom obliku prestao da bude velik izvor bogatstva, radno vrijeme prestaje i mora prestati da bude njegova mjera, a stoga i razmjenska vrijednost— mjera upotrebne vrijednosti. *Višak rada mase* prestao je da bude uslov za razvitak općeg bogatstva, upravo kao i *nerad malobrojnih* za razvitak općih moći ljudskog mozga. Time se ruši proizvodnja koja počiva na razmjenskoj vrijednosti" (MED 20, str. 73).

Međutim, Marx se u kasnijim djelima nikada više ne vraća toj ideji iz *Grundrisse*. Iako se važnost znanosti za kapitalistički proces proizvodnje

obrađuje i u prvom tomu *Kapitala* na više mjesta, tu "odvajanje duhovnih snaga procesa proizvodnje od ručnog rada" (MED 21, str. 374-375) ne interpretira kao slabljenje kapitalističkog načina proizvodnje, nego kao moment jačanja moći kapitala nad radom (ibid., usp. poglavlje 5.3).

Vrijednosna strana tog procesa, naime, to da je potreban sve manji utrošak rada u procesu proizvodnje pojedinačnih roba, u *Kapitalu* se ne analizira kao tendencija sloma, već kao temelj proizvodnje relativnog viška vrijednosti. Prividno proturječe, koje je Marxa toliko frapiralo u *Grundrisse*, naime, da kapital "teži radno vrijeme reducirati na minimum, dok s druge strane postavlja radno vrijeme kao jedinu mjeru i izvor bogatstva"⁷⁰ (MED 20, str. 73), kod Roberta Kurza, Norberta Trenklea i drugih predstavnika Krisis grupe postaje "logično proturječe kapitala samome sebi", koje nužno vodi u slom kapitalizma. Nasuprot tome, u prvom tomu *Kapitala* Marx to proturječe usput dešifrira kao staru zagonetku političke ekonomije, s kojom je francuski ekonomist Quesnay već u 18. stoljeću mučio svoje protivnike. Po Marxu, tu je zagonetku lako odgonetnuti ako se vodi računa o tome da kapitalistima nije bitna apsolutna vrijednost robe, nego višak vrijednosti (odnosno, profit) koji im ta roba donosi. Radno vrijeme potrebno za proizvodnju pojedinačne robe može se i smanjiti, vrijednost robe može pasti, sve dok višak vrijednosti, odnosno, profit raste. Pritom je sasvim svejedno hoće li se višak vrijednosti/profit dijeliti na manji broj proizvoda s višom vrijednošću ili na veći broj proizvoda s manjom vrijednošću (MED 21, str. 287 i dalje).

Na stranu svi prigovori koje im se može uputiti na razini detalja, sve teorije sloma imaju jedan temeljni problem: moraju se oslanjati na neizbježnu razvojnu tendenciju koju je kapitalizam do te mjere nemoćan spriječiti da njegova daljnja egzistencija postaje nemoguća – i to bez obzira na sve što bi se u budućem tijeku povijesti još moglo dogoditi. U povijesti marksizma, tu tendenciju sloma objašnjavalo se različitim faktorima. Kod Kurza, tu ulogu preuzima "mikroelektronska revolucija", tj. određena faza tehnološkog razvoja

---

70 Prijevod izmijenjen. Srpskohrvatski prijevod te rečenice iz *Grundrisse* (*Osnovi kritike političke ekonomije*, MED 20, prevoditelji Branko Petrović, Miloš Sofrenović, Mara Fran, Moša Pijade) glasi: "[kapital] ometa da se radno vrijeme reducira na minimumu, dok s druge strane postavlja radno vrijeme kao jedinu mjeru i izvor bogatstva." (kurziv S.Ć.) Posrijedi je evidentna greška; u originalu sporni dio glasi: "die Arbeitszeit auf ein Minimum zu reduzieren strebt". (nap. ur.)

koja će rad učiniti u velikoj mjeri suvišnim i dovesti do "rastapanja supstancije vrijednosti".⁷¹

Teorija sloma je za ljevicu historijski uvijek imala funkciju rastećenja: bez obzira na to koliko teški bili aktualni porazi, kraj protivnika u konačnici je siguran. Kritika teorije sloma sve je samo ne "kapitulacija pred kapitalizmom" (kako je glasio naslov članka Norberta Trenklea usmjeren protiv te kritike), jer odsustvo takvih proročanskih izvjesnosti kapitalizam ne čini ni trunku boljim.

---

71 Za iscrpnu kritiku Kurzove teorije sloma vidi Heinrich (1999b). Pomalo je ironično da tehnološki determinizam kojim Kurz objašnjava teoriju sloma odlično paše u "marksizam radničkog pokreta", koji Kurz inače tako žestoko kritizira, a koji tijekom svjetske povijesti objašnjava shematskom "dijalektikom proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa".

10. FETIŠIZAM GRAĐANSKIH ODNOSA

10.1 "TRINITARNA FORMULA"

S usponom kapitalističkog načina proizvodnje dokidaju se staleški i feudalni odnosi zajedno s njihovim političkim i religioznim pokrovom. Staleži, privilegije, prirodna prava nestaju pred jednakošću vlasnika roba koji poznaju još samo nejednakost vlasništva. Sustavan razvoj znanosti i tehnike, koji je kapitalizmu potreban i koji kapitalizam potiče, podrijava naslijeđene predrasude i religijska objašnjenja svijeta. Na tom temelju nastaje autopercepcija građansko-kapitalističkog društva kao utočišta prosvjetiteljstva, civilizacije i kulture, s kojim je zapadna civilizacija konačno dosegla svoj vrhunac. Iz te se perspektive sve druge društvene forme čine nerazvijenim pretečama građanskom društvu, ili "primitivnima", što se, između ostalog, očituje u njihovom "fetišizmu", koji nekom komadu drveta ili tkanine pripisuje magične snage. Taj osjećaj superiornosti opskrbio je i kolonijalizam 19. i 20. stoljeća laskavim ideološkim pokrićem: koloniziranim narodima tobože se samo htjelo donijeti kulturu i civilizaciju.

Racionalistička autopercepcija građansko-kapitalističke epohe odrazila se i na sociološku refleksiju. Tako je Max Weber (1864-1920), jedan od najvažnijih utemeljitelja moderne sociologije, isticao "rašćaravanje svijeta" i "racionalizaciju", koja prodire u sve životne odnose, kao ključne karakteristike kapitalističkih društava.

I Marx i Engels su na umu imali takvo "rašćaravanje svijeta" kad su 1848. u *Komunističkom manifestu* na sljedeći način okarakterizirali uspon buržoazije: "Gdje god je došla na vlast, buržoazija je razorila sve feudalne, patrijarhalne i idilične odnose. [...] Ona je, jednom riječi, na mjesto eksploatacije prikrivene vjerskim i političkim iluzijama stavila otvorenu, besramnu, surovu eksploataciju. [...] Sve što je čvrsto i ustaljeno pretvara se u dim; sve

što je sveto skrnavi se; ljudi najzad bivaju prisiljeni da na svoj životni položaj, na svoje međusobne odnose pogledaju trezvenim očima." (MED 7, str. 382-383)

U *Komunističkom manifestu*, Marx i Engels su još uvijek bili mišljenja da će društveni odnosi s uspostavom kapitalizma postati sve transparentniji: dominacija i eksploatacija neće biti mistificirane i prikrivene, nego potpuno razvidne. Na to se nadovezuje nada da će se podređeni i eksploatirani, sada, kada svoju vlastitu situaciju moraju sagledati "trezvenim očima", sve više suprotstavljati eksploatatorskim odnosima.

Shvaćanje prema kojemu je eksploatacija radničke klase u kapitalizmu zapravo jasno vidljiva, a da je samo manipulacije vladajućih – uz pomoć medija, crkve, škole itd. – prikriva, u tradicionalnom je marksizmu bila široko rasprostranjena. Kritika ideologija stoga se često shvaćala kao postupak razotkrivanja: cilj je bio razotkriti "stvarne interese" iza neke misli.⁷²

Međutim, Marx nije ostao pri stajalištu *Komunističkog manifesta*. U *Kapitalu* više nema nikakvog govora o tome da je društvene odnose u kapitalizmu tako lako prozreti. Sasvim suprotno, u *Kapitalu* je na centralnim mjestima riječ o "mistifikaciji" tih društvenih odnosa. Ono što Marx u *Kapitalu* naziva fetišizmom i mistifikacijama su inverzije koje ne nastaju na temelju manipulacije vladajućih, nego iz same strukture građanskog društva i djelovanja koje tu strukturu konstantno reproducira. Činjenica da Marx govori o fetišizmu neskriveni je žalac uperen protiv prosvjetiteljsko-racionalističke samouvjerenosti građanskog društva, kao i protiv empirističkog samorazumijevanja političke ekonomije, koja počiva upravo na tom fetišizmu (usp. poglavlje 3.8).

Različiti oblici fetiša i mistifikacija o kojima se govorilo u prethodnim poglavljima nisu nepovezani. Oni čine cjelinu koju Marx na kraju trećeg toma *Kapitala* još jednom sažeto skicira pod naslovom "trojni obrazac"⁷³ (MED 23, str. 677 i dalje).

---

72 Zastupnici te perspektive rado su se oslanjali na po tom pitanju vrlo jednostavno viđenje svijeta *Njemačke ideologije*, napisane 1845./46., u kojoj su Marx i Engels pisali: "Misli vladajuće klase su u svakoj eposi vladajuće misli, tj. klasa koja predstavlja vladajuću *materijalnu* silu društva je ujedno i njegova vladajuća *duhovna* sila." (MED 6, str. 43)

73 U nastavku će se umjesto prijevodne varijante "trojni obrazac" iz MED-a koristiti "trinitarna formula", koja je bliža njemačkom originalu – "die trinitarische Formel". (nap. ur.)

Kapitalistički proces proizvodnje određeni je historijski oblik društvenog procesa proizvodnje. U temelju mu leži odvajanje neposrednih proizvođača od sredstava za proizvodnju, zbog čega su radnici i radnice – iako formalno slobodni – materijalno prisiljeni prodati svoju radnu snagu kapitalistima koji raspolažu sredstvima za proizvodnju. Kapitalisti vrijednost radne snage (troškove njene reprodukcije) plaćaju u obliku nadnice, ali puštaju radnu snagu da radi duže nego što je za njenu reprodukciju zapravo potrebno: kapitalisti iz zaposlenih radnika izvlače višak rada, a taj se višak rada pri prodaji proizvoda pojavljuje kao višak vrijednosti. No višak vrijednosti ne ostaje u potpunosti kod kapitalista: on mora platiti zemljišnu rentu zemljoposjedniku (ili kupiti zemlju kako bi sam postao zemljoposjednik). Kapitalist mora platiti zemljišnu rentu jer je zemlja ograničena i privatno vlasništvo zemljoposjednika. Plaćanje zemljišne rente može si priuštiti samo zbog viška vrijednosti, čak i ako zemljišnu rentu smatraju uobičajenim troškom. Kapitalistička klasa prva prisvaja višak vrijednosti, ali ga mora dijeliti s klasom zemljoposjednika.⁷⁴

Međutim, proizvodi se ne prodaju po svojoj vrijednosti, pa ni pojedinačni kapitalist ne prisvaja točno onaj višak vrijednosti koji su stvorili radnici koji su kod njega zaposleni. Zanimljivo je slučajne oscilacije, pojedinačni kapitalist stječe prosječni profit, tj. profit proporcionalan veličini kapitala koji je predujmio. A taj se prosječni profit onda dijeli na kamatu i poduzetničku dobit.⁷⁵

Ukupni godišnji proizvod ekonomije dijeli se dakle i materijalno i na razini vrijednosti na jedan dio koji zamjenjuje iskorištena sredstva za proizvodnju, jedan dio koji radnice i radnici dobivaju kao nadnicu i koji je nužan za njihovu reprodukciju, te višak proizvoda koji preostaje, a koji se dijeli na zemljišnu rentu, kamatu i poduzetničku dobit.

Kapital, vlasništvo nad zemljom i radna snaga, koliko god se temeljno razlikovali, imaju to zajedničko obilježje da za svoje vlasnike predstavljaju

---

74 Ovdje ne moramo razmatrati o čemu sve ovisi visina zemljišne rente. Stoga samo nekoliko riječi o "vrijednosti zemlje": ukoliko se radi o neobrađenoj zemlji, "vrijednost zemlje" jednako je "imaginaran" izraz kao i "vrijednost rada" (usp. poglavlje 4.5). Ta "vrijednost" ovisi o visini očekivane zemljišne rente. Cijena zemlje otprilike je jednaka sumi kapitala koja pri normalnoj kamatnoj stopi donosi kamatu koja iznosi koliko i zemljišna renta za taj komad zemlje. "Vrijednost zemlje" računa se, dakle, slično kao i "vrijednost" fiktivnog kapitala.

75 Suma isplata zemljišnih renti čini odbitak od ukupnog društvenog viška vrijednosti. Zbog tog je odbitka ukupna društvena masa profita manja nego što bi bila bez njega. Prosječni se profit uvijek već odnosi na tu manju ukupnu društvenu masu profita; zbog toga se dijeli samo na kamatu i poduzetničku dobit.

izvore dohotka: kapital donosi profit, odnosno, kamatu, vlasništvo nad zemljom zemljišnu rentu, a radna snaga nadnicu (odnosno, rad donosi nadnicu: tako se čini i radnicima i kapitalistima, usp. poglavlje 4.5). Ti se dohoci mogu u potpunosti potrošiti, a da njihovi izvori ne presuše.

Kapital je izvor dohotka jer omogućuje kapitalistu da crpi višak rada iz zaposlenih radnika; vlasništvo nad zemljom je izvor dohotka jer omogućuje zemljoposjedniku da prisvoji dio viška vrijednosti koji je kapitalist izvukao iz radnika; a rad je izvor dohotka jer radnik i radnica posredstvom rada dobivaju dio vrijednosti koju su sami stvorili. Kapital, vlasništvo nad zemljom i rad su, dakle, *izvori dohotka* samo zato što predstavljaju sredstva prisvajanja: u kapitalističkim odnosima se pomoću kapitala, vlasništva nad zemljom i rada *može prisvojiti dio godišnjeg proizvoda kao dohodak*.

No agenti proizvodnje (kapitalisti, zemljoposjednici i radnici), baš kao i većina ekonomskih teorija, to percipira u izvrnutom obliku. Kapital, vlasništvo nad zemljom i rad čine im se kao tri različita i međusobno neovisna *izvora godišnje proizvedene vrijednosti*, i samo zato što su tobožnji *izvori vrijednosti* – a do tog zaključka dolaze i svakodnevno shvaćanje stvari i ekonomisti – mogu uopće postati *sredstvima prisvajanja* dijela te vrijednosti. Agentima se proizvodnje čini da posjednici kapitala, zemlje i rada u normalnim okolnostima kao dohodak dobivaju točno onaj udio vrijednosti koji odgovara dijelu koji njihov "faktor proizvodnje" doprinosi ukupnoj vrijednosti proizvoda.

Kako dolazi do tog privida? Već je u poglavlju o fetišu robe (poglavljje 3.8) razjašnjeno da se vrijednosni karakter roba u građanskom društvu pojavljuje kao "društvena prirodna činjenica": iako je jasno da vrijednost nije prirodna karakteristika poput težine ili boje, čini se kao da proizvodi automatski posjeduju vrijednost u svakom društvenom kontekstu, a ne samo u vrlo specifičnom. Čisto materijalno gledano, pojedinačni proizvod rezultat je procesa proizvodnje u kojemu se troši rad, primjenjuju (ranije proizvedena) sredstva za proizvodnju i koristi zemlja (u poljoprivredi ili pri vađenju sirovina). Analogno tome se onda shvaća i proces stvaranja vrijednosti: kao adiciju udjela vrijednosti kojoj doprinose svi faktori proizvodnje.

Temelj tog izvrtanja sastoji se u tome što između rada i najamnog rada naizgled nema bitne razlike. Podjela na rad i materijalne uvjete rada

prihvaća se kao prirodna razlika.⁷⁶ Ako, međutim, nema bitne razlike između rada i najamnog rada, onda nema bitne razlike ni između sredstava za proizvodnju i kapitala, kao ni između zemlje i vlasništva nad zemljom. Marx sažima na sljedeći način: "Ako se, dakle, rad podudara s najamnim radom, onda se i određeni društveni oblik u kome uslovi za proizvodnju sada stoje naspram rada podudara s njihovim materijalnim bićem. Onda su sredstva za rad kao takva kapital, a zemlja je kao takva zemljišna svojina. Onda je formalno osamostaljenje tih uslova za rad prema radu poseban oblik ovog osamostaljenja koji oni imaju prema najamnog radu, svojstvo nerazdvojno od njih kao stvari, kao materijalnih uslova za proizvodnju, karakter koji im nužno pripada kao elementima proizvodnje, koji im je imanentno urastao. Njihov socijalni karakter, određen određenom istorijskom epohom u kapitalističkom procesu proizvodnje, jeste stvaran karakter koji im je od prirode prirodan, tako reći od večnosti, kao elementima procesa proizvodnje." (MED 23, str. 686)

Društvena određenja oblika – najamni rad, kapital i vlasništvo nad zemljom, naizgled se podudaraju s *materijalnim uvjetima proizvodnje* – rad, sredstava za proizvodnju i zemlja, tako da je svaki radni proces zapravo uvijek već kapitalistički proces proizvodnje. Marx stoga govori o "objektivaciji odnosa proizvodnje"⁷⁷ (MED 23, str. 690): na odnosima proizvodnje se više ne vidi da se radi o određenim historijskim odnosima između ljudi, nego se čini da oni imaju objektivno utemeljenje u samoj činjenici da se uopće proizvodi.

Nadnica, profit i renta stoga se čine kao ništa drugo nego dijelovi vrijednosti proizvoda koji proizlaze iz djelovanja najamnog rada, kapitala i vlasništva nad zemljom. Fundamentalna je pritom transformacija vrijednosti radne snage u "vrijednost rada" (usp. poglavlje 4.5): upravo zato što se s nadnicom prividno plaća "vrijednosti rada", preostali dijelovi vrijednosti – profit

---

76 Kod samostalnih zanatlija ta je podjela doduše opozvana, ali se tu čini kao slučajno podudaranje nečega što je zapravo odvojeno.

77 Prijevod izmijenjen. U srpskohrvatskom prijevodu trećeg toma *Kapitala* (MED 23) "Versachlichung" je prevedeno kao "postvarenje", što je inače i prijevod za "Verdinglichung" u prvom tomu. No kako se ovdje ne radi o tome da društveni odnosi poprimaju oblik stvari (kao primjerice u fetišizmu robe), nego da se *društveno i historijski specifične* karakteristike kapitalističkih odnosa proizvodnje pojavljuje kao *objektivna* svojstva *svakog* proizvodnog procesa, čini nam se da to jasnije dolazi do izražaja s riječi "objektivirati", koja dijeli korijen s "objektivno" iz nastavka rečenice (analogno "Versachlichung" i "sachlich" u originalu). (nap. ur.)

i renta – mora da proizlaze iz druga dva "faktora Nadnica, profit i renta stoga se čine kao ništa drugo nego dijelovi vrijednosti proizvoda koji proizvodnje", kapitala i vlasništva nad zemljom. A budući da se robe ne razmjenjuju po njihovim vrijednostima, nego po njihovim cijenama proizvodnje, taj se privid ni ne može razriješiti na pojedinačnoj robi. Između utrošenog rada te prosječnog profita i rente naizgled ne postoji nikakva veza: profit (u normalnim okolnostima) ovisi o veličini kapitala, bez obzira na to je li zaposleno puno ili malo radnika, a renta ovisi o tome koja zemlja i koliko zemlje se koristi.

Kapital – profit/kamata, vlasništvo nad zemljom – renta, rad – nadnica; to "trojstvo", kao izraz tobožnje povezanosti vrijednosti s njihovim izvorima, Marx naziva "trinitarnom formulom". Prema Marxu, u njoj je "usavršena mistifikacija kapitalističkog načina proizvodnje, postvarenje društvenih odnosa, neposredna sraslost materijalnih odnosa proizvodnje s njihovom istorijsko-socijalnom određenošću: začarani, izvrnuti i na glavu postavljeni svet gde Monsieur le Capital i Madame la Terre, kao socijalni karakteri i istovremeno neposredno kao čiste stvari, vode vrzino kolo" (MED 23, str. 690).

"Kapital" i "zemlja" u kapitalističkom društvu poprimaju slične magične sposobnosti kao drveni ili tkaneni fetiš u navodno primitivnim društvima. I ljudi u građanskom društvu stoga žive u "začaranom" svijetu, u kojemu dolazi do "personifikacije stvari": subjekti društvenog procesa nisu ljudi, nego robe, novac i kapital. Pritom se nipošto ne radi samo o "lažnoj svijesti". Društvena praksa kapitalističkog društva je ono što uvijek iznova proizvodi osamostaljenje "faktora proizvodnje", a društvene veze konstituira kao objektivnu nužnost od koje pojedinci mogu pobjeći jedino pod prijetnjom ekonomske propasti. Utoliko personificirane stvari itekako posjeduju materijalnu silu.

Fetišizmu društvenih odnosa podliježu svi članovi građanskog društva. Taj se fetišizam manifestira u "objektivnim oblicima mišljenja" koji strukturiraju percepciju svih članova društva (usp. poglavlje 3.8). Ni kapitalisti ni radnici nisu u privilegiranoj poziciji da izbjegnu fetišizam.

No fetišizam ipak nije u potpunosti zatvoren mehanizam zasljepljivanja iz kojega nema izlaza, nego predstavlja strukturnu pozadinu koja je doduše uvijek prisutna, ali na pojedince djeluje različitim intenzitetom, a može se probiti iskustvom i refleksijom.

10.2 EKSKURS O ANTISEMITIZMU

U predgovoru *Kapitalu* Marx piše da on "kapitalistu i zemljoposjednika" ne slika "ni najmanje u ružičastoj svetlosti", ali da se radi o osobama samo utoliko što su one "oličenje ekonomskih kategorija", te se stoga ne može raditi o tome da se "na pojedinca [može baciti] odgovornost za prilike čija je on socijalna tvorevina, ma koliko se on subjektivno možda i uzdizao iznad njih" (MED 21, str. 17). Kao što smo već pokazali (usp. poglavlja 4.2 ili 5.2), ekonomski akteri slijede racionalnost koja im je nametnuta ekonomskim odnosima. Tako konstantni pokušaji kapitalista da povećaju oplodnju kapitala (obično) nije rezultat "pretjerane pohlepe za profitom" pojedinačnih kapitalista; konkurencija je ta koja pojedinačne kapitaliste prisiljava na takvo ponašanje, pod prijetnjom ekonomske propasti. Svi, čak i oni koji od kapitalizma profitiraju, samo su kotačići jednog golemog mehanizma. Kapitalizam se ispostavlja kao anonimni stroj koji nema upravljača koji bi ga usmjeravao svojom voljom i kojega bi se moglo proglasiti odgovornim za razaranja koja taj stroj uzrokuje. Želi li se tim razaranjima stati na kraj, nije dovoljno kritizirati kapitaliste, potrebno je ukinuti kapitalističke strukture u njihovoj cijelosti.

No zbog njemu svojstvenog "oličenj[a] [personifikacije] stvari i postvarenj[a] odnosa proizvodnje" (MED 23, str. 690), kapitalizam kao cjelina, čini se, postaje uvelike imun na kritiku. Pošto kapitalistički stroj naizgled nije ništa drugo do najnapredniji oblik društvenog životnog procesa (da se društvena određenja oblika više ne mogu razlikovati od njihovog materijalnog sadržaja upravo je ono što je izraženo *trinitarnom formulom*), društvo tom stroju uopće ne može uteći; od podređivanja navodno neizbježnim "objektivnim nužnostima" je, čini se, nemoguće pobjeći; s njima se jednostavno moramo pomiriti.

S obzirom na neprihvatljive i destruktivne učinke kapitalizma – njegov krizama prožet razvoj, koji je za životne perspektive pojedinačnog čovjeka često katastrofalan, njegovo konstantno dovođenje u pitanje svih životnih odnosa – uvijek iznova dolazi do borniranih oblika negacije fetišizma: traže se "krivci" iza anonimnog kapitalističkog stroja, koje bi se moglo okriviti za svu tu bijedu. Želi se utjecati na njihovo djelovanje, a u ekstremnim bi slučajevima trebali i ispaštati za sva nedjela koja im se pripisuje. Tako u

različitim kapitalističkim društvima uvijek iznova možemo uočiti *personalizaciju fetišističkih odnosa*. Tome pripada i *antisemitizam*, koji se, međutim, ne može reducirati na isključivo takvu personalizaciju.⁷⁸

Marx se u *Kapitalu* ne bavi ni personalizacijom ni antisemitizmom. Ipak, u ovom ćemo se dijelu posvetiti tim fenomenima polazeći od Marxove analize fetišizma. No pritom dolazimo do granica prikaza kapitalističkog načina proizvodnje "u njegovom idealnom presjeku": ni personalizacija ni antisemitizam se ne mogu "izvesti" iz kategorija kritike političke ekonomije. Personalizacija kapitalističkih odnosa može imati sasvim različite oblike ovisno o historijskom kontekstu i specifičnim društvenim strukturama, a pritom i više tih oblika može postojati istovremeno.

"Kapitaliste" kao cjelinu rijetko se krivi za bijedu koju kapitalizam u nekom datom trenutku prouzrokuje. Previše je očito da su i kapitalisti često samo oni koji nemaju drugog izbora nego se pokoravati "zahtjevima tržišta" ako ne žele propasti. To naizgled vrijedi naročito za male i srednje kapitaliste, dok se velikim koncernima i "monopolima" itekako pripisuje moć izmicanja tim zahtjevima, odnosno, moć da ih zapravo i stvaraju. Rezultat toga je onda razlikovanje između dobrog kapitalizma malih i lošeg, nesavjesnog, eksploatorskog kapitalizma velikih, pri čemu potonji navodno predstavljaju one koji iz pozadine vuku konce čitavog sustava.

Jedna druga varijanta personalizacije svodi se na fokusiranje na "banke" (eventualno i na "špekulante"), koje putem kredita i dioničkog vlasništva kontroliraju veliki broj poduzeća, što ih onda čini potajnim upravljačima cijele ekonomije. Tu se onda dobrom, industrijskom produktivnom kapitalu suprotstavlja loš i pohlepan financijski kapital.

Te personalizacije svoj temelj imaju u itekako realnim razlikama: konkurencija i manevarski prostor malog poduzeća u pravilu izgledaju sasvim drugačije od onih velikih poduzeća; između banaka i industrijskih poduzeća po mnogim pitanjima postoje značajne razlike u interesima. A nije teško pronaći više nego dovoljno primjera šefova velikih poduzeća i banaka koji svoju poziciju moći pokušavaju iskoristiti. No čak ni velika poduzeća i

---

78 Pojmove personifikacije (*Personifikation*), personificiranja (*Personifizierung*) i personalizacije (*Personalisierung*) u ovom kontekstu treba precizno razlikovati: *personifikacija* znači da neka osoba samo vrši logiku neke stvari (kapitalist kao personifikacija kapitala); *personificiranje* neke stvari znači da se toj stvari pripisuju karakteristike osobe (kapital se pojavljuje kao samostalan subjekt); *personalizacija* znači da se društvene strukture reduciraju na svjesno djelovanje osoba.

velike banke ne mogu zauvijek izbjeći prisilne zakone ekonomskog sustava posredovanog vrijednošću. Velikim se koncernima, bankama i špekulantima često predbacuje da na umu imaju jedino vlastiti profit. Samo: u kapitalizmu se, i to pod prinudom konkurencije, upravo o tome i radi, i to kod svakog kapitalista, bio on velik ili mali.

Poseban oblik personalizacije zbiva se u *antisemitizmu*. Tu se Židovima ("*den Juden*"), s jedne strane, pripisuje ekonomska orijentacija prema novcu i dobiti, čiji korijeni navodno leže u njihovoj naravi ili – nakon pojave "rasnih teorija" u 19. stoljeću – njihovoj "rasi", a s druge strane, bezuvjetna težnja k moći, sve do razine svjetske dominacije, koja je navodno dobrim dijelom već i ostvarena.

Mržnje prema Židovima i njihovih progona bilo je i u predgrađanskim društvima, prije svega tijekom europskog srednjeg vijeka. Međutim, između srednjovjekovne mržnje prema Židovima i antisemitizma 19. i 20. stoljeća postoje jasne razlike. Mržnja prema Židovima od Križarskih je ratova (prvi se dogodio 1096.) sadržavala jaku religijsku komponentu. Židove se doduše već i ranije psovalo "ubojicama boga" zbog razapinjanja Isusa, no s križarskim pohodima ta je optužba stekla novu kvalitetu: raširilo se mišljenje da bi te "ubojice boga" zapravo trebalo ubiti, isto kao i "muhamedance" koji su okupirali "Svetu Zemlju". U istom je periodu postrožena zabrana kršćanima da uzimaju kamate (III. Lateranski koncil 1179.), dok je Židovima zabranjeno da se bave cijelim nizom zanimanja (IV. Lateranski koncil 1215.). Ako se nisu htjeli preobratiti na kršćanstvo, Židovima su kao zanimanja preostajali prije svega trgovina i posuđivanje novca.

U predgrađanskim su društvima doduše postojali i razmjena i novac, ali su igrali samo podređenu ulogu. Eksploatacija i dominacija manifestirali su se u izravnim, personalnim odnosima sile i ovisnosti (ovisnost robova o njihovim vlasnicima, seljaka i kmetova o feudalcima itd.). Širenje razmjene i novca podrivalo je predgrađanske odnose i pritom povećavalo bijedu najnižih slojeva: pad u bijedu često bi započinjao sa zaduživanjem kod sitnog zajmodavca.

Plemstvo i kneževi često su koristili usluge velikih židovskih bankara. Potonji bi doduše zauzvrat stekli privilegirani status na dvoru, ali bi vrlo brzo postali i objekti opće zavisti, pa bi ih se krivilo i za političke i financijske poteškoće.

Židovi ni u srednjem ni u novom vijeku nisu bili jedini koji su se bavili trgovinom i iznajmljivanjem novca, ali su zato stoljećima zbog obvezujućih odjernih propisa, života u getima i nesudjelovanja na kršćanskim svečanostima i proslavama bili jasno prepoznatljivi kao "strana" grupa. Zbog toga ih je bilo lako identificirati s razornom moći novca i kamate, neovisno o tome je li netko osobno bio pogođena učincima tih sila i da li je uopće imao ikakvog kontakta sa Židovima. Židovi su tako postali objekt široko rasprostranjene mržnje, koju su dodatno potpirivale divlje glasine, poput one o ritualnom ubijanju kršćanske djece. Od visokog srednjeg vijeka, ta si je mržnja uvijek iznova davala oduška u pogromima i protjerivanjima, često i uz odobravanje crkve, kneževa ili gradskih viših slojeva. I pripadnici viših i pripadnici nižih slojeva u procesu bi prisvajali židovsko vlasništvo.

Za moderni antisemitizam religijski moment ne igra bitnu ulogu. U sve više sekulariziranom svijetu, "pogrešna" religija više ne može biti presudan kriterij. No ono što se Židovima pripisuje kao ekonomsko ponašanje, naime, da ih zanimaju jedino novac i profit, da im moć novca omogućuje da sami ne moraju raditi, nego da mogu živjeti od rada drugih, sada poprima sasvim novu težinu. Novac, oplodnja kapitala, maksimiranje profita i kamata, nisu važni samo na rubovima društva, nego su konstitutivni za kapitalistički način proizvodnje. Time se i antisemitizam građansko-kapitalističkih društava fundamentalno razlikuje od svih drugih oblika diskriminacije, predrasuda i stereotipa. I u građanskim i u predgrađanskim društvima diskriminirane su i diskriminiraju se i druge grupe, kojima se pripisuju posebni oblici ponašanja ili sposobnosti (posebna prepedenost, agresivna seksualna potencija itd.). Ali samo se u modernom antisemitizmu *centralni konstitutivni principi društva projiciraju "prema vani", na "stranu" društvenu grupu*.⁷⁹ Projekcija se pritom ne ograničava samo na ekonomsku sferu, nego se i kulturne karakteristike modernog građanskog društva (intelektualizam, mobilnost itd.) disproportionalno pripisuje Židovima i istovremeno odbacuje kao dekadentne.

Naposlijetku, i "stranost" koja Židove karakterizira u antisemitskom mišljenju ima status principijelne "stranosti", koja stoji nasuprot *svakog* oblika

79

U usporedbi s tim, činjenica da se s pojavom "rasnih teorija" u kasnom 19. stoljeću antisemitizam počeo opravdavati "rasnom" logikom, kao karakteristika antisemitizma mi se čini od manjeg značaja. Rekao bih da to prije treba pripisati devetnaestostoljetnoj slijepoj vjeri u znanost: antisemitizam je time trebao dobiti znanstveno pokriće. U svakom slučaju, moderni je antisemitizam funkcionirao i prije pojave "rasnih teorija" i nakon njihovog diskreditiranja.

zajednice. Iako je, primjerice, i Turčin u Njemačkoj stranac, on je to samo zato što (navodno) pripada *drugoj* zajednici. No Židove se u antisemitizmu ne percipira jednostavno kao pripadnike druge zajednice, nego kao one koji kvare i uništavaju svaku vrstu zajednice.

Ograničimo li se na ekonomiju, antisemitske stereotipe s gledišta teorije vrijednosti možemo locirati na različitim razinama: iz pretkapitalističkih odnosa naslijeđene predodžbe o "sitničavoj židovskoj duši", koja u trgovanju juri još i najsitniju prednost, dok kao "lihvar" bez milosti dužnike tjera u propast, u principu ne nadilaze (i kada se radi o kamati) razinu jednostavne cirkulacije robe i novca. Sila u novcu osamostaljene vrijednosti, koja stoji nasuprot konkretnom radu i upotrebnoj vrijednosti, projicira se na Židove, kao sila koja iz njih proizlazi. Ono što se tu personalizira jest neshvaćeni fetiš novca.

Suprotstavljanje "stvaralačkog" (produktivnog, ne-židovskog) i "parazitskog" (neproduktivnog, židovskog) kapitala, koje je naročito propagirao nacionalsocijalizam, a u kojemu onda potonji preko banaka i burzi navodno davi ovaj prvi, pomiče proturječe između u novcu osamostaljene vrijednosti i konkretnog rada na razinu čitavog procesa kapitalističke reprodukcije. Tu se personalizira *fetiš kapitala* u njegovom najrazvijenijem obliku kao kamatonosni kapital. U poglavlju 8.1 smo pokazali kako kamata, kao naizgled izvoran plod kapitala, poduzetničku dobit pretvara u plod poduzetničkog rada, a time i fungirajuće kapitaliste reducira na posebnu kategoriju radnika. Personalizacija o kojoj je ovdje riječ temelji se na tom prividu. Ne dovodi se u pitanje podjela na kamatu i poduzetničku dobit, nego misteriozna sposobnost kapitala da stvara kamatu: sada su Židovi ti koji one koji stvarno rade – bili oni poduzetnici ili radnici – drže u "dužničkom ropstvu", dok kao neradnici sami nisu ništa drugo do "paraziti".⁸⁰

Budući da antisemitsko mišljenje Židove identificira kao "stvarne" kapitaliste, može ih proglasiti odgovornima za svu bijedu i sve prevrate koje kapitalizam donosi. No time se istovremeno čine svemoćnim: preko banaka i burzi vladaju velikim poduzećima, sa svojim novcem mogu kupiti medije

---

80 Antisemitizam u ovom obliku temelji se na kljastoj kritici kapitalizma. No nije svaka kljasta kritika kapitalizma (primjerice onog tipa koja u ulozi finansijskih tržišta vidi uzrok svih bijeda kapitalizma) automatski i antisemitska. Ipak, takve plitke kritike otvaraju prostor za nadovezivanje antisemitskim stereotipima.

(što onda navodno potvrđuje svaki novinski članak protiv antisemitizma), a na koncu utječu i na političke stranke i vlade. Istovremeno, Židovi važe za ljude bez domovine i bez korijena, ali s globalnim vezama s pripadnicima vlastite grupe. Ta dva stereotipa, o svemoći Židova i o njihovoj neukorijenjenost, u antisemitskom mišljenju onda vode trećem stereotipu: "svjetskoj židovskoj uroti" (u koju se onda često trpa još i "židovski komunizam"). Židovima se pripisuje da teže svjetskoj dominaciji i da su se tom cilju već i značajno približili. Sve prijetnje koje dolaze od anonimnih, nepojmljivih moći, od novca, kapitala, svjetskog tržišta, sada dobivaju lice – kao prijetnja "svjetskog židovstva".

No s tim općenitim određenjem antisemitizma ništa još nije rečeno o tome je li i koliko je antisemitizam doista rasprostranjen. Da personalizacija kapitalističkih odnosa pojedincima koji zbog tih odnosa pate donosi potencijalno rasterećenje, još ne znači da oni za tim rasterećenjem i posežu. No ako to i čine, to još ne znači da personalizacija uvijek mora imati antisemitski karakter.⁸¹ A naročito je potrebno naglasiti da na općenitoj razini argumentacije Marxova *Kapitala*, na kojoj se ovdje iznesene misli kreću, nisu mogući iskazi o tome koje konkretne društvene učinke antisemitizam ima i koliki su razmjeri štete koju čini.⁸²

10.3 KLASNE, KLASNA BORBA I POVIJESNI DETERMINIZAM

Mnoge struje tradicionalnog marksizma Marxovu su analizu kapitala prvenstveno shvaćale kao klasnu analizu, kao istraživanje borbe između buržoazije i proletarijata. Za većinu današnjih konzervativaca i liberala pojmovi "klase", a naročito "klasne borbe", važe kao "ideološki", što hoće reći – kao "neznanstveni". U pravilu, te pojmove većinom koristi lijevica. No govor o klasama nipošto nije specifičan samo za Marxa. Već prije Marxa, građanski su povjesničari govorili o klasama i klasnoj borbi, a još David Ricardo, najvažniji predstavnik klasične političke ekonomije, istaknuo je fundamentalno

---

81 Zato je sasvim plauzibilno osvrnuti se na psihičke strukture stvorene građanskim društvom ako se želi dobiti detaljnije uvide u problem širenja antisemitizma. No tom debatom, koju su još 1930-ih pokrenuli Horkheimer i Adorno, ali i Wilhelm Reich, ovdje se ne možemo baviti.

82 Mojshe Postone ne uspijeva odoljeti opasnosti takve brzoplete jednoznačnosti kada u tekstu "Nacionalsocijalizam i antisemitizam" sugerira izravan i neizbježan put od fetiša robe do Auschwitzta.

suprotstavljene interese triju velikih klasa kapitalističkog društva (kapitalisti, zemljoposjednici, radnici).

Za Marxa su klase i klasna borba činile centralno polazište prije svega u *Komunističkom manifestu* (1848). Tamo odmah na početku nalazimo poznatu rečenicu: "Istorija svakog dosadašnjeg društva jeste istorija klasnih borbi." (MED 7, str. 380) U pismu svome prijatelju Josephu Weydemeyeru, Marx je 1852. sažeo u čemu vidi vlastiti doprinos klasnoj teoriji. Naglašava da nipošto nije otkrio postojanje klasa ili klasne borbe, ali je pokazao da (1.) "je postojanje klasa povezano samo s određenim povijesnim razvojnim fazama produkcije; 2. da klasna borba nužno vodi do *diktature proletarijata*; 3. da ta diktatura čini samo prijelaz do uklanjanja sviju klasa i do *besklasnog društva*" (MED 35, str. 463); riječ "diktatura" ovdje ne znači autoritarni oblik vladavine, nego jednostavno klasnu vladavinu, neovisno o njenom političkom obliku. Točke 2. i 3. zvuče vrlo *deterministički*; čini se kao da povijest – vođena klasnom borbom – stremljenom određenom cilju, što je koncepcija koju se može naći i u *Komunističkom manifestu*.

U *Kapitalu*, Marx uvijek iznova govori o klasama, ali ne nalazimo pokušaj sistematičnog prikaza, pa čak ni definiciju. Tek na samome kraju trećeg toma, Marx je započeo odlomak o klasama, no upravo tu se rukopis prekida već nakon nekoliko rečenica. Iz tog rasporeda možemo zaključiti da sistematično razmatranje klasa nije pretpostavka Marxova prikaza, nego rezultat koji treba doći na njegovom kraju.

U nastavku nećemo spekulirati o tome što je sve Marx možda namjeravao uvrstiti u nenapisani odlomak o klasama. Umjesto toga, na temelju prethodnih poglavlja ćemo pokušati sažeti što o klasama i klasnoj borbi uopće možemo reći. Odlomak koji slijedi stoga uvelike ovisi o koncepciji kritike političke ekonomije kakvu smo skicirali u ovoj knjizi (za opsežniji uvod u Marxovu klasnu teoriju usp. Kößler/Wienold 2001, str. 199 i dalje; za različita shvaćanja klasne teorije usp. npr. priloge u *Fantômas* br. 4, 2003., kao i moju raspravu s Karlom Reitterom: Karl Reitter 2004, Heinrich 2004a).

O društvenim klasama možemo govoriti u dva različita značenja. U *strukturnom* smislu klase se određuju mjestom u društvenom procesu proizvodnje. Utoliko, netko može pripadati određenoj klasi, a da toga nije ni svjestan. Od toga treba razlikovati klase u *historijskom* smislu. U tom se slučaju radi o društvenim skupinama koje se u određenim historijskim

situacijama same shvaćaju kao klase koje se razlikuju od drugih klasa, a pripadnici određene klase posjeduju zajedničku "klasnu svijest".

U *Kapitalu*, Marx pojam klase koristi pretežno u strukturnom smislu. Primjerice kada utvrđuje da u temelju kapitalističkog odnosa leži određeni klasni odnos: vlasnik novca i sredstava za proizvodnju, s jedne strane, i u dvostrukom smislu "slobodni" radnici i radnice, s druge strane (usp. poglavlje 4.3). Srednjim klasama ili malograđanstvom Marx naziva skupine koje nisu ni kapitalisti ni proleter, prije svega samozaposlene poput obrtnika, sitnih trgovaca ili seljaka.

Klase u strukturnom smislu ne smijemo identificirati s njihovim historijskim manifestacijama: kapitalist ne mora nužno pušiti cigare i imati šofera, kao što se ni proleter ne može svesti na industrijske radnike koji žive u radničkim naseljima. Nestajanje takvih stereotipa nije dokaz o nestanku klasa, nego samo dokaz promjene njihovog historijskog oblika.

Tko u strukturu smislu pripada kojoj klasi nije moguće odrediti ni formalnim karakteristikama, poput primjerice najamnim odnosom, nego isključivo mjestom u procesu proizvodnje. Točnije rečeno: može se odrediti samo na razini "čitavog procesa kapitala", do koje Marx dopijeva tek u trećem tomu *Kapitala*, gdje se već pretpostavlja jedinstvo procesa proizvodnje i procesa cirkulacije (usp. početak 7. poglavlja). Na toj razini postaje jasno da o klasnoj pripadnosti nipošto ne odlučuje samo posjedovanje ili neposjedovanje sredstava za proizvodnju. Predsjednik uprave dioničkog društva može formalno biti najamni radnik, ali on je zapravo "fungirajući kapitalist", raspolaze kapitalom (čak i ako nije njegovo vlasništvo), organizira eksploataciju, a njegova se "plaća" ne ravna prema vrijednosti njegove radne snage, nego prema proizvedenom profitu. Nasuprot tome, mnogi su samozaposleni (koji možda čak i posjeduju neka sitna sredstva za proizvodnju) i dalje proleter, koji *de facto* žive od prodaje svoje radne snage, samo što se to možda odvija u još gorim uvjetima nego u formalnom najamnom odnosu.

Uvjeti života (dohodak, obrazovanje, sve do prosječne životne dobi) strukturno određenih klasa "buržoazije" i "proletarijata" i danas se doduše značajno razlikuju, ali i unutar "proletarijata" postoji širok raspon životnih realnosti (po pitanju rada, dohotka, obrazovanja, kao i u obrascima ponašanja po pitanju slobodnog vremena i potrošnje). Prema tome, da li će zajednička klasna pozicija nužno rezultirati zajedničkom svijesti ili djelovanjem, da li će

se strukturno određena klasa formirati u historijsko-društvenu klasu, nipošto nije izvjesno: to se može dogoditi, ali i ne mora.

No čak i onda kada se (strukturno određeni) proletarijat ili dijelovi proletarijata formiraju u historijsku klasu i razviju klasnu svijest, to ne znači da uz to klasna svijest automatski uključuje i predodžbu o emancipacijskom nadilaženju kapitalističkih odnosa. Čak ni klasno svjesni proletarijat nije automatski "revolucionaran".

U kapitalističkom procesu proizvodnje buržoazija i proletarijat stoje direktno jedno nasuprot drugoga; tek eksploatacija proletarijata omogućuje egzistenciju kapitala kao samooplođujuće vrijednosti. Konkretni uvjeti u kojima se ta oplodnja kapitala odvija uvijek su predmet borbe: vrijednost radne snage mora biti dovoljna za normalnu reprodukciju, ali što točno važi kao "normalno" ovisi i o tome koje zahtjeve radnička klasa uspijeva nametnuti (usp. poglavlje 4.4). Jednako tako, predmet borbe su i dužina radnog vremena (usp. poglavlje 5.1) i uvjeti u kojima se proces proizvodnje odvija (usp. poglavlje 5.4). Utoliko s kapitalističkim odnosom uvijek postoji i *klasna borba*, zvala se ona tako ili ne. A posebno klasna borba može dovesti do razvoja klasne svijesti kod onih koji se bore, no pritom, ovisno o historijskim okolnostima, može poprimiti vrlo različite oblike.

Klasne borbe ne preuzimaju isključivo oblik neposredne konfrontacije između buržoazije i proletarijata, one se mogu odnositi i na državu, koja onda svojim zakonima ima utvrditi ili ukloniti određene pozicije (ograničavanje radnog vremena, zaštitu od otkaza, socijalno osiguranje itd.). Međutim, klasni konflikti nisu jedini oblik sukoba u kapitalističkim društvima. Za društveni su razvoj od značajne važnosti i konflikti oko rodničkih pozicija, rasističke represije ili odnosa prema migracijskim pokretima.

Tradicionalni je marksizam klasne konflikte često smatrao jedinim doista važnim društvenim sukobima. Talijanski "operaizam", radikalno lijeva struja nastala 1960-ih, u klasnim je borbama vidio čak i odlučujući faktor kapitalističkih kriza. Nije sporno da uspješno nametanje zahtjeva radničke klase može pojačati ili čak izazvati krize. Čak i građanski ekonomisti, poput suvremenih neoklasičara, upućuju na to, kada kao uzroke kriza i nezaposlenosti navode visoke nadnice, prejake sindikate i (radništvu pretjerano sklonu) regulaciju tržišta rada. Razmjeri i oblici klasnih borbi bez sumnje su važni za analizu razvoja kapitalizma u određenoj zemlji tijekom određenog

historijskog perioda. No kada se na nivou prikaza kapitalističkog načina proizvodnje "u njegovom idealnom presjeku" (tj. na razini prikaza Marxova *Kapitala*, usp. poglavlje 2.1), krize svodi na klasnu borbu, promašuje se presudna točku Marxove teorije krize. Jer Marx je htio pokazati upravo to da postoje kapitalu imanentne tendencije ka krizama, koje, potpuno neovisno o stanju klasne borbe, dovode do kriza. A to znači da bi do kriza došlo čak i kada bi se klasna borba u potpunosti primirila.

Klasne borbe su prije svega borbe *unutar* kapitalizma: proletarijat se bori za svoje uvjete života *kao proletarijat*, radi se o višim nadnicama, boljim radnim uvjetima, propisima i pravnoj regulaciji itd. Utoliko klasne borbe nisu nikakav znak osobite slabosti kapitala ili čak nadolazeće revolucije, nego normalan oblik kretanja antagonizma između buržoazije i proletarijata. I obrazloženje iznesenih zahtjeva radništva većinom ostaju u okvirima koje definira trinitarna formula: ako se zahtijeva "pravedna" nadnica, onda je u temelju tog zahtjeva upravo iracionalnost najamnog oblika (naime, uvjerenje da nadnica plaća vrijednost rada, a ne vrijednost radne snage, usp. poglavlje 4.5), za koju je već Marx utvrdio da je temelj svih predodžbi o pravednosti i radnika i kapitalista (MED 21, str. 474). A to će reći: kada ljudi u građanskom društvu – bilo radnici i radnice, bilo kapitalisti – pokušavaju osvijestiti vlastite interese, onda to prije svega čine u okviru fetišiziranih oblika mišljenja i spoznaje koji vladaju svakodnevnom sviješću.

No klasne borbe posjeduju i vlastitu dinamiku. Mogu voditi procesima učenja i radikalizacije uslijed kojih će se kapitalistički sustav u cjelini biti doveden u pitanje. Fetišizam, naposljetku, ipak nije neprobojan. Naročito u fazi ustanovljavanja modernog industrijskog kapitalizma, na borbe proletarijata se često reagiralo brutalnom državnom represijom (primjerice zabranom sindikata i štrajkova, progonom aktivista), što je, međutim, često samo dodatno osnažilo procese radikalizacije. U usporedbi s 19. i ranim 20. stoljećem, ta vrsta izravne represija u mnogim je zemljama bitno smanjena (ali u nizu zemalja još uvijek igra itekako bitnu ulogu). Danas u vodećim kapitalističkim zemljama postoji manje ili više snažna zakonska regulacija oblika u kojima se direktno sučeljavanje između buržoazije i proletarijata ima odvijati: klasna se borba doduše smije odvijati, ali ne smije u pitanje dovesti sustav u cjelini (tako se, primjerice, u Njemačkoj pravo na štrajk i na udruživanje zakonski garantira, ali isto tako i pravo poduzetnika na sprečavanja pristupa radnom

mjestu; garantira se i autonomija kolektivnog pregovaranja, ali su zabranjeni politički štrajkovi). A to hoće reći da su određeni oblici borbe uvelike oslobođeni upliva izravne državne represije, ali su zato drugi utoliko strože zabranjeni.

U povijesti marksizma često su se donosila dva pogrešna zaključka u vezi s klasama i klasnom borbom. Kao prvo, zaključivalo se da klasni položaj prije ili poslije nužno mora dovesti do razvoja klasne svijesti; kao drugo, pretpostavljalo se da ta klasna svijest sadržajno mora biti manje ili više "revolucionarna". Zbog toga se nerijetko svaka pojava klasne borbe tumačila kao najava skorašnjeg konačnog revolucionarnog obračuna. Pretpostavljalo se da će se proletarijat u tijeku razvoja kapitalizma nužno razviti u klasno svjesnu, revolucionarnu klasu. U povijesti je doduše bilo pojedinačnih situacija u kojima su dijelovi proletarijata djelovali revolucionarno, ali takve situacije nisu bile rezultat neke opće tendencije razvoja proletarijata u revolucionarnu klasu, nego izraz konkretnih historijskih okolnosti (primjerice, u Njemačkoj 1918., izgubljeni rat i gubitak legitimiteta dotad dominantnih aristokratsko-vojnih krugova). Revolucionarna orijentacija dijela proletarijata stoga je uvijek bila privremeni fenomen.

Mnoge marksističke "klasne analize" koje su se fokusirale na pitanje "tko pripada proletarijatu?" polazile su od predodžbe o nužnom razvoju proletarijata u revolucionarnu klasu. Vjerovalo se da se s analitički određenim proletarijatom pronašlo i "revolucionarni subjekt". A ako realni proleter i nisu bili sasvim načisto o vlastitoj ulozi, trebalo im je priskočiti u pomoć – najčešće putem "partije radničke klase", što je titula oko koje je u pravilu cijeli niz različitih kandidata vodio ogorčene međusobne bitke.

I kod samog Marxa možemo pronaći oba navedena pogrešna zaključka i na njima izgrađeno determinističko shvaćanje povijesti, posebno u *Komunističkom manifestu* – dakle, upravo u onom tekstu koji je igrao tako važnu ulogu u tradicionalnom marksizmu i različitim radničkim partijama.

U *Kapitalu* je Marx bitno oprezniji. No i tu nailazimo na jeku ranijeg historijskog determinizma. Na kraju prvog toma Marx ukratko, na tri stranice, skicira "historijsku tendenciju kapitalističke akumulacije" (tako glasi i naslov odjeljka). Marx tu prvo sažima uspon kapitalističkog načina proizvodnje kao eksproprijaciju pojedinačnih malih proizvođača (sitnih seljaka

i obrtnika). Tijekom tzv. "prvobitne akumulacije", oni gube svoje vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, pa su prisiljeni prodavati svoju radnu snagu kapitalistima. Tada na temelju kapitalističkog načina proizvodnje započinje fundamentalna transformacija procesa proizvodnje: iz malih pogona nastaju veliki, dolazi do koncentracije i centralizacije kapitala, sustavno se primjenjuju znanost i tehnologija, sredstva za proizvodnju se ekonomiziraju, a nacionalne se ekonomije integriraju u svjetsko tržište. Marx tada nastavlja: "Sa stalnim opadanjem broja kapitalističkih magnata koji nasilno prisvajaju i monopolizuju sve prednosti tog preobražajnog procesa, raste masa bede, pritiska, ropstva, degeneracije i eksploatacije, ali i revolt radničke klase, koja stalno nabujava i koju sam mehanizam kapitalističkog procesa proizvodnje školuje, ujedinjuje i organizuje. Monopol kapitala postaje okov za način proizvodnje koji je s njim i pod njim procvetao. Centralizacija sredstava za proizvodnju i podružtvljenje rada dostižu tačku na kojoj više ne mogu podnositi svoju kapitalističku ljusku. Ona se razbija. Kuca poslednji čas kapitalističke privatne svojine. Eksproprijatori bivaju ekspropisani." (MED 21, str. 672)

U toj se skici razvoj proletarijata u revolucionarnu klasu i rušenje vladavine kapitala čine neizbježnim procesima. Na istom mjestu Marx u fusnoti citira *Komunistički manifest*, gdje se o buržoaziji govori: "Njena propast i pobjeda proletarijata podjednako su neizbežni" (MED 21, str. 673, fusnota 252).

U ranim danima radničkog pokreta, takve su poruke itekako rado primane, jer tu se predviđao kraj onog istog građanskog društva u kojemu se svakodnevno moglo iskusiti i isključenost i poniženja. U socijaldemokratskoj štampi prije Prvog svjetskog rata, ali i kasnije, u komunističkoj, taj se tri stranice dugi odlomak iz prvog toma *Kapitala* često tiskao i citirao, što je onda i značajno utjecalo na predodžbe o sadržaju Marxove analize.

No te prognoze ne proizlaze ni iz Marxovih vlastitih istraživanja. Nije jasno do koje mjere je monopol kapitala doista postao "okov za način proizvodnje koji je s njim i pod njim procvetao". Da ekstremno nejednaka raspodjela plodova i socijalnih troškova kapitalističkog razvoja nije nikakva prepreka kapitalističkom razvoju, nego predstavlja za njega specifičan oblik kretanja, to je upravo Marxova analiza jasno pokazala. Nadalje, činjenica da proletarijat kao rezultat uspona kapitalističkog načina proizvodnje brojčano raste i da ga krupna industrija u određenom smislu "ujedinjuje" i "školuje"

(do te mjere da proletarijat mora biti na neki način sindikalno i politički organiziran da bi uopće egzistirao kao proletarijat) doduše jest točna, no predodžba da to neminovno vodi formiranju revolucionarne klase nipošto ne proizlazi iz Marxove analize. Upravo suprotno, *Kapital* nam pruža uvide koji omogućuju da razumijemo zašto su revolucionarni razvoji tako rijetki, zašto "pobuna" o kojoj je u gornjem citatu riječ ne vodi odmah i u borbu protiv kapitalizma: s analizom fetišizma, iracionalnosti najamnog oblika i trinitarne formule, Marx je pokazao kako kapitalistički način proizvodnje proizvodi sliku samoga sebe, sliku u kojoj su društveni odnosi postvareni, u kojoj kapitalistički odnosi proizvodnje naizgled proizlaze iz uvjeta *svake* proizvodnje, tako da ni o čemu drugome ni ne može biti riječ, osim o promjenama *unutar* kapitalističkih odnosa. Do revolucionarnog razvoja situacije može doći, to nije isključeno, ali je to sve samo ne neminovan ishod.

Marx je u navedenom odlomku izvodio historijski determinističke zaključke koji nisu utemeljeni u njegovom kategorijalnom prikazu. Utoliko taj odlomak prije predstavlja izraz njegovih nada, nego rezultat njegove analize; revolucionarni entuzijazam tu je nadvladao trezvenog znanstvenika. Međutim, sam prikaz kapitalističkog načina proizvodnje ni po čemu ne ovisi o tim upitnim zaključcima. *Kapital* i dalje predstavlja najbolji doprinos razumijevanju kapitalističkog načina proizvodnje. Da li će i kako taj način proizvodnje doći do svoga kraja nije moguće *unaprijed* utvrditi. Tu ne postoje nikakve izvjesnosti, samo borba s otvorenim krajem.

11. DRŽAVA I KAPITAL

Kada je Marx krajem 1850-ih godina započeo iscrpnu kritiku političke ekonomije, namjeravao je napisati i knjigu o državi. Sveukupno je planirao šest knjiga: o kapitalu, zemljišnom vlasništvu, najamnom radu, državi, međunarodnoj trgovini i svjetskom tržištu (usp. MED 20, str. 331). Tri toma *Kapitala* po opsegu sadržaja obuhvaćaju otprilike prve tri knjige. Planirana knjiga o državi nikad nije napisana; u *Kapitalu* postoje samo izolirane opaske o državi. Određeni općeniti elementi teorije države mogu se naći u kasnim spisima Engelsa, u *Anti-Dühringu* (1878) i, prije svega, u *Porijeklu porodice, privatnog vlasništva i države* (1884). U 20. stoljeću se među marksistima doduše vodila široka debata o teoriji države, ali ona nije rezultirala zajedničkim shvaćanjem države.⁸³ U nastavku nećemo pokušati ponuditi nikakvu sažetu "marksističku teoriju države". Nasuprot tome, na nekoliko fundamentalnih točaka ćemo pokazati da se, polazeći od kritike političke ekonomije, nipošto ne radi samo o tome da se ponudi teoriju države koja bi predstavljala alternativu građanskoj, nego prvenstveno o kritici politike. Pritom ne mislim na kritiku određenih politika, nego na kritiku države i politike kao društvenih oblika, tj. kao određenog načina posredovanja društvenih veza.

11.1 DRŽAVA – INSTRUMENT VLADAJUĆE KLASSE?

Više od bilo čega drugoga, dvije su točke, kojih su se Marx i Engels dotakli, značajno utjecale na diskusije o teoriji države koje su uslijedile. Prvo, govor o "bazi" i "nadgradnji"; drugo, shvaćanje države kao instrumenta vladajuće klase.

U predgovoru *Prilogu kritici političke ekonomije* (1859) Marx je na otprilike jednoj i pol stranici ukratko sažeo svoje općenito viđenje društva.

---

83 Od mnoštva doprinosa, ovdje ćemo navesti samo nekoliko njih: Lenjin (1917a), Pašukanis (1924), Gramsci (1929-35), Althusser (1970), Agnoli (1975), Poulantzas (1977), Gerstenberger (1990). Za kratak uvod u debatu vidi Stützle (2003).

Ekonomsku strukturu društva tu je opisao kao "realnu osnovu [bazu – op. prev.] na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja" te je naglasio da se "ni pravni odnosi, ni državni oblici ne mogu razumjeti ni iz sebe samih, ni iz takozvanog općeg razvitka ljudskog duha, nego da im je korijen naprotiv u materijalnim životnim odnosima" (MED 20, str. 332).

Time su u debatu ušli pojmovi "baze" i "nadgradnje", koje su marksisti kasnije često koristili, a koji se kod Marxa inače vrlo rijetko pojavljuju. U tradicionalnom marksizmu i marksizmu-lenjinizmu, krajnje sažeti iskazi iz tog predgovora važe za jedan od temeljnih dokumenata "historijskog materijalizma". Često se zaključivalo da ekonomska "baza" u bitnome određuje političku "nadgradnju" (država, pravo, ideologija) i da svaki fenomen "nadgradnje" mora imati uzrok u ekonomskoj "bazi". Tu jednostavnu redukciju na ekonomske uzroke i interese nazivamo *ekonomizmom*.

Mnoge debate među marksistima svodile su se na pitanje u kojoj mjeri "baza" doista određuje "nadgradnju". Pri pokušaju da se iz tog predgovora iščitaju konačni znanstveni zaključci, često se, međutim, previđalo da je Marxova prvotna namjera bila samo distancirati se od rasprava o državi koje su prevladavale u njegovo vrijeme, a koje su državu razmatrale potpuno neovisno o svim ekonomskim odnosima. Nasuprot tome, Marx je naglasio da se državu i pravo ne može razumjeti iz njih samih, nego ih uvijek treba sagledati u kontekstu ekonomskih odnosa. Međutim, i uz takvo razgraničenje još uvijek ni približno nije jasno kako bi analiza države doista trebala izgledati.

Ekonomistička interpretacija pojmova baze i nadgradnje jako je dobro odgovarala karakterizaciji države čije izvore nalazimo prvenstveno kod Engelsa. Na kraju *Porijekla porodice* (1884) Engels daje nekoliko vrlo općenitih opaski o državi. Naglašava da država nije postojala u svim društvima. Tek kada u nekom društvu nastaju klase sa suprotstavljenim interesima i kada te klasne suprotnosti prijete razaranjem društva, postaje nužna "sila koja prividno stoji iznad društva". Ta sila, koja doduše nastaje iz društva, ali se onda sve više osamostaljuje, jest država (MED 32, str. 134). No država samo naizgled stoji iznad klasa, ona je zapravo "država najmoćnije, ekonomski vladajuće klase, koja pomoću nje postaje i politički vladajuća klasa" (MED 32, str. 135).

Engels državu prvo poima kao silu *nasuprot* društvu. To se poklapa s raširenim, konvencionalnim shvaćanjem države kao institucije koja

u određenom društvu raspolaže monopolom nad legitimnim korištenjem sile (skraćeno: *monopol nasilja*); osim u slučajevima samoobrane, nitko ne smije koristiti silu, osim za to određenih državnih organa poput policije ili vojske. No Engels sada naglašava da je ta institucija istovremeno instrument vladajuće klase – i to čak i u demokratskoj republici s općim pravom glasa, što, po Engelsu, proizlazi iz različitih indirektnih mehanizmima vladavine: s jedne strane, "neposredne korupcije činovnika", s druge strane, "savezništva vlade i burze" (zbog državnog duga, država sve više ovisi o burzi). Čak i opće pravo glasa ne stoji na putu instrumentalizaciji države, sve dok "proletarijat još [nije] zreo da sam sebe oslobodi", a postojeći društveni sustav smatra jedinim mogućim (MED 32, str. 136).

Međutim, ako se proletarijat na koncu emancipira i utemelji socijalističko/komunističko društvo, tada će, nastavlja Engels, nestati i klase – ne preko noći, već postepeno. A budući da je država kao sila nasuprot društva nastala samo kao rezultat klasne podjele, s nestankom klasa nestat će i država: država "odumire", glasi poznata formulacija iz *Anti-Dühringa* (MED 31, str. 215).

Shvaćanje države kao prvenstveno *instrumenta* u rukama ekonomski vladajuće klase nije dominirala samo u mnogim marksističkim raspravama; i radikalno demokratski građanski kritičari smatrali su barem postojeću državu instrumentom neposredne klasne vladavine. Po vlastitim kriterijima i zahtjevima, moderne su države, međutim, *neutralne* spram klasa: u njima vrijedi jednakost građana pred zakonom i obaveza države da skrbi za opće dobro. Prema tome, tko državu prvenstveno shvaća kao instrument klasne vladavine, stoga nastoji pokazati da stvarno djelovanje vlade i način funkcioniranja državnih organa proturječi toj tvrdnji o neutralnosti.

Takvo shvaćanje nije bez empirijske plauzibilnosti: uvijek možemo pronaći primjere zakona koji koriste prvenstveno bogatima ili legalnih (čak i ilegalnih) oblika utjecanja kapitalističkih lobističkih grupa na donošenje zakona i političko djelovanje vlada. Neosporno je da pojedinačne frakcije kapitala pokušavaju iskoristiti državu kao instrument i da u tome nerijetko i uspijevaju. Pitanje je jedino je li tim sadržajem već obuhvaćena ključna karakteristika moderne, građanske države.

Među državnim mjerama u pravilu se daju pronaći i one koje koriste siromašnijim slojevima društva. Zastupnici instrumentalnog shvaćanja države

takve mjere tumače kao puke ustupke, kao sredstvo pacifikacije potlačenih i eksploatiranih.

EkspONENTI tog shvaćanja *kritiku države* prvenstveno shvaćaju kao *raskrinkavanje*: neutralnost države treba prokazati kao običan privid. Njihova kritika države stoga se odnosi na specifičnu *upotrebu* države, ali ne i na državu i politiku kao društvenih oblika.⁸⁴

U političkoj praksi, instrumentalno shvaćanje države najčešće vodi zahtjevima za *drugačije* korištenje države: mandat skrbi o općem dobru konačno bi trebalo shvaćati ozbiljno, a interese nižih klasa u većoj mjeri uzeti u obzir. Kada će to doista biti moguće, o tome se prosudbe bitno razlikuju. "Revolucionarne" struje naglašavaju da će državna politika koja će odgovarati "stvarnom" interesu većine biti moguća tek nakon revolucije. No u većini slučajeva ostaje nejasno kako bi trebala izgledati revolucionarna politika u ne-revolucionarnim situacijama. Nasuprot tome, "reformističke" struje smatraju da je i u kapitalističkim uvjetima moguća drugačija politika, politika klasnog kompromisa. Sukladno tome se od sudjelovanja lijevih stranaka u vladama očekuje "bolja" politika. Česta razočaranja koja to za sobom običava povlačiti, jedan dio reformista onda opravdava kao nužnu cijenu kompromisa, dok nešto radikalniji dio takvu razočaravajuću politiku kritizira, pripisujući je ili prilagođavanju ili "izdaji" vodećih glava lijevih stranaka. To onda nerijetko rezultira osnivanjem nove stranke, koja bi "doista" trebala voditi drugačiju politiku. Da bi prilagodba koju se kritizira možda mogla imati i strukturne uzroke pritom se u potpunosti zanemaruje (o tome vidi zaključni dio poglavlja 11.2).

11.2 ODREĐENJA OBLIKA GRAĐANSKE DRŽAVE: PRAVNA DRŽAVA, SOCIJALNA DRŽAVA, DEMOKRACIJA

S "instrumentalnim" shvaćanjem države povezan je načelan problem: ono zanemaruje kvalitativnu razliku između predgrađanskih i građanskih društ-

84

U spisima mladog Marxa iz ranih 1840-ih također možemo naći kritiku države koja suprotstavlja normu i stvarnost. Zbog neadekvatnosti takve kritike države, Marx se počeo baviti političkom ekonomijom (o tome usp. Heinrich 1999, str. 88 i dalje). Ti rani radovi stoga nisu naročito korisni za kritiku države koja bi bila utemeljena na kritici političke ekonomije.

venih odnosa i naglašava isključivo cijepanje društva na različite klase. No ono što je za analizu države presudno jest *specifični oblik* u kojemu se te klase odnose jedne spram drugih i reproduciraju taj klasni odnos.⁸⁵

U predgrađanskim društvima, ekonomska i politička vladavina još nisu bile razdvojene: odnos dominacije robovlasnika ili feudalnih zemljoposjednika bio je osobni odnos dominacije nad "njihovim" robovima, odnosno, kmetovima, koji (iz današnje perspektive) predstavlja istovremeno politički odnos moći i ekonomski odnos eksploatacije.

U građansko-kapitalističkim društvima ekonomska su eksploatacija i politička vladavina razdvojene. Vlasnik zemlje ili sredstava za proizvodnju ne posjeduje još i za to vlasništvo vezane pravne, policijske ili vojne funkcije, koje bi mu osigurale i političku dominaciju. Ekonomska dominacija stoga više nema osobni karakter, jer pojedinačni najamni radnik više nije osobno ovisan o određenom kapitalistu. Na tržištu se pripadnici građanskog društva susreću kao pravno "jednaki" i "slobodni" vlasnici privatnog vlasništva, čak i ako jedni posjeduju samo svoju radnu snagu, a drugi sredstva za proizvodnju. Marx to u *Kapitalu* sarkastično komentira riječima: "Oblast prometa ili robne razmene, u čijem se okviru vrši kupovanje i prodavanje radne snage, bila je uistinu pravi raj prirođenih čovekovih prava. U njoj vladaju jedino Sloboda, Jednakost, Svojina i Bentham.⁸⁶ Sloboda! Jer se kupac i prodavač neke robe, recimo radne snage, opredeljuju samo svojom slobodnom voljom. Oni ugovore zaključuju kao slobodne, pravno jednake ličnosti. Ugovor je krajnji rezultat u kome njihove volje dobijaju zajednički pravni izražaj. Jednakost! Jer se jedan prema drugom odnose samo kao vlasnici roba i razmenjuju ekvivalent za ekvivalent. Svojina! Jer jedan i drugi raspolažu samo svojim. Bentham! Jer i jedan i drugi vode računa samo o sebi. Jedina moć koja ih sastavlja i dovodi u uzajamni odnos jeste moć njihove sebičnosti, njihove lične koristi, njihovih privatnih interesa." (MED 21, str. 162)

---

85 Tu točku Marx naglašava u *Kapitalu*: "Specifični ekonomski oblik u kome se neplaćeni višak rada crpe iz neposrednih proizvođača određuje odnos gospodstva i potčinjenosti kakav izrasta neposredno iz same proizvodnje i kakav sa svoje strane obratno reagira na nju kao određujući faktor. A na tome se zasniva čitavo formiranje ekonomske zajednice koja izrasta iz samih odnosa proizvodnje, a s time ujedno i njen specifični politički oblik." (MED 23, str. 658)

86 Jeremy Bentham (1748-1832) bio je engleski filozof koje je zagovarao etiku temeljenu na principu korisnosti.

Ekonomski odnos eksploatacije i dominacije konstituira se nagodbom između slobodnih i jednakih ugovornih partnera i može se u svakom trenutku ponovno poništiti. Da eksploatirani na vlastitu eksploataciju pristaju proizlazi iz jednostavne činjenice da u društvu privatnih vlasnika uopće nemaju drugog načina osiguranja životnog dohotka. Najamni radnik doduše nije osobno ovisan o nekom određenom kapitalistu, ali svoju radnu snagu mora prodati *nekome* kapitalistu kako bi preživio.

Odnos klasne dominacije koji proizlazi iz proizvodnje, u građanskom je društvu dakle potpuno drugačiji od svih oblika klasne dominacije u predgrađanskim društvima. Zbog toga i politička strana građanskog društva, *građanska država*, posjeduje vlastite, specifične karakteristike.

U predgrađanskim društvima, ljudi su se od samog početka susretali kao pravno nejednaki. Njihova prava i obaveze bili su određeni njihovim staležom, odnosno, društvenim statusom; ekonomski i politički odnosi dominacije bili su neposredno isprepleteni. U kapitalističkim odnosima *neposredna* politička sila nije nužna za održavanje ekonomske eksploatacije: dovoljno je da država, kao sila izvan društva, jamči da se svaki član društva ponaša kao *vlasnik privatnog vlasništva*. No pritom je neophodno da je država doista samostalna, *neovisna* sila, jer njen zadatak je ipak da *sve* članove društva prisili da druge priznaju kao privatne vlasnike.

Kao *pravna država*, građanska država svoje građane tretira kao slobodne i jednake privatne vlasnike: svi su građani podložni istim zakonima i imaju iste obaveze i prava.⁸⁷ Država štiti privatno vlasništvo svih građana, neovisno o njihovom društvenom ugledu. Ta se zaštita prvenstveno sastoji u tome da su građani prisiljeni priznavati jedni druge kao privatne vlasnike: prisvajanje tuđeg vlasništva dopušteno je jedino uz obostrani dogovor; tuđe vlasništvo se u pravilu stječe jedino darivanjem, nasljeđivanjem, razmjenom ili kupovinom.

---

87 U analogiji s Marxovom poznatom formulacijom, moglo bi se reći da ta tvrdnja, kao i one koje slijede, vrijede jedino za građansku državu "u njenom idealnom presjeku". Kao što ni analiza kapitalističkog načina proizvodnje "u njegovom idealnom presjeku" ne donosi potpunu analizu kapitalističkog društva, isto vrijedi i za analizu države. Tako je uspostava potpune pravne i političke jednakosti građana (a posebno građanki) proces koji je u mnogim državama trajao sve do druge polovice 20. stoljeća, a dijelom još uvijek traje. Osim toga, uslijed globalnih migracijskih procesa danas u većini država žive ne samo pravno jednaki državljani, nego i sve veći broj državljana drugih država, koji uživaju značajno manja prava, ili, u slučaju ilegalnih imigranata, ne uživaju gotovo nikakva prava.

Država se prema pojedinačnim građanima doista odnosi kao neutralna instanca; ta neutralnost nipošto nije samo privid. No upravo posredstvom te neutralnosti država osigurava temelje kapitalističkih odnosa dominacije i eksploatacije. Zaštita vlasništva implicira da oni koji osim svoje radne snage ne posjeduju nikakvo (relevantno) vlasništvo svoju radnu snagu *moraju* prodati. Kako bi si osigurali životni dohodak, oni se moraju podčiniti kapitalu. Time kapitalistički proces proizvodnje postaje moguć, te onda, povratno, reproducira klasne odnose koji su njegova pretpostavka. Pojedinačni je radnik iz procesa proizvodnje izišao isti kakav je u njega i ušao. Njegova je nadnica u suštini dovoljna za reprodukciju (njegovu vlastitu, odnosno onu njegove obitelji). Kako bi se iznova reproducirao, mora iznova prodati svoju radnu snagu. I kapitalist iz procesa proizvodnje izlazi kao kapitalist: predujmljeni mu se kapital vraća zajedno s profitom, tako da sada može čak još više predujmiti. Kapitalistički proces proizvodnje stoga ne proizvodi jedino robe, nego reproducira i same kapitalističke odnose (usp. MED 21, poglavlje 21).

Činjenica da se reprodukcija kapitalističkog odnosa, barem u razvijenim kapitalističkim zemljama, većinom odvija *bez neposredne* državne prisile predstavlja, međutim, kasan historijski rezultat (posredno, kao prijetnja, državno je nasilje međutim uvijek prisutno). Za vrijeme "prvobitne akumulacije", kada je u "dvostrukom smislu slobodni radnik" (usp. gore poglavlje 4.3) tek morao biti "proizveden", to je bilo bitno drugačije. Kao što je Marx iscrpno pokazao na primjeru Engleske, država je morala kontinuirano i direktno intervenirati kako bi kapitalistički način proizvodnje omogućila i podupirala: isprva tako što je podržala feudalce u njihovu protjerivanju seljaka sa zemlje koju su čitavo vrijeme bili obrađivali (ovčarstvo je za plemiće bilo profitabilnije), a zatim i prisilnim guranjem tih iskorijenjenih i lutajućih ljudi u kapitalističke tvornice s njihovom strogom disciplinom. Time, međutim, ne želimo reći da su različite vlade slijedile neki opći plan za uvođenje kapitalizma, jer njihove su mjere imale sasvim različite razloge. No moderni se kapitalizam mogao etablirati tek kao rezultat tih nasilnih mjera. Ipak, moralo je proteći prilično vremena dok se nije razvila radnička klasa "koja po svom vaspitanju, tradiciji i navici priznaje zahteve tog načina proizvodnje kao po sebi razumljive prirodne zakone".⁸⁸ A tek tada je za "kapitalistovu vlast nad

---

88

Ta tema, koje se Marx samo usputno doticao, jedna je od centralnih tema Michela Foucaulta (1976).

radnikom" postao dovoljan "nemi pritisak ekonomskih odnosa" (MED 21, str. 651). U razvijenim kapitalističkim odnosima, očuvanje klasnih odnosa osigurava se upravo time što se država kao pravna država prema svojim građanima odnosi kao prema slobodnim i jednakim privatnim vlasnicima, neovisno o njihovoj klasnoj pripadnosti, štiteći njihovo vlasništvo i razmjene u koje kao vlasnici ulaze.⁸⁹

Međutim, građanska država nije samo pravna država koja samo postavlja formalne okvire i svojim monopolom na nasilje osigurava da se svi tih pravila pridržavaju. Ona osigurava i opće *materijalne* uvjete akumulacije kapitala, ako te uvjete ne mogu osigurati pojedinačni kapitali na kapitalistički način jer im to ne bi donijelo dovoljne profite. U te uvjete, koji se historijski mijenjaju, odnosno, u različitim periodima imaju različito značenje, spada i osiguravanje odgovarajuće infrastrukture (prvenstveno prometnih i komunikacijskih mreža), istraživačkih i obrazovnih kapaciteta, kao i stabilne valute preko središnje banke.⁹⁰ Država pritom djeluje, kako je to Engels nazvao, kao "idealan kolektivni kapitalist" (MED 31, str. 213), koji sa svojom politikom slijedi *kapitalistički opći interes* za što profitabilnijom akumulacijom. Taj opći interes nije uvijek identičan s posebnim interesom pojedinačnih frakcija kapitala ili pojedinačnih kapitalista, što je i razlog zašto djelovanje države itekako može biti u suprotnosti s tim posebnim interesima – a upravo zato i jest potrebna samostalna, od posebnih kapitala neovisna instanca. Iako se uvijek mogu pronaći primjeri da vlade izravno pogoduju pojedinačnim kapitalima, to ipak ne znači da se time otkriva neki inherentan, s građanskom državom nužno povezan moment. Zbog toga se pogodovanje države pojedinačnim kapitalima upravo u građanskim krugovima, čiji odnos prema kapitalu i državi je inače sve samo ne kritički, prokazuje kao "skandal".

Ključna pretpostavka kapitalističke akumulacije je postojanje namjernih radnika i radnica. Njihovu reprodukciju omogućuju nadnice koje

---

Foucault je kritizirao tradicionalni pojam moći koji je moć reducirao na sposobnost koju si ova ili ona strana (klasa) jednostavno može prisvojiti. Tomu je suprotstavio "mikrofiziku moći" koja prodire do svakog pojedinca u njegovim internaliziranim stavovima i obrascima ponašanja.

89 Budući da oplodnja kapitala neprestano osvaja nove grane, i odnosi privatnog vlasništva se uvijek iznova moraju etablirati u promijenjenim okolnostima. Aktualan primjer za to je internet (na tu temu usp. Nuss 2002).

90 *Egzistencija novca* ne počiva ne djelovanju države; roba je ta koja novac čini nužnim (usp. poglavlje 3). Međutim, u normalnim kapitalističkim uvjetima, država je ta koja svojim institucijama (u razvijenom kapitalizmu to su središnje banke, usp. poglavlje 8) jamči vrijednost *konkretnog oblika novca*.

isplaćuje kapital. Za pojedinačni kapital nadnica (isto kao i mjere zaštite na radu itd.) predstavlja samo trošak koji treba minimizirati kako bi se, pod pritiskom konkurencija, ostvario što veći profit. Ako kapital pritom ne nailazi na otpor u obliku jakih sindikata ili sličnih udruženja, nametnut će pretjerano dugo radno vrijeme, uvjete rada koji su opasni po zdravlje i crkavicu od nadnice koje će za posljedicu imati da se radnici dugoročno više neće moći reproducirati: kapitalu, s njegovim (pod pritiskom konkurencije iznuđenim) nagonom za što većim profitom, stoga je imanentna tendencija uništavanja radne snage. Pojedinačni kapitalist to može spoznati i zbog toga čak i žaliti, ali ne može puno toga promijeniti, ukoliko ne želi bankrotirati. Kako kapital ne bi uništio svoj objekt eksploatacije, taj se objekt mora zaštititi državnim zakonima. Zakonom određeno trajanje radnog dana (usp. MED 21, poglavlje 8.), pravila zaštite na radu, kao i zakonski minimalna nadnica (odnosno, minimalna državna potpora poput socijalne pomoći u Njemačkoj, koja *de facto* funkcionira kao donja granica za definiranje nadnica) – što je sve često ostvareno tek uslijed borbi radnika i radnica – doduše smanjuju mogućnosti za oplodnju kapitala, ali ih dugoročno i osiguravaju.

Ne samo da država sprečava uništavanje radne snage, kao *socijalna država* ona osigurava njenu reprodukciju, u mjeri u kojoj to isključivo na temelju nadnice dogovorene između radnika i kapitalista nije moguće. Preko raznih mjera socijalnog osiguranja, država štiti radnu snagu od rizika kojima je u kapitalističkoj ekonomiji izložena: trajna nemogućnost daljnje prodaje radne snage zbog nesreća ili starosti (životno i mirovinsko osiguranje); privremena nemogućnost prodaje radne snage zbog bolesti ili nezaposlenosti (zdravstveno osiguranje i naknada za nezaposlenost).

Sredstva za usluge socijalne države potječu iz procesa akumulacije, bez obzira na to financiraju li se doprinosima poslodavaca socijalnom osiguranju ili porezima. Kako se za to koristi dio ukupne društveno proizvedene vrijednosti, to smanjuje masu viška vrijednosti. Za pojedinačne kapitaliste taj odbitak predstavlja ograničenje jednako kao i već spomenute mjere zaštite na radu. Kao socijalna država, država utoliko šteti neposrednom interesu pojedinačnih kapitala za maksimalnom oplodnjom, pa nailazi i na odgovarajući otpor. Zbog toga su usluge socijalne države u mnogim slučajevima ostvarene tek kao rezultat borbe radničkog pokreta. Zato se socijalnu državu često shvaća kao "postignuće" radničkog pokreta, kao ustupak radničkoj klasi

(kako bi je se pacificiralo). Život najamnih radnica i radnika u pravilu je doista značajno lakši i sigurniji sa sigurnosnim mjerama socijalne države nego bez njih. Međutim, pritom se nipošto ne radi o jednostranim ustupcima radničkoj klasi, koji bi, kao što se to često tvrdi, predstavljali prve korake nadilaženja kapitalizma. Nasuprot tome, riječ je o osiguravanju egzistencije *najamnih radnika* (kao najamnih radnika), koje je itekako u skladu s kapitalizmom. S jedne strane, u interesu je kapitala da se oni radnici čiji rad neko vrijeme ne može profitabilno koristiti – bilo zbog bolesti, nezgode ili smanjene potražnje – održe u za kapital "urednom" stanju. S druge strane, usluge socijalne države u pravilu ovise o prodaji radne snage (odnosno, o spremnosti na nju): pogodnosti poput naknade za nezaposlenost ili mirovine ovise o prethodnoj nadnici – što je veza koja sama po sebi već ima disciplinirajući učinak na mnoge radnike i radnice. Kod radno sposobnih osoba isplata naknade za nezaposlenost ili socijalne pomoći ovisi, između ostalog, i o tome da se aktivno trude prodati svoju radnu snagu. Ukoliko to nije slučaj, državne će službe, kao sredstvo discipliniranja, smanjiti ili čak u potpunosti prekinuti isplatu naknade. Usluge socijalne države dakle nipošto ne oslobađaju od prinude prodaje vlastite radne snage.

Jedna od ključnih slabosti shvaćanja građanske države kao pukog instrumenta u rukama kapitalističke klase jest da pretpostavlja i jedinstvenu i za političko djelovanje sposobnu "vladajuću" klasu, i jasno definiran klasni interes, kojemu onda nedostaje smog još instrument njegove realizacije. Ni jedno ni drugo, međutim, nije samorazumljivo. "Ekonomski vladajuća klasa" u kapitalizmu se sastoji od međusobno konkurirajućih kapitalista, sa sasvim različitim, dijelom čak i suprotstavljenim interesima. Postoji doduše zajednički interes za očuvanjem kapitalističkog načina proizvodnje, no ako potonji nije baš direktno ugrožen revolucionarnim pokretom, taj je interes previše općenit da bi poslužio kao smjernica za "normalno" državno djelovanje. Interesi koji određuju državno djelovanje nisu jednostavno uvijek već tu, čekajući da ih se realizira, kao što to pretpostavlja instrumentalno shvaćanje države – njih je prvo potrebno *konstituirati*.

Sve su državne mjere predmet sporova, bilo da se radi o konkretnoj organizaciji pravnog sustava, osiguravanju materijalnih uvjeta akumulacije ili o vrsti i opsegu usluga socijalne države. U pravilu, svaka mjera pojedinim

kapitalima (ponekad čak i svima) donosi nepogodnosti, a drugima prednosti (ili manje nepogodnosti nego za ostale). Nasuprot dugoročno očekivanih – ali neizvjesnih – pogodnosti stoje neposredne nepogodnosti. U čemu se točno sastoji opći kapitalistički interes, na koje izazove država treba reagirati, i na koji način – sve se to uvijek iznova mora nanovo utvrđivati. Državna politika pretpostavlja neprestano *utvrđivanje tog općeg interesa i mjera za njegovu realizaciju*.

Nerijetko postoje različite mogućnosti realizacije općeg kapitalističkog interesa. Moguće su *alternativne strategije*, pa državnu politiku nije moguće svesti na jednostavnu provedbu onoga što je kapitalističkoj ekonomiji nužno. U marksističkim krugovima omiljeno ukazivanje na ekonomsku svrhu neke državne mjere kao objašnjenje nije dostatno. Odnosi moći između pojedinih frakcija kapitala, spretni savezi, utjecaj unutar državnog aparata i u medijima – ti i slični faktori od presudne su važnosti za odluku o provođenju ili sprečavanju pojedinih mjera ili čak čitavih strategija, a ponekad rezultiraju i po opći kapitalistički interes štetnim ishodima. Lobiranje, borba za utjecaj itd. ne predstavljaju nikakvo kršenje pravila, nego upravo način na koji se potraga za konsenzusom u pravilu odvija.

No državna politika ne pretpostavlja samo konsenzus najvažnijih frakcija kapitala o općem kapitalističkom interesu. Ona mora posjedovati i *legitimitet* u očima nižih klasa – nužna je i određena mjera pristanka s njihove strane. Samo u tom slučaju je osigurano da oni svojom socijalnom praksom neće ometati reprodukciju kapitalističkih odnosa (pri čemu takve smetnje ne počinju tek s politički motiviranim otporom), a naročito da će pristajati na žrtve koje se od njih često traži, ili će ih barem pasivno prihvaćati. No za stvaranje legitimiteta i održavanje "discipliniranih" obrazaca njihova ponašanja kao radnika i državljana nije dovoljno politiku jednostavno "dobro prodati"; interesi nižih klasa – njihovi interesi *unutar* kapitalizma, tj. njihovi interesi za boljom egzistencijom kao najamnih radnika – moraju se barem uzeti u obzir u mjeri u kojoj to ne utječe "previše" na opći kapitalistički interes za uspješnom akumulacijom. I tu je važno koliko se ti interesi odlučno i spretno zastupaju i koji utjecaj njihovi predstavnici imaju u strankama, u državnom aparatu i medijima.

Rasprava o raznim političkim mjerama i različitim strategijama, stvaranje konsenzusa i legitimacije, integracija interesa na način koji je u skladu

s kapitalizmom – sve to uključuje ne samo "vladajuću", nego i "podređene" klase. Odvija se kako unutar, tako i izvan državnih institucija: u medijima *građanske javne sfere* (televizija, tisak), kao i u *institucijama demokratskog odlučivanja* (stranke, parlamenti, odbori). Iako se državnim sredstvima moći može provoditi i diktatorska politika protiv većine stanovništva, dugotrajno gašenje demokratskih institucija i ograničavanje slobode tiska i slobode izražavanja mišljenja podrazumijeva značajne materijalne troškove (što je slabiji legitimitet sustava, to veći mora biti represivni aparat), a pored toga i značajno ometa proces utvrđivanja općeg kapitalističkog interesa. Vojne diktature i slični oblici vladavine u razvijenim su kapitalističkim zemljama stoga ipak iznimke.

Bitan mehanizam stvaranja legitimiteta, kao i konsenzusa koji je sukladan kapitalizmu, opći su, tajni i slobodni *izbori*. Time se većini stanovništva omogućuje da nepopularne političare ili stranke zamijeni novima. Nova se vlada tada, bez obzira na to razlikuje li se njena politika od one prethodne vlade, kao odgovor kritičarima može pozvati na činjenicu da je "izabrana", što onda dokazuje i da ju je većina stanovništva "željela". Taj "proceduralni legitimitet" u raspravama političkih znanosti o *demokraciji* stoji u prvom planu, uvelike apstrahirajući od kapitalističkog konteksta. Nezadovoljstvu stanovništva zbog negativnih učinaka politike se preko redovnih izbora ne nudi samo ispušni ventil, nego se nezadovoljstvo i kanalizira, tako što se usmjerava na pojedinačne političare i stranke, a ne na politički i ekonomski sustav koji iza te politike stoji. U skladu s time, u građanskoj javnoj sferi neki politički sustav važi kao *demokratski* ako nudi efektivne mogućnosti za smjenu vlade putem izbora.

U dijelu ljevice rasprostranjena idealizacija demokracije, koja realno postojeće demokratske institucije mjeri idealom državljana koji bi glasovanjem trebao odlučivati o po mogućnosti što većem rasponu tema, podjednako apstrahira od socijalnog i ekonomskog konteksta demokracije kao i već spomenuti *mainstream* političkih znanosti. Pored različitih varijanti demokratskog sustava (s jakim ulogom predsjednika ili jakim ulogom parlamenta itd.) ne postoji još i nekakva "stvarna" demokracija koju bi konačno trebalo uvesti; u kontekstu kapitalističkih odnosa postojeći demokratski sustavi već predstavljaju "stvarne" demokracije (tko "stvarnu" demokraciju poistovjećuje sa što brojnijim i jednostavno provedivim referendumima, neka

baci pogled na primjerice Švicarsku, pa će vidjeti da li to dovodi do velikih promjena).

Kao što se često naglašava, država i javna sfera predstavljaju poprište borbe različitih interesa; u demokratskom sustavu to je posebno razvidno. No to poprište borbe nije neutralan teren. Štoviše, taj teren strukturira i sukobe i političke prakse koje iz njih rezultiraju. Državna politika doduše nije u potpunosti determinirana ekonomskom situacijom, ali ne predstavlja ni otvoreni proces u kojemu bi sve bilo moguće. S jedne strane, sukobi unutar i između klasa, kao i relativna snaga i borbeni kapacitet pojedinih grupa itd. igraju bitnu ulogu, pa su uvijek mogući različiti razvoji. S druge strane, politika uvijek mora voditi računa o općem kapitalističkom interesu za uspješnu akumulaciju kapitala. Stranke i političari se mogu značajno razlikovati po pitanju podrijetla i vrijednosnih sustava, no u svojoj politici se u pravilu orijentiraju po tom općem interesu, naročito kada su na vlasti. To ne znači nužno da ih je kapital "podmitio" ili da na neki drugi način o njemu ovise (iako i to može biti slučaj), nego proizlazi iz načina na koji se stranke probijaju u politički *mainstream* i uvjeta rada vlade – a to su procesi i uvjeti kojima ni ljevičarske stranke koje ciljaju na sudjelovanje u vladi ne mogu uteći.

Ako netko želi biti izabran za predsjednika ili neka stranka želi osvojiti većinu glasova, moraju se obratiti različitim interesima i vrijednosnim sustavima. Da bi vas mediji shvatili ozbiljno (što je bitna pretpostavka da bi se uopće znalo za vas), morate iznositi "realistične", "provedive" prijedloge. Prije nego što nekoj stranci uopće počne za rukom da se približi mogućem sudjelovanju u vladi, ona u pravilu prolazi dugogodišnji proces edukacije u kojemu se sve više prilagođava "nužnostima", tj. zahtjevima općeg kapitalističkog interesa. To je rezultat jednostavnog nastojanja da ostvari što bolje rezultate na izborima. Kada neka stranka konačno dospije na vlast, njen zadatak postaje očuvanje postignutog pristanka. Pritom je naročito važno da njen "manevarski prostor" u bitnome ovisi o njenim financijskim mogućnostima. Njih s jedne strane određuje visina poreznih prihoda, a s druge strane visina izdataka, među kojima su usluge socijalne države među najvećima. U slučaju uspješne akumulacije kapitala, porezni prihodi su visoki, a socijalni izdaci za nezaposlene i siromašne relativno niski. Nasuprot tome, u kriznim se periodima istovremeno smanjuju prihodi od poreza i rastu izdaci za socijalnu državu. Materijalni temelj države tako je izravno povezan

s akumulacijom kapitala. Nijedna vlada tu ovisnost ne može zaobići. Vlada doduše može donekle povećati svoj manevarski prostor zaduživanjem, no time rastu i financijska opterećenja za budućnost. Osim toga, država kredite može dobiti bez problema samo dok su budući prihodi od poreza iz kojih će dug otplaćivati sigurni, što opet pretpostavlja uspješnu akumulaciju kapitala.

Promicanje akumulacije nije samo samorazumljivi cilj za političare; i u širokim slojevima društva kao truizam važi da "naša" ekonomija mora biti jaka kako bi i "nama" bilo dobro. "Žrtve", od kojih korist isprva imaju samo kapitalistička poduzeća, podnose se više-manje spremno, u nadi da će to dovesti do boljih vremena za sve. Helmut Schmidt, nekadašnji socijaldemokratski premijer, to je upečatljivo formulirao još 1970-ih: "današnji su profiti sutrašnje investicije i prekosutrašnja radna mjesta". Kritičko raspoloženje kod stanovništva u pravilu ne izazivaju bezobzirnost politike i njeno promicanje profita, nego se ono javlja kada ta politika ne postiže priželjkivane rezultate.

Tu se pokazuje politička relevantnost fetišizma koji strukturira spontanu percepciju aktera u kapitalističkoj proizvodnji. U trinitarnoj formuli kapitalistički se način proizvodnje pojavljuje kao "prirodni oblik" društvenog procesa proizvodnje (usp. poglavlje 10). Kapitalizam se pojavljuje kao društveni oblik bez alternativa u kojemu rad i kapital preuzimaju svoje "prirodne" uloge. Iskustvo nejednakosti, eksploatacije i potlačenosti stoga ne vodi nužno kritici kapitalizma, nego kritici uvjeta *unutar* kapitalizma: kritiziraju se "pretjerani" zahtjevi ili "nepravedna" raspodjela, ali ne i kapitalistički temelji te raspodjele. Rad i kapital pojavljuju se kao podjednako nužni, pa utoliko i kao podjednako važni nosioci proizvodnje društvenog bogatstva. Upravo na temelju trinitarne formule postaje jasno zašto je shvaćanje države kao neutralnog trećeg, koji bi se trebao brinuti "o cjelini" i kojemu se upućuju apeli da stvori "socijalnu pravednost", toliko plauzibilno i tako široko rasprostranjeno.

Ta državom obuhvaćena "cjelina" rada i kapitala, onda se, u različitim zemljama u različitoj mjeri, zaziva kao *nacija*, kao imaginarna sudbinska zajednica nekog "naroda" koji se konstruira preko navodno "zajedničke" povijesti i kulture. No to se nacionalno zajedništvo u pravilu realizira tek preko razgraničenja u odnosu na "unutarnje" i "vanjske" neprijatelje. Država se pojavljuje kao politički oblik *nacije*: ima osigurati "dobrobit" nacije kako unutarnjom politikom, tako i zastupanjem "nacionalnih interesa" vanjskom

politikom. A upravo to država i čini kada slijedi opće kapitalističke interese, jer unutar *kapitalističkih odnosa* ne postoji drugo opće dobro osim općeg kapitalističkog interesa.

11.3 SVJETSKO TRŽIŠTE I IMPERIJALIZAM

U pokušaju da postigne što veću oplodnju, kapital ima tendenciju nadilaziti sve nacionalne granice – kako po pitanju kupovine elemenata konstantnog kapitala (prvenstveno sirovina), tako i po pitanju prodaje svojih gotovih proizvoda. Marx je stoga o svjetskom tržištu mogao pisati da ono "uopšte čini osnovicu i životnu atmosferu kapitalističkog načina proizvodnje" (MED 23, str. 97). Opći kapitalistički interes, prema kojemu se ravna građanska država, tako se ne odnosi samo na nacionalnu, nego i na međunarodnu razinu. Međunarodna se politika sve do danas u mnogim marksističkim strujama analizira više-manje u tradiciji Lenjinove teorije imperijalizma, stoga se i mi moramo kratko osvrnuti na tu teoriju.

Pod *imperijalizmom* se misli na pokušaj država da svoje područje vladavine prošire izvan vlastitih granica, bilo izravno, putem povećanja državnog teritorija, bilo neizravno, preko ekonomske, političke ili vojne dominacije nad drugim državama. U posljednjoj četvrtini 19. stoljeća, razvijene kapitalističke zemlje Zapadne Europe, kao i SAD i Japan, sve su intenzivnije nastojale priključiti područja u ostatku svijeta (posebno u Africi, Aziji i Latinskoj Americi) vlastitoj sferi dominacije. Pritom su unutar relativno kratkog perioda nastala golema kolonijalna carstva, koja su dijelom opstala i do nakon Drugog svjetskog rata.

Početak 20. stoljeća, različiti su marksistički autori istraživali pitanje u kojoj mjeri uzrok tom imperijalističkom ponašanju leži u strukturnim promjenama kapitalizma u unutrašnjosti imperijalističkih zemalja (Hilferding 1910, Luxemburg 1913, Kautsky 1914, Lenjin 1917). Najutjecajniji je bio Lenjinov doprinos, koji je uvelike preuzeo lijevo-liberalnu analizu engleskog autora Johna A. Hobsona (1902) i prezentirao je u marksističkom ruhu. Pritom je kao ključnu strukturnu promjenu suvremenog kapitalizma identificirao prijelaz s "konkurentskog kapitalizma" na "monopolni kapitalizam". Sažeto, Lenjin je argumentirao sljedeće: sve većim brojem industrijskih

grana dominira sve manji broj poduzeća, a pritom se još i najveća industrijska poduzeća spajaju s velikim bankama u "financijski kapital". Posljedica toga je da nekolicina monopolista i financijskih magnata vlada ekonomijom, pa onda vrše i određeni utjecaj na državu. Budući da monopoli za sve veće dijelove svoga kapitala ne pronalaze zadovoljavajuće mogućnosti oplodnje unutar svojih država, prisiljeni su izvoziti ne samo robu, nego i kapital. Taj izvoz kapitala se omogućuje i osigurava imperijalističkom politikom. Zbog izvoza kapitala, buržoazija imperijalističkih zemalja prisvaja velik dio viška vrijednosti drugih zemalja, zbog čega imperijalistički kapitalizam poprima "parazitski" karakter. A budući da monopolni kapitalizam gubi na dinamici (kao što i umjetno usporava tehnički napredak), ima tendenciju prema "stagnaciji i propadanju" – imperijalistički je kapitalizam stoga "truli" i "umirući" kapitalizam.

Budući da sve razvijene kapitalističke zemlje promiču imperijalističku ekspanziju, to na koncu dovodi do borbe oko podjele svijeta. Lenjin je Prvi svjetski rat smatrao neizbježnom posljedicom te borbe. Činjenicu da je imperijalističku politiku, a u konačnici – i rat, u mnogim zemljama prihvatio i veliki dio radničke klase, Lenjin objašnjava time da su viši slojevi radničke klase ("radnička aristokracija") "kupljeni" dodjelom udjela u plodovima imperijalizma.

Prema takvom shvaćanju stvari, imperijalizam nije tek vrsta politike koja bi u principu mogla izgledati i drugačije, nego ekonomska nužnost koja proizlazi iz prijelaza s konkurentskog na monopolni kapitalizam. Lenjin je zbog toga imperijalizam shvaćao kao nužan stadij razvoja kapitalizma, kao konačni stadij monopolnog kapitalizma. A pošto nakon monopolnog kapitalizma nisu moguće daljnje razvojne faze, imperijalizam je za Lenjina ujedno i najviši i posljednji stadij kapitalizma, koji može okončati jedino ratom ili revolucijom.⁹¹

U Lenjinovoj teoriji imperijalizma postoji čitav niz vrlo problematičnih točaka. To je slučaj već s tvrdnjom o prijelazu s konkurentskog na monopolni kapitalizam. Iz rasta veličine pojedinačnih kapitala i sve manjeg broja onih

---

91 Pošto je "umirući" kapitalizam očito preživio Prvi svjetski rat (kao i Drugi), u okvirima "marksizma-lenjinizma" se razvila teorija "državnog monopolnog kapitalizma" (*staatsmonopolistischer Kapitalismus*, skraćeno: *Stamokap*) kao konačnoj fazi posljednjeg stadija imperijalizma: spajanje državnih aparata s monopolima "umirući" kapitalizam još neko vrijeme održava na životu.

koji dominiraju nekom industrijskom granom (što su, uostalom, tendencije koje nipošto nisu univerzalno prevladavajuće, a ponekad se i obrnu) Lenjin izvodi zaključak o promjeni načina kapitalističkog podružtvljenja: ekonomijom navodno više ne vlada vrijednost, nego volja monopolista. Pritom se više-manje uspješni pokušaji planiranja pojedinačnih kapitala ili kartelski dogovori brkaju s temeljnom promjenom vrijednošću posredovanog podružtvljenja. Nastavljajući se na tu argumentaciju, država se svodi na puki instrument tih monopolista, pa se stoga i imperijalizam shvaća kao izravna implementacija interesa pojedinačnih kapitalista. Konačno, karakterizacija imperijalizma kao "parazitskog" nije problematična samo zbog moralizirajućeg prizvuka, nego i zato što nije jasno zašto bi eksploatacija inozemne radničke klase bila gora od eksploatacije radničke klase u vlastitoj zemlji. Ukratko, ono što je Lenjin bio naumio kao nastavak Marxove analize, po rezultatima s Marxovom kritikom političke ekonomije više nema puno veze.

No Lenjinova teorija imperijalizma stoji na slabim nogama ne samo teorijski, nego i empirijski: izvoz kapitala, koji imperijalističku politiku navodno čini nužnom, doduše se događao, ali velik dio tog izvoza kapitala nije odlazio u kolonije i druge zavisne teritorije, nego u druge razvijene kapitalističke zemlje, koje su također provodile imperijalističku politiku. To znači da uzrok izvoza kapitala ne može biti samo nedovoljna profitabilnost u kapitalističkim centrima, jer tada ne bi dolazilo do izvoza kapitala u druge centre. Osim toga, takav izvoz kapitala nije se osiguravao imperijalističkom politikom matične zemlje, koja je stremila osvajanju stranih teritorija izvan tih centara. Naposljetku, tko i danas želi ustrajati na Lenjinovoj teoriji imperijalizma, suočen je, između ostalog, s problemom da je za SAD, koji se smatra najvažnijom imperijalističkom silom, od presudne važnosti uvoz kapitala, a ne njegov izvoz (za detaljnu kritiku Lenjinove teorije imperijalizma usp. Neusüss 1972; za uvodni pregled razvoja teorija imperijalizma vidi Heinrich 2003c).

No postoje i pokušaji da se razvije teorija imperijalizma izvan okvira Lenjinove, pri čemu se onda koncept imperijalizma shvaća vrlo široko. Ako se već državno promicanje općeg kapitalističkog interesa na međunarodnoj razini posredstvom ekonomskog, političkog ili vojnog pritiska na druge zemlje definira kao *imperijalizam*, onda imperijalizam nije nikakav poseban stadij razvoja kapitalizma, onda je svaka građanska država imperijalistička – u

okviru njoj danih mogućnosti. Međutim, u tom slučaju s terminom "imperijalizam" nije puno toga rečeno. Na pitanje kojim ciljevima imperijalistička politika stremi i koji je momenti pokreću uopće se ne može odgovoriti na nekoj općenitoj razini. U svakom slučaju, jednostavan mehanizam poput osiguranja izvoza kapitala, to zasigurno nije.

Na međunarodnoj se razini sučeljava mnoštvo država s potpuno različitom ekonomskom, političkom i vojnom snagom, i različitim interesima, između kojih postoje potpuno različite konstelacije ovisnosti i savezništva, kao i različiti antagonizmi. Manevarski prostor svake pojedine države pritom je ograničen djelovanjem drugih država. U toj konkurenciji država, za svaku od njih se prvenstveno radi o tome da se izbori za vlastite mogućnosti djelovanja, i da ih potom i zadrži. Time se konstituira vlastiti teren međudržavnih borbi za moć i utjecaj, koji nije ograničen na neposrednu realizaciju ekonomskih interesa pojedinačnih frakcija kapitala (iako se i to događa). Na tom se terenu prvenstveno radi o oblikovanju međunarodnog "poretka" u oblastima trgovine, valuta, prava te vojske i politike.

Pored specifičnih interesa, koji proizlaze iz njihovih specifičnih situacija, države dijele zajednički interes za postojanjem minimalnog međunarodnog poretka, jer akumulacija kapitala se može uspješno odvijati samo u do određene mjere stabilnim i predvidljivim ekonomskim i političkim odnosima. Konkretna organizacija tog poretka (Koliko slobodnog tržišta, a koliko protekcionizma? Koja valuta preuzima ulogu svjetskog novca? U kojim poljima postoji ograničenje naoružanja?) za pojedinačne države istovremeno donosi različite prednosti i nedostatke, što za posljedicu ima različite konstelacije savezništava, koje nipošto nisu lišene proturječja i čiji je vijek trajanja ograničen.⁹²

Konačno, za razvijene kapitalističke zemlje, od kojih je većina siromašna sirovinama, vrlo važno pitanje predstavlja sigurna opskrba sirovinama i gorivima. No pritom nije u tolikoj mjeri riječ o osvajanju odgovarajućih teritorija, koliko o "uređenju" trgovine i uvjeta trgovanja: o osiguranju kalkulabilne ekstrakcije sirovina i njihovog sigurnog transporta, o načinu formiranja cijena i valuta preko kojih se trgovina odvija.

---

92 Predodžba, koju su formulirali Hardt i Negri (2002), da je imperijalizam nacionalnih država (koji oni potpuno nekritički razmatraju u okviru Lenjinove teorije imperijalizma) smijenio "Imperij" bez teritorijalnog centra moći, predstavlja grandioznu idealizaciju tih međunarodnih odnosa.

Međutim, činjenica da postoji interes za međunarodnim poretkom još nam ništa ne govori o tome kako se on ostvaruje i koje opsege poprima. Spremnost za kooperativno djelovanje vrlo je različito razvijena kod jakih i slabih država: za jake države "unilateralan" pristup (tj. provedba vlastitih interesa, bez uzimanja u obzir tuđih interesa) može predstavljati realističnu perspektivu, dok slabije zemlje u pravilu naginju "multilateralnom" pristupu (tj. više-manje kooperativnom ponašanju), pa čak mogu zahtijevati i obvezujuće međunarodno pravno uređenje. U pravilu se koriste oba pristupa – i jedan i drugi s ciljem ostvarivanja vlastitih interesa.

Odnosi između država nisu statični; oni postoje pred pozadinom kapitalizma koji se nalazi u stalnom razvoju, koji konstantno restrukturira tehničke uvjete procesa proizvodnje, organizaciju poduzeća i njihovu međunarodnu isprepletenost. Svjetsko tržište pritom nije samo pretpostavka, nego i uvijek iznova stvoreni rezultat kapitalističkog načina proizvodnje, tako da se i uvjeti mogućnosti djelovanja država uvijek iznova redefinišu.

U povijesti kapitalizma mogu se razlikovati različiti periodi, kako unutar pojedinih zemalja, tako i za kapitalistički svjetski sustav u cjelini. Marx je pokušao analizirati temeljna zajednička obilježja tih perioda, koja tek omogućuju da se kod svih njih uopće govori o kapitalizmu (usp. poglavlje 2.1). Periodizacija dakle kreće od konkretnije razine od one u *Kapitalu*. No takvu periodizaciju ne bi trebalo brkati s nekakvim neizbježnim razvojem ka konačnom cilju (kao što je to u povijesti radničkog pokreta često bio slučaj) – bilo da je riječ o nekom "najvišem" stadiju kapitalizma, koji bi se jednom trebao dosegnuti, ili "nužnom" prijelazu u socijalizam ili komunizam.

S druge strane, treba biti na oprezu i kada se radi o tvrdnjama da "sada" imamo posla sa sasvim novim, potpuno drugačijim kapitalizmom. Tako fenomeni o kojima se posljednjih godina raspravljalo pod natuknicom "globalizacija" ne predstavljaju radikalno novu cezuru u razvoju kapitalizma, nego tek najrecentniju fazu krizama prožete uspostave kapitalističkog odnosa na svjetskom tržištu i s njom povezanih dubinskih promjena društvenih i političkih odnosa u zahvaćenim zemaljama (za uvod u rasprave o globalizaciji usp. Sablowski 2001; iscrpno: Hirsch 1995, Altwater/Mahnkopf 1999).

12. KOMUNIZAM – DRUŠTVO S ONU STRANU ROBE, NOVCA I DRŽAVE

Marxov politički cilj bio je nadilaženje kapitalizma. Na njegovo je mjesto trebalo stupiti socijalističko ili komunističko društvo (Marx i Engels te pojmove od 1860-ih većinom koriste kao sinonime), u kojemu će privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju biti ukinuto, pa se više neće proizvoditi u svrhu maksimizacije profita. Marx, međutim, nije izložio iscrpnu koncepciju takvog društva, tako da se još i danas mnogi čitatelji *Kapitala* iznenade kada saznaju da u tom djelu ne postoji čak ni malo poglavlje o komunizmu. No Marx je na različitim mjestima (kako u *Kapitalu*, tako i u ranijim spisima) iz svoje analize kapitalizma pokušao izvući zaključke o općenitim karakteristikama komunizma. Budući da ti zaključci ovise o datom stadiju razvoja njegove analize, naići ćemo na bitno različite tvrdnje, koje nije moguće jednostavno adirati u jedinstvenu koncepciju.

O tome što bi točno bio komunizam u Marxovu smislu postoje dva široko rasprostranjena sklopa koncepcija. Ni jedan ni drugi, međutim, nemaju puno veze s kritikom političke ekonomije koju smo skicirali u prethodnim poglavljima.

Komunizam kao ideal. Tu se pretpostavlja da se pod komunizmom misli na društvo kakvo bi ono iz etičkih razloga *trebalo* biti: ljudi ne bi trebali eksploatirati i podjarmljivati druge ljude, ne bi trebali juriti za vlastitim materijalnim probitkom, nego bi trebali biti solidarni i spremni pomoći drugima itd. Pogotovo u Marxovim ranim spisima možemo pronaći tvrdnje koje se daju interpretirati u tom smjeru. Takvoj se koncepciji često upućuje prigovor da "ljudi" jednostavno nisu toliko dobri koliko bi to komunizam od njih zahtijevao, da uvijek traže osobnu korist i da komunizam zbog toga ne bi mogao funkcionirati. S druge strane, upravo etički ili religiozno motivirani ljudi u tome nalaze moguću točku nadovezivanja, jer se Marxova navodna etika naizgled značajno preklapa s, primjerice, kršćanskom. Ni jedna od tih

dviju strana, međutim, ne uzima u obzir da Marx u *Kapitalu* kapitalizam ne kritizira iz moralnih razloga (usp. poglavlje 2.2), nego u tijeku svoje analize pokazuje upravo da su moralne predodžbe društveno proizvedene (usp. poglavlje 4.3). Stoga, možemo zaključiti, postoji uvijek samo moral određenog društva, ali ne i neki opći moral kojim bi mogli vrednovati različita društva.

Komunizam kao nacionalizacija sredstava za proizvodnju. Tu se ukidanje privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju poistovjećuje s nacionalizacijom i državnim planiranjem ekonomije. Tom se pristupu prigovara da je državno planiranje previše tromo i sporo, a sadrži i tendenciju k autoritarnoj vladavini. "Realni socijalizam" Sovjetskog Saveza često se smatra više-manje direktnom realizacijom te koncepcije komunizma, pa se onda i njegov raspad uzima kao očigledan dokaz neizbježnog neuspjeha komunizma. Zahtjevi za nacionalizacijom sredstava za proizvodnju mogu se naći i u *Komunističkom manifestu* (MED 7, str. 395) i u Engelsovu *Anti-Dühringu* (MED 31, str. 215) – ali uvijek samo kao prva mjera, a nikad kao općenita karakterizacija komunizma. Štoviše, sredstva za proizvodnju trebaju prijeći u ruke društva, a država na koncu "odumrijeti" (MED 31, str. 215).

Nekolicina načelnih opaski o komunizmu koje Marx daje na temelju kritike političke ekonomije (usp. u *Kapitalu* MED 21, str. 79, MED 23, str. 682; u *Kritici Gotskog programa* MED 30, str. 16 i dalje), čine jasnim barem dvije stvari. *Prvo*, komunističko društvo ne počiva više na razmjeni. I trošenje radne snage u proizvodnji i raspodjela proizvoda (prvo kao sredstava za proizvodnju ili za život, zatim u distribuciji kao potrošačkih dobara među individualnim članovima društva) odvijaju se na način koji svjesno i planski regulira *društvo* – a ne tržište ili država. Više ne postoje ne samo kapital (samooplođujuća vrijednost), nego ni roba ni novac. *Drugo*, Marxa ne zanima samo kvantitativno drugačija raspodjela od one u kapitalističkim odnosima (pitanje raspodjele se naročito naglašavalo u tradicionalnom marksizmu), nego prije svega *emancipacija* od osamostaljenog društvenog sustava koji za individue predstavlja silu anonimne prinude. Treba nadići ne samo kapitalistički odnos kao određeni odnos eksploatacije, koji za većinu stanovništva donosi nesigurne uvjete rada i života, nego i fetišizam, koji se "lijepi" za proizvode rada čim ih se proizvodi kao robe (MED 21, str. 75). Društvena emancipacija, oslobođenje od samoprodučenih i stoga suvišnih prisila, moguća je tek kada su nestali društveni odnosi koji stvaraju različite

oblike fetišizma. Tek tada članovi društva, kao "zajednic[a] slobodnih ljudi" (MED 21, str. 79), mogu *sami* regulirati i oblikovati svoje društvene poslove. O takvoj sveobuhvatnoj emancipaciji se kod Marxa radi, a ne o pitanju puke raspodjele.

Za tradicionalni, svjetonazorski marksizam i marksizam-lenjinizam, nasuprot tome, centralno je bilo da će socijalizam ili komunizam dovesti do drugačije raspodjele, na temelju koje bi svaki pojedinac imao drugačije i bolje razvojne mogućnosti. Sukladno tom na raspodjelu fokusiranom shvaćanju, već i autoritarna država blagostanja, koja može zadržavati čak i određene tržišno-privredne strukture, može važiti za socijalizam ili komunizam. A upravo se u tom smjeru razvijao "realsocijalizam" u Rusiji, Istočnoj Europi i Kini: partijska je elita zaposjela državne pozicije moći i društvo kormilarila u smjeru što većeg rasta materijalne proizvodnje, koliko-toliko egalitarne raspodjele dohotka i što veće socijalne sigurnosti.⁹³ U toj realsocijalističkoj državi blagostanja, politika vladajuće partije se provodila autoritarnim sredstvima, i to ne samo protiv političke opozicije, koje je htjela ponovno uspostaviti kapitalističke odnose. Ni većina stanovništva nije imala stvarnog utjecaja – bila je više-manje dobro zbrinut, ali pasivan *objekt* politike partije. Otvorene su se diskusije, ako uopće, mogle odvijati samo u vrlo ograničenim razmjerima. Vladajuće "komunističke" partije "socijalističkih zemalja" ni komunistički nastrojenim snagama nisu dozvoljavale da dovode u pitanje njihov monopol moći. Društvene procese nije reguliralo društvo, nego partija. Rosa Luxemburg je vrlo rano dala pronicljivu kritiku tih tendencija. U nezavršenom spisu *O Ruskoj revoluciji* piše: "Bez općih izbora, nesputane slobode štampe i okupljanja, slobodne borbe mišljenja, izumire život u svakoj javnoj instituciji, postaje prividnim životom u kojemu jednim djelatnim elementom ostaje birokracija. Javni se život polako uspavljuje, nekoliko tuceta partijskih vođa neiscrpne energije i bezgraničnog idealizma dirigira i vlada, pod njima u zbilji upravlja desetak istaknutih glava, i od vremena do vremena poziva se na sastanke elita radništva da bi pljeskala govorima vođa, jednoglasno prihvatila predložene rezolucije, u osnovi dakle gazdovanje klike."⁹⁴

93 Korupcija i osobno bogaćenje vodećih funkcionara nipošto nisu bili rijetkost, no to o bitnom načinu funkcioniranja realsocijalističkih država govori jednako malo kao i tome odgovarajući fenomeni građanskih političara o funkcioniranju građanske države.

94 Citirano prema prijevodu Hrvoja Šarinića u: Rosa Luxemburg, *Izabrani spisi*, Zagreb: Naprijed, 1974. (op. prev.)

Država je u realsocijalizmu prvenstveno bila instrument osiguravanja vlasti partije nad društvom. "Odumiranje države" odgođeno je za neku daleku budućnost. No za Marxovu koncepciju komunizma upravo je ta točka od presudne važnosti: država, bilo građanska, bilo "socijalistička", predstavlja osamostaljenu silu nasuprot društvu, koja organizira i – po potrebi i silom – nameće određeni oblik reprodukcije (u određenom opsegu). Nasuprot tome, "zajednica slobodnih ljudi" (MED 21, str. 79), kako je Marx okarakterizirao komunizam, svoje poslove regulira bez posezanja za takvom osamostaljenom silom – sve dok takva sila postoji, ne može biti govora o "zajednici slobodnih ljudi".

Da o komunizmu možemo govoriti samo kada su ukinuti ne samo roba, novac i kapital, nego je nestala i država, dakako ne znači da takvo društvo ne bi poznavalo nikakva pravila. Članovi tog društva morali bi regulirati svoj društveni život, organizirati proizvodnju u pojedinačnim pogonima, koordinirati različita poduzeća, uskladiti svoje različite interese kao proizvođači i potrošači, pronaći adekvatne oblike ophođenja prema manjinskim pozicijama, a vjerojatno bi se još prilično dugo morali baviti i čitavim nizom različitih oblika rodne i rasne diskriminacije – jer takvi oblici diskriminacije neće automatski nestati zajedno s kapitalističkom eksploatacijom.

Enormne koordinacijske zadatke koje bi komunističko društvo moralo obavljati, a koje danas regulira tržište, nipošto ne bismo smjeli podcijeniti, kao ni moguće razlike u interesima i sukobe te opasnost ponovnog osamostaljivanja različitih koordinacijskih instanci u državnu strukturu. Kada Engels u *Anti-Dühringu* piše da "umjesto vladavine nad osobama, dolazi do upravljanja stvarima i rukovođenja procesima proizvodnje" (MED 31, str. 215)⁹⁵, to je doduše točno, ali bi tome trebalo dodati da upravljanje stvarima u sebi sadrži potencijal moći koji uvijek iznova može voditi i vladavini nad ljudima.

Unatoč svim tim poteškoćama, ne vidim argument zašto bi komunističko društvo principijelno bilo nemoguće. No ako ne želimo da se radi o "surovom" komunizmu koji upravlja jedino oskudicom, onda je komunizam vezan uz određene ekonomske i socijalne pretpostavke. Kao bitne pretpostavke prijelaza u komunističko društvo Marx je istaknuo (usp. MED

---

95   Prijevod izmijenjen. (op. prev.)

21, str. 430 i dalje, 433, 443, 445, 522; MED 23, str. 681) već u kapitalizmu ostvaren ogroman razvoj produktivnosti na temelju znanosti i tehnologije, kao i tome odgovarajući opsežan razvoj sposobnosti radnika i radnica – makar se u kapitalističkim odnosima i jedno i drugo ostvaruje samo na skučenom, na maksimizaciju profita ograničenom temelju.

Nadovezujući se na te Marxove opaske, dvije stvari postaju vrlo jasne. Prvo, za prijelaz u komunističko društvo nije dovoljno da se u fazi slabosti građanske vladavine osvoji i obrani državnu vlast, kao što je to bio slučaj u Rusiji 1917. godine. Bez odgovarajućih socijalnih i ekonomskih pretpostavki, socijalistička revolucija možda može biti uspješna kao partijski projekt osvajanja i očuvanja moći, ali ne i kao projekt društvene emancipacije. Drugo, i komunističkom će društvu biti potreban određen razvojni put kako bi pretpostavke koje su stvorene unutar kapitalizma doista transformiralo. Tek u "višoj fazi komunističkog društva", gdje "sa svestranim razvitkom individuumu porastu i produktivne snage i [obilnije poteku] svi izvori kolektivnog bogatstva" može vrijediti načelo "svaki prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama!" (MED 30, str. 18).

Makar tako karakterizirano komunističko društvo bilo samo teško ostvarivo – s obzirom na socijalna pustošenja koje globalni kapitalizam uzrokuje krizama i nezaposlenošću, kako u razvijenim zemljama, tako i u zemljama takozvanog Trećeg svijeta, uz istovremeni, historijski neviđeni, nivo materijalnog bogatstva; s obzirom na uništenje prirodnih temelja života uzrokovano kapitalističkom proizvodnjom, koje se već dugo ne zbiva samo lokalno, nego pogađa planetu u cjelini (što jasno pokazuju klimatske promjene); s obzirom na uvijek nove ratove, koje pokreću ili podupiru i "demokratske" građanske države; s obzirom na sve to – itekako postoji dovoljno razloga da se kapitalizam ukine i makar pokuša zamijeniti "zajednicom slobodnih ljudi".

LITERATURA

I. Citirana djela Marxa i Engelsa

Marx, Karl (1844): *Ekonomsko-filozofski rukopisi*, u: MED 3.

Marx, Karl (1845): *Teze o Feuerbacha*, u: MED 6.

Marx, Karl; Engels, Friedrich (1845): *Njemačka ideologija*, u: MED 6.

Marx, Karl; Engels, Friedrich (1845): *Manifest komunističke partije*, u: MED 7.

Marx, Karl (1857): *Uvod*, u: MED 19.

Marx, Karl (1857/58): *Osnovi kritike političke ekonomije*, MED 19-20.

Marx, Karl (1858): *Urtext von Zur Kritik der politischen Ökonomie*, MEGA, II. odjeljak, sv. 2.

Marx, Karl (1859): *Prilog kritici političke ekonomije*, u: MED 20.

Marx, Karl (1861-63): *Teorije o višku vrijednosti*, MED 24-26.

Marx, Karl (1865): *Inauguralni govor pred Međunarodnim radničkim udruženjem*, u: MED 18.

Marx, Karl (1867): *Kapital: kritika političke ekonomije, Prvi tom* (1. izdanje), MEGA, II. odjeljak, sv. 5.

Marx, Karl (1867-94): *Kapital: kritika političke ekonomije*, 3 toma, MED 21-23.

Marx, Karl (1871/72): *Ergänzungen und Veränderungen zum ersten Band des "Kapital"*, u: MEGA, II. odjeljak, sv. 6.

Marx, Karl (1875): *Kritika Gotskog programa*, u: MED 30.

Engels, Friedrich (1859): *Karl Marx, "Prilog kritici političke ekonomije"*, u: MED 20.

Engels, Friedrich (1878): *Prevrat u nauci koji je izvršio gospodin Eugen Dühring ("Anti-Dühring")*, MED 31.

Engels, Friedrich (1884): *Poreklo porodice, privatnog vlasništva i države*, u: MED 32.

*MED = Marx-Engels Dela, 47 tomova, Beograd: Prosveta/ Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968-1987.

II: Ostala literatura

Agnoli, Johannes (1975): *Der Staat des Kapitals*, u: *Gesammelte Schriften*, sv. 2, Freiburg, 1995.

Althusser, Louis (1965): *Für Marx, Frankfurt/M. / usp. Za Marksa*, Beograd: Nolit, 1971.

Althusser, Louis; Balibar, Etienne (1965): *Das Kapital lesen*, Reinbek / usp. *Kako čitati Kapital*, Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine, 1975.

Althusser, Louis (1970): "Ideologie und ideologische Staatsapparate", u: isti, *Ideologie und ideologische Staatsapparate*, Hamburg, 1977., str. 108—68 / usp. "Ideologija i ideološki aparati države", u: Flere, Sergej (ur.), *Proturječja suvremenog obrazovanja: ogledi iz sociologije obrazovanja*, Zagreb: Radna zajednica Republičke konferencije Saveza socijalističke omladine Hrvatske, 1986., str. 119-139.

Altwater, Elmar (1992): *Der Preis des Wohlstands*, Münster.

Altwater, Elmar i. dr. (1999): *Kapital.doc*, Münster.

Altwater, Elmar; Mahnkopf, Birgit (1999): *Grenzen der Globalisierung. Ökonomie, Ökologie und Politik in der Weltgesellschaft*, 4. potpuno prerađeno izdanje, Münster.

Backhaus, Hans-Georg (1997): *Dialektik der Wertform*, Freiburg.

Backhaus, Hans-Georg (2000): "Über den Doppelsinn der Begriffe 'Politische Ökonomie' und 'Kritik' bei Marx und in der 'Frankfurter Schule'", u: Dornuf, Stefan; Pitsch, Reinhard (ur.), *Wolfgang Harich zum Gedächtnis*, sv. II, München, str. 10-213.

Beck, Ulrich (1986): *Risikogesellschaft*, Frankfurt/M. / usp. *Rizično društvo*, Beograd: Biblioteka Eunomia, 2001.

Behrens, Diethard (1993a): "Erkenntnis und Ökonomiekritik", u: isti (ur.), *Gesellschaft und Erkenntnis*, Freiburg, str. 129-164.

Behrens, Diethard (1993b): "Der kritische Gehalt der Marxschen Wertformanalyse", u: isti. (ur.), *Gesellschaft und Erkenntnis*, Freiburg. str. 165-189.

Behrens, Diethard (2004): *Westlicher Marxismus*, Stuttgart.

Berger, Michael (2003): *Karl Marx: "Das Kapital". Eine Einführung*, München.

Brentel, Helmut (1989): *Soziale Form und ökonomisches Objekt*, Opladen.

Castells, Manuel (2001-2003): *Das Informationszeitalter*, 3 sveska, Opladen / usp. *Informacijsko doba*, 3 sveska, Zagreb: Golden Marketing, 2000-2003.

Conert, Hans-Georg (1998): *Vom Handelskapital zur Globalisierung. Entwicklung und Kritik der politischen Ökonomie*, Münster.

Dimoulis, Dimitri; Milios, Jannis (1999): "Werttheorie, Ideologie und Fetischismus", u: *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung, Neue Folge*, Hamburg, str. 12-56.

Elbe, Ingo (2003): *Zwischen Marx, Marxismus und Marxismen. Lesarten der Marxschen Theorie*, Bochum: Arbeitskreis rote ruhr uni: <http://www.rote-ruhr-uni.com/texte / usp>. "Između Marksa, marksizma i marksizama – načini čitanja Marksove teorije", dostupno na: <http://drustvenaanaliza.blogspot.com/2014/01/ingo-elbe-izmeu-marksa-marksizma-i.html>

Fantômas. magazin für linke debatte und praxis, br. 4 (2003): Soziale Klassen, soziale Kämpfe

Foucault, Michel (1976): *Überwachen und Strafen. Die Geburt des Gefängnisses*, Frankfurt/M. / usp. *Nadzor i kazna: rađanje zatvora*, Zagreb: Informator/Fakultet političkih znanosti, 1994.

Gerstenberger, Heide (1990): *Subjektlose Gewalt. Theorie der Entstehung bürgerlicher Staatsgewalt*, Münster.

Gleißmann, Wilfried; Peters, Klaus (2001): *Mehr Druck durch mehr Freiheit. Die neue Autonomie in der Arbeit und ihre Folgen*, Hamburg.

Gramsci, Antonio (1929-35): *Gefängnishefte*, 10 svezaka, Hamburg, 1991. i dalje.

Hardt, Michael; Negri, Antonio (2002): *Empire. Die neue Weltordnung*, Frankfurt/M. / usp. *Imperij*, Zagreb: Multimedijalni institut, 2003.

Haug, Wolfgang Fritz (1989): *Vorlesungen zur Einführung ins "Kapital"*, 5. izdanje, Köln / usp. *Uvod u "Kapital": dvanaest predavanja*, Beograd: Komunist, 1979.

Haug, Wolfgang Fritz (2003a): "Historisches/Logisches", u: *Das Argument* 251, str. 378-396 / usp. "Historijsko/Logičko", u: *3k: kapital, klasa, kritika*, br. 1, 2014., str. 17-37.

Haug, Wolfgang Fritz (2003b): "Wachsende Zweifel an der monetären Werttheorie", u: *Das Argument* 251, str. 424-437 / usp. "Rastuće sumnje u monetarnu teoriju vrijednosti", u: *3k: kapital, klasa, kritika*, br. 1, 2014., str. 53-71.

Hecker, Rolf (1999): "Die Entstehungs-, Überlieferungs- und Editions-geschichte der ökonomischen Manuskripte und des 'Kapital'", u: Altvater i. dr. (1999), str. 221-242.

Heinrich, Michael (1999): *Die Wissenschaft vom Wert. Die Marxsche Kritik der politischen Ökonomie zwischen wissenschaftlicher Revolution und klassischer Tradition. Erweiterte Neuauflage*, Münster.

Heinrich, Michael (1999a): "Kommentierte Literaturliste", u: Altvater i. dr. (1999), str. 188-220.

Heinrich, Michael (1999b): "Untergang des Kapitalismus? Die 'Krisis' und die Krise", u: *Streifzüge* 1/1999, str. 1-5.

Heinrich, Michael (2003): "Geld und Kredit in der Kritik der politischen Ökonomie", u: *Das Argument* 251, str. 397-409 / usp. "Novac i kredit u kritici političke ekonomije", u: *3k: kapital, klasa, kritika*, br. 1, 2014., str. 39-52.

Heinrich, Michael (2003a): "Imperialismustheorie", u: Schindler, Siegfried; Spindler, Manuela (ur.), *Theorien der Internationalen Beziehungen*, Opladen, str. 279-308.

Heinrich, Michael (2004): "Über 'Praxeologie', 'Ableitungen aus dem Begriff' und die Lektüre von Texten. Zu Wolfgang Fritz Haugs Antwort auf meinen Beitrag in *Argument* 251", u: *Das Argument* 254, str. 92-101 / usp. "O 'prakseologiji', 'izvođenjima iz pojma' i čitanju tekstova", u: *3k: kapital, klasa, kritika*, br. 1, 2014., str. 73-83.

Heinrich, Michael (2004a): "Welche Klassen, welche Kämpfe?", u: *grundrisse. zeitschrift für linke theorie und debatte*, br. 11, str. 35-42 / usp. "Koje klase, koje borbe", u: *3k: kapital, klasa, kritika*, br. 2, 2015. (u pripremi)

Hilferding, Rudolf (1910): *Das Finanzkapital*, Frankfurt/M., 1968. / usp. *Finansijski kapital*, Beograd: Kultura, 1952.

Hirsch, Joachim (1995): *Der nationale Wettbewerbsstaat. Staat, Demokratie und Politik im globalen Kapitalismus*, Berlin.

Hobson, John A. (1902): *Der Imperialismus*, Köln, 1968.

Huffschmid, Jörg (2002): *Politische Ökonomie der Finanzmärkte. Aktualisierte Neuauflage*, Hamburg.

Initiativgruppe Regulationstheorie (1997): "Globalisierung und Krise des Fordismus. Eine Einführung", u: Becker, Steffen i dr., *Jenseits der Nationalökonomie?*, Hamburg, str. 7-27.

Itoh, Makoto; Lapavistas, Costas (1999): *Political Economy of Money and Finance*, Palgrave.

Jacobs, Kurt (1997): "Landwirtschaft und Ökologie im (Kapital)", u: *PROKLA* 108, str. 433-450.

Kautsky, Karl (1887): *Karl Marx Oekonomische Lehren. Gemeinverständlich dargestellt und erläutert*, Stuttgart / usp. *Ekonomsko učenje Karla Marksa: popularno prikazano i objašnjeno*, Beograd: Rad, 1953.

Kautsky, Karl (1914): "Der Imperialismus", u: *Die Neue Zeit* 32, str. 908-922.

Keynes, John Maynard (1936): *Allgemeine Theorie der Beschäftigung, des Zinses und des Geldes*, Berlin, 1983. / usp. *Opća teorija zaposlenosti, kamate i novca*, Zagreb: Cekade, 1987.

Köfler, Reinhart; Wienold, Hanns (2001): *Gesellschaft bei Marx*, Münster.

Krätke, Michael (1995): natuknice: "Bank", "Banknote", "Börse", u: *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus*, sv. II, Hamburg, str. 1-22, 22-27, 290-302.

Kurz, Robert (1995): "Die Himmelfahrt des Geldes", u: *Krisis 16/17*, str. 21-76.

Kurz, Robert (1991): *Der Kollaps der Modernisierung*, Frankfurt/M.

Kurz, Robert (1999): *Schwarzbuch Kapitalismus*, Frankfurt/M.

Lenin, Wladimir I. (1913): "Drei Quellen und drei Bestandteile des Marxismus", u: isti, *Werke*, sv. 19, str. 3-9 / usp: Lenjin, V. I., *Dela, Tom 19: Septembar 1913 - maj 1914.*, Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret, 1974.

Lenin, Wladimir I. (1917): "Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus". u: isti, *Werke*, sv. 22, str. 189-309 / usp: Lenjin, V. I., *Dela, Tom 22: Sveske o imperijalizmu 1915-1916.*, Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret, 1975.

Lenin, Wladimir I. (1917a): "Staat und Revolution". u: isti, *Werke*, sv. 25, str.393-507 / usp. Lenjin, V. I., *Dela, Tom 25: April - juni 1917.*, Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret, 1975.

Luxemburg, Rosa (1913): *Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus, Gesammelte Werke*, sv. 5, Berlin, 1975. / usp. *Akumulacija kapitala: prilog ekonomskom objašnjenju imperijalizma*, Beograd: Kultura, 1955.

Luxemburg, Rosa (1918): "Zur russischen Revolution", u: ista, *Gesammelte Werke*, sv. 4, Berlin, 1974., str. 332-365 / usp. "Ruska revolucija", u: ista, *Izabrani spisi*, Zagreb: Naprijed, 1974., str. 273-299.

Mandel, Ernest (1968): *Marxistische Wirtschaftstheorie*, 2 sv., Frankfurt/M. / usp. *Rasprava o marksističkoj ekonomiji*, 2 sv., Sarajevo: Veselin Masleša, 1970.

Mandel, Ernest (1998): *Einführung in den Marxismus*, Köln.

Milios, John; Dimoulis, Dimitri; Economakis, George (2002): *Karl Marx and the Classics: An Essay on Value, Crises and the Capitalist Mode of Production*, Ashgate.

Milios, Jannis; Economakis, Georg (2003): "Zur Entwicklung der Krisentheorie aus dem Kontext der Reproduktionsschemata: von Tugan-Baranovskij zu Bucharin", u: *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung, Neue Folge*, Hamburg, 2002., str. 160-184.

Neusüss, Christel (1972): *Imperialismus und Weltmarktbeugung des Kapitals*, Erlangen.

Nuss, Sabine (2002): "Download ist Diebstahl? Eigentum in einer digitalen Welt", u: *PROKLA* 126, str.11-35.

Paschukanis, Eugen (1924): *Allgemeine Rechtslehre und Marxismus*, Freiburg, 2003. / usp. Pašukanis, Jevgenij, *Opšta teorija prava i marksizma*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1958.

Postone, Moishe (1988): "Nationalsozialismus und Antisemitismus. Ein theoretischer Versuch", u: Diner, Dan (ur.), *Zivilisationsbruch. Denken nach Auschwitz*, Frankfurt/M.

Postone, Moishe (2003): *Zeit, Arbeit und gesellschaftliche Herrschaft. Eine neue Interpretation der kritischen Theorie von Marx*, Freiburg.

Poulantzas, Nicos (1977): *Staatstheorie*, Hamburg, 2002. / usp. *Država, vlast, socijalizam*, Zagreb: Globus, 1981.

Rakowitz, Nadja (2000): *Einfache Warenproduktion. Ideal und Ideologie*, Freiburg.

Reichelt, Helmut (1970): *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx*, Freiburg, 2001.

Reichelt, Helmut (2002): "Die Marxsche Kritik ökonomischer Kategorien. Überlegungen zum Problem der Geltung in der dialektischen Darstellungsmethode im 'Kapital'", u: Fetscher, Iring; Schmidt, Alfred (ur.), *Emanzipation als Versöhnung*, Frankfurt/M.

Reitter, Karl (2002): "Der Begriff der abstrakten Arbeit", u: *grundrisse. zeitschrift für linke theorie und debatte*, br. 1, str. 5-18.

Reitter, Karl (2004): "Kapitalismus ohne Klassenkampf? Zu Michael Heinrich: 'Kritik der politischen Ökonomie'", u: *grundrisse. zeitschrift für linke theorie und debatte*, br. 11, str. 26-34 / usp. "Kapitalizam bez klasne borbe? Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije Michaela Heinricha", u: 3k, kapital, klasa, kritika, br. 2, 2015. (u pripremi)

Ricardo, David (1817): *On the Principles of Political Economy and Taxation*, u: Sraffa, Pierro (ur.), *The Works and Correspondence of David Ricardo*, Vol. I, Cambridge, 1951. / usp. *Načela političke ekonomije*, Zagreb: Kultura, 1953.

Rosdolsky, Roman (1968): *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen "Kapital". Der Rohentwurf des Kapital 1857-1858*, Frankfurt/M. / usp. *Prilog povijesti nastajanja Marxova "Kapitala": nacrt "Kapitala" iz 1857-1858.*, 2 sv., Beograd: Komunist, 1975.

Rosdolsky, Roman (1968b): "Der Streit um die Marxschen Reproduktions-schemata", u: isti (1968), sv. II, str. 524-596.

Sablowski, Thomas (2001): natuknica "Globalisierung", u: *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus*, sv. 5, Hamburg, str. 869-881.

Sablowski, Thomas (2003): "Krisentendenzen der Kapitalakkumulation", u: *Das Argument* 251, str. 438-452.

Smith, Adam (1776): *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 2 vol., *The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith II*, Oxford, 1976. / usp. *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Zagreb: Poslovni dnevnik, 2007.

Stütze, Ingo (2003): "Staatstheorien oder 'BeckenrandschwimmerInnen der Welt, vereinigt Euch!'", u: *grundrisse. zeitschrift für linke theorie und debatte*, br. 6, str. 27-38 / usp: "Teorije države ili 'Ziheraši svijeta, ujedinite se!'", u: *3k: kapital, klasa, kritika*, br. 2, 2015. (u pripremi)

Trenkle, Norbert (1998): "Was ist der Wert? Was soll die Krise?", u: *Streifzüge* 3/1998, str. 7-10.

Trenkle, Norbert (2000): "Kapitulation vorm Kapitalismus", u: *Konkret* 7/2000, str. 42 i dalje.

v. Werlhof, Claudia (1978): "Frauenarbeit: der blinde Fleck in der Kritik der politischen Ökonomie", u: *Beiträge zur feministischen Theorie und Praxis* 1, str. 18-32.

Wolf, Harald (1999): *Arbeit und Autonomie. Ein Versuch über Widersprüche und Metamorphosen kapitalistischer Produktion*, Münster.

